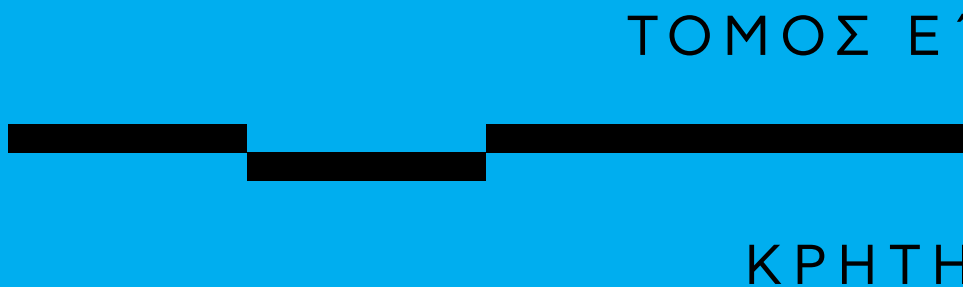

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΜΒΟΛΕΣ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΜΒΟΛΕΣ
ΤΟΜΟΣ Ε΄: ΚΡΗΤΗ

Αθήνα 2025

Επιστημονική επιμέλεια
Ιωάννης Δ. Φάππας – Ιουλία Γ. Λουρεντζάτου

Γραφιστική επιμέλεια: Φώτης Υφαντίδης, αρχαιολόγος - μουσειολόγος
Διορθώσεις κειμένων: Μεταξία Ρούτση, Μαριέττα Κυπριωτάκη, αρχαιολόγοι

ISBN 978-618-5060-59-6

Copyright © 2025 Ίδρυμα Νικολάου & Ντόλλης Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα.

Με την επιφύλαξη παντός νόμιμου δικαιώματος. Το παρόν έργο δεν μπορεί να αναπαραχθεί, να αναδημοσιευθεί ή να ανατυπωθεί συνολικά ή τμηματικά, συμπεριλαμβανομένων των κειμένων και των εικόνων, σε καμία μορφή χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	ix
Εισαγωγή	xi
<i>Thomas F. Strasser</i> Ice-Age seafaring in the Aegean: The state of research.....	1
<i>John Bennet</i> Βρετανική Σχολή Αθηνών: Η Κρητική Εποποιΐα (1893-1915).....	11
<i>Kostis Christakis</i> From archaeological stratigraphies to the Knossos Stratigraphical Museum.....	25
<i>Maud Devolder</i> The Minoan Palace at Malia: Synthetic review and new insights on the architectural sequence.....	43
<i>Jan Driessen</i> The Kephali at Sissi: A brief history of occupation.....	69
<i>Florence Gaignerot-Driessen</i> At the dawn of the Cretan cities: Recent excavations at Anavlochos, Lasithi (2017–[2020]2022)	89
<i>Χρύσα Σοφιανού</i> Ο ασύλητος τάφος της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου στο Κεντρί Ιεράπετρας	115
<i>Leslie Preston Day</i> Memory, memento, and mortuary analysis at Kavousi, East Crete.....	133
<i>Chrysa Sofianou, Thomas M. Brogan, Melissa S. Eaby, Yannis Papadatos</i> Rock art and round buildings: Recent excavations of Final Neolithic & Early Minoan I-IIA sites at Sopata and Mesorachi in eastern Crete.....	151
<i>Μεταξία Τσιμποπούλου</i> Ένας διαχρονικός τόπος μνήμης, Πετράς, Σητεία: Η ασύλητη ελίτ νεκρόπολη μιας ανακτορικής Μινωικής θέσης (2900-1750 π.Χ.).....	167

Πρόλογος

Το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης φροντίζει με επιμέλεια και συνέπεια, στο πλαίσιο της αποστολής του, να προβάλλει τον αρχαίο πολιτισμό στη διαχρονία του με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Από το 2009 έχουμε εντάξει στο πρόγραμμά μας Κύκλους Διαλέξεων με τίτλο «Αρχαιολογικές Συμβολές», σε συνεργασία με τις Εφορείες Αρχαιοτήτων της χώρας και τις Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές, σχετικά με την έρευνα που πραγματοποιείται στο πεδίο, καθώς επίσης και με το πολύπλευρο έργο συντήρησης, αποκατάστασης αλλά και προστασίας και προβολής των αρχαιολογικών θησαυρών της χώρας. Προϊόντος, λοιπόν, του χρόνου και για μια δεκαετία το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης φιλοξένησε επιστημονικό προσωπικό των Εφορειών Αρχαιοτήτων της Αττικής, της Βοιωτίας, της Εύβοιας και της Φωκίδας, δίνοντας, έτσι, τη δυνατότητα προβολής του έργου τους τόσο μέσω των σχετικών διαλέξεων όσο και μέσω της δημοσιευμένης εκδοχής τους στη σειρά «Αρχαιολογικές Συμβολές» που εκδίδει το Μουσείο μας.

Στο τέλος του 2018 είχαμε την χαρά να διοργανώσουμε σε συνεργασία με την Περιφέρεια Κρήτης την περιοδική αρχαιολογική έκθεση με τίτλο «Κρήτη. Αναδυόμενες πόλεις: Άπτερα — Ελεύθερα — Κνωσός». Με αφορμή την έκθεση αυτή, μέσα από την οποία τρεις αρχαίες πόλεις της Κρήτης ζωντάνεψαν, αποφασίσαμε να γιορτάσουμε τη συμπλήρωση των δέκα ετών του θεσμού των «Αρχαιολογικών Συμβολών» αφιερώνοντας τον Κύκλο Διαλέξεων 2019-2020 στο αρχαιολογικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών στην Κρήτη. Η εισβολή, όμως, του κορωνοϊού στις ζωές μας διέκοψε βίαια την υλοποίηση των Διαλέξεων.

Το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, παραμένοντας, ωστόσο, πιστό στο έργο του, εστίασε στη δημοσίευση των επιστημονικών ανακοινώσεων του προγράμματος στην εκδοτική του σειρά «Αρχαιολογικές Συμβολές». Ο πέμπτος, λοιπόν, τόμος της σειράς, σε επιμέλεια των Ιωάννη Φάππα και Ιουλίας Λουρεντζάτου, είναι αφιερωμένος στο ανασκαφικό έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου και των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών στην ανατολική και κεντρική Κρήτη. Με τον τρόπο αυτόν, το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης συμβάλλει στη διάδοση δεδομένων και πληροφοριών για νέες αρχαιολογικές θέσεις και ευρήματα της κρητικής γης τόσο στο επιστημονικό όσο και στο ευρύτερο κοινό.

Ευχαριστούμε θερμά και συγχαίρουμε όλους τους συγγραφείς του παρόντος τόμου που μοιράζονται μαζί μας το επιστημονικό τους έργο, καθώς και τους επιμελητές της έκδοσης που ανέλαβαν και ολοκλήρωσαν την παρούσα έκδοση.

Κασσάνδρα Μαρινοπούλου
Πρόεδρος και Διευθύνουσα Σύμβουλος
Ιδρύματος Ν. & Ντ. Γουλανδρή - Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης

Εισαγωγή

Το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης με ιδιαίτερη χαρά παρουσιάζει τον πέμπτο τόμο της εκδοτικής σειράς *Αρχαιολογικές Συμβολές*, η οποία από το 2013 φιλοξενεί και προβάλλει το αρχαιολογικό έργο των κατά τόπους Εφορειών Αρχαιοτήτων, των Πανεπιστημίων και των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών σε διάφορες περιοχές της χώρας. Ο ανά χείρας τόμος είναι αφιερωμένος στην αρχαιολογία της Κρήτης και περιλαμβάνει δέκα πρωτότυπες μελέτες από διακεκριμένους επιστήμονες, Έλληνες και ξένους, με πολυετή πείρα σε ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες, οι οποίοι υπηρετούν την κρητική αρχαιολογία τόσο στο πεδίο όσο και σε πανεπιστήμια και άλλα ερευνητικά ιδρύματα και φορείς της Ελλάδας και του εξωτερικού.

Οι θεματικές που πραγματεύονται οι συμβολές του τόμου παρουσιάζουν πλούσιο περιεχόμενο και αξιοσημείωτη ευρύτητα, ξεκινώντας από την ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας στο νησί –με έμφαση στην εμβληματικότερη αρχαία θέση, την Κνωσό– και φτάνοντας μέχρι τις πιο πρόσφατες ανακαλύψεις και τα πορίσματα των ερευνών στην ανατολική Κρήτη, τα οποία συμπληρώνουν τη μέχρι τώρα εικόνα και επιβεβαιώνουν τον πρωτεύοντα ρόλο που η περιοχή αυτή έπαιξε στις εξελίξεις που σημειώθηκαν τόσο στην Κρήτη όσο και σε ολόκληρο το Αιγαίο καθ' όλη την περίοδο της αρχαιότητας. Οι μελέτες, πλαισιωμένες από πλούσιο φωτογραφικό υλικό και εκτενή βιβλιογραφία, μας μεταφέρουν στην Κρήτη των προϊστορικών, των πρώιμων ιστορικών αλλά και των νεότερων χρόνων. Με εξαίρεση τις δύο αρχικές, που αναφέρονται στην Κρήτη ως σύνολο, οι υπόλοιπες οδηγούν τον αναγνώστη σε μια νοερή διαδρομή με ενδιάμεσους σταθμούς από το κέντρο του νησιού προς τα ανατολικά, ανεξάρτητα από το χρονολογικό πλαίσιο που καλύπτει καθεμιά από αυτές.

Τη σειρά των συμβολών εισάγει το άρθρο του Καθηγητή Thomas Strasser (σελ. 1-10), το οποίο συνοψίζει και επικαιροποιεί τις γνώσεις μας για τη ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο κατά την Παλαιολιθική Εποχή. Ο συγγραφέας επιχειρεί να ανατρέψει παλιές και παγιωμένες απόψεις για την αρχή της ναυτικής δραστηριότητας στο Αιγαίο, που υποστήριζαν ότι αυτή τοποθετείται στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο και είχε ως αντικείμενο την προμήθεια οψιανού από τη Μήλο. Βασισμένος σε μελέτες για την περιοχή της Ινδονησίας που δείχνουν ότι οι πρώιμοι Ανθρωπίνοι έφτασαν ως εκεί διασχίζοντας μεγάλες ανοιχτές θάλασσες ήδη κατά τη διάρκεια της πρώτης εξάπλωσής τους από την Αφρική (περ. 1,75-2 εκατομμύρια χρόνια πριν), επανεξετάζει συνδυαστικά αρχαιολογικά και γεωλογικά δεδομένα από την περιοχή των Κυκλάδων, της Κρήτης και της ανατολικής Μεσογείου, τα οποία δεν είχαν κατά το παρελθόν τύχει της δέουσας προσοχής, καθώς και δεδομένα από νεότερες παλαιογεωγραφικές αναπαραστάσεις του Αιγαίου. Με βάση τα στοιχεία αυτά υποστηρίζει ότι η ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο προηγήθηκε της παρουσίας του *Homo sapiens* σε αυτό, με τους *Homo erectus*, *Homo ergaster* και *Homo heidelbergensis* να αποτελούν πιθανότατα τους πρώτους θαλάσσιους ταξιδευτές στην περιοχή.

Ακολουθεί το άρθρο του Καθηγητή John Bennet (σελ. 11-24), μια μελέτη αρχαιολογικής ιστοριογραφίας, που παρουσιάζει την πρώιμη ιστορία των βρετανικών ανασκαφών και ερευνών στην Κρήτη, η οποία ταυτίζεται εν πολλοίς με τη γενικότερη ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας στο νησί και τις μεγάλες ανακαλύψεις που καθιέρωσαν τη μινωική Κρήτη ως έναν από τους σημαντικότερους πόλους της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο. Από την αρχή της ενασχόλησης του Arthur Evans με τον μινωικό πολιτισμό στο Μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης το 1893 μέχρι και τις έρευνες του Richard Dawkins το 1914 στην ανατολική Κρήτη, η ιστορία ξετυλίγεται γλαφυρά με πρωταγωνιστές μερικές από τις μεγαλύτερες μορφές της μινωικής αρχαιολογίας που διακρίθηκαν με το έργο τους στη μεγαλόνησο.

Συμπληρωματικά ως προς το άρθρο αυτό, η συμβολή του Δρα Κωστή Χρηστάκη (σελ. 25-42) εστιάζει στην ανασκαφική ιστορία της Κνωσού και, ειδικότερα, στις πρώτες ανασκαφές του Evans στο γύρισμα του 20ού αιώνα και σε εκείνες των χρόνων που ακολούθησαν, σε σχέση με το ιστορικό της ανάπτυξης και οργάνωσης του Στρωματογραφικού Μουσείου Κνωσού. Η Κνωσός αποτελεί αρχαιολογική θέση, όπου οι ανασκαφείς της ανέπτυξαν και εφάρμοσαν διαχρονικά συστηματικές μεθόδους ανασκαφής, συλλογής και καταγραφής του αρχαιολογικού υλικού. Παράλληλα, το Στρωματογραφικό Μουσείο Κνωσού, που άρχισε να αναπτύσσεται ως ερευνητικό κέντρο της Βρετανικής Σχολής Αθηνών στην Κρήτη ήδη από τα πρώτα

χρόνια των ανασκαφών στη θέση, από πολύ πρώιμα και σε αντίθεση με τις έως τότε πρακτικές της ειδο-λογικής κατάταξης των αντικειμένων, έθεσε νέα μουσειολογικά πρότυπα αναφορικά με την αποθήκευση των ανασκαφικών ευρημάτων του ανακτόρου, οργανώνοντάς τα με βάση τη στρωματογραφική σχέση τους και τα σύνολα εύρεσής τους.

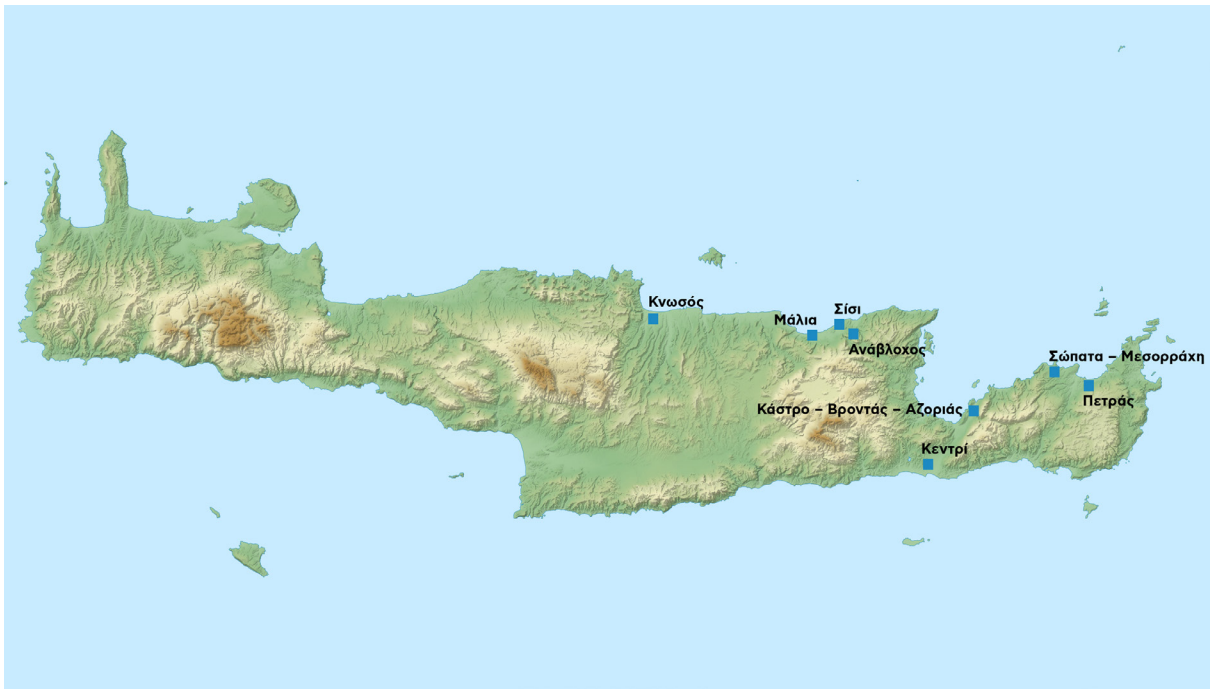
Στην επόμενη συμβολή, η Καθηγήτρια Maud Devolder (σελ. 43-68) προσφέρει μια σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας των ερευνών στην πεδιάδα των Μαλίων αλλά και μια συνθετική και σε βάθος προσέγγιση της αρχιτεκτονικής ιστορίας του μεγάλου μινωικού ανακτόρου της θέσης κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, αξιοποιώντας στοιχεία από τις παλιές ανασκαφές αλλά και τις νεότερες δικές της παρατηρήσεις. Τα συμπεράσματά της εμπλουτίζουν σημαντικά τις γνώσεις μας για την αρχιτεκτονική μορφή και δομή των παλαιών μινωικών ανακτόρων που σώζονται πολύ αποσπασματικά λόγω των εκτεταμένων οικοδομικών εργασιών που πραγματοποιήθηκαν κατά την ανέγερση των νέων. Οι μελέτες της Maud Devolder για τα υλικά και τις τεχνικές δόμησης του παλαιοανακτορικού αλλά και του νεοανακτορικού συγκροτήματος επιτρέπουν, επιπλέον, την εξαγωγή σημαντικών συμπερασμάτων για τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας των τεχνιτών, τις οικοδομικές πρακτικές που ακολουθούνταν, καθώς και την πιθανή συνύπαρξη και συνεργασία ντόπιων και Κνωσίων μαστόρων κατά την ανακατασκευή του ανακτόρου των Μαλίων στη Νεοανακτορική περίοδο.

Μια σύντομη αλλά πλήρως κατατοπιστική ανασκόπηση της κατοίκησης και της ανθρωπογενούς δραστηριότητας στη θέση Κεφάλι στο Σίσι Μαλίων δίνεται μέσα από το άρθρο του ανασκαφέα της θέσης Καθηγητή Jan Driessen (σελ. 69-88). Το Κεφάλι στο Σίσι της ανατολικής Κρήτης φαίνεται πως ήταν σημαντική οικιστική θέση και χώρος τελετουργικών πρακτικών, με συνεχή κατοίκηση από την Πρωτομινωική περίοδο έως το τέλος της Εποχής του Χαλκού, παρέχοντας μια μικρογραφία και σύνοψη των εξελίξεων που σημειώθηκαν στο νησί κατά τη διάρκεια όλης αυτής της περιόδου. Η στρατηγική θέση του κοντά στο φαράγγι του Σεληναρίου, από τη μία, και στο ανάκτορο των Μαλίων, από την άλλη, καθιστούσε το Κεφάλι ιδανικό για τον έλεγχο της περιοχής, ενώ η μακροχρόνια κατοίκησή του και τα ανασκαφικά ευρήματα μαρτυρούν τη σπουδαιότητά του ως σημαντικού κέντρου στην περιφέρεια ενός μεγάλου μινωικού ανακτόρου.

Στο ερευνητικό πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών στον Ανάβλοχο Λασιθίου μας εισάγει η διευθύντρια του προγράμματος, Καθηγήτρια Florence Gaignerot-Driessen (σελ. 89-114), παρουσιάζοντας τα αποτελέσματα των πρόσφατων (2017-2022) ανασκαφικών ερευνών εκεί. Ο Ανάβλοχος, μια ορεινή θέση στην περιοχή του Μιραμπέλλο, συνδέεται με τους παράκτιους μινωικούς οικισμούς του Σίσι και των Μαλίων, καθώς και με τις πόλεις της Δρήρου και της Μιλάτου των ιστορικών χρόνων. Η έρευνα στον Ανάβλοχο αποκάλυψε έναν πυκνοδομημένο οικισμό, ένα νεκροταφείο σε σχέση με αυτόν και τρεις λατρευτικούς χώρους. Τα ευρήματα δείχνουν συνεχή κατοίκηση κατά τη φάση της μετάβασης από την περίοδο των μινωικών ανακτόρων σε εκείνη των ελληνικών πόλεων-κρατών και, άρα, από τις μινωικές δομές εξουσίας στις πρώιμες ελληνικές κοινότητες, προσφέροντας πολύτιμα δεδομένα για την πολιτική, κοινωνική και θρησκευτική ζωή της Κρήτης σε αυτή τη μεταβατική εποχή.

Το άρθρο της προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου Χρύσας Σοφιανού (σελ. 115-132) παρουσιάζει στη συνέχεια έναν νέο, ασύλητο, θαλαμοειδή τάφο της Μετανακτορικής περιόδου που ανασκάφηκε το 2018 στο Κεντρί Ιεράπετρας, όπως και το πλούσιο κεραμικό υλικό που βρέθηκε απείραχτο στο εσωτερικό του: δύο πλούσια διακοσμημένες λάρνακες και 25 γραπτά αγγεία, κυρίως μικροί ψευδόστομοι αμφορείς για αρωματικά έλαια αλλά και αγγεία για την κατανάλωση ποτού. Η διατήρηση του τάφου, σε συνδυασμό με την αρχιτεκτονική δομή του, το περιεχόμενό του και τα οστεολογικά δεδομένα των ταφών που βρέθηκαν στο εσωτερικό του ενισχύουν σημαντικά τις γνώσεις μας για την κοινωνική ζωή στην ανατολική Κρήτη κατά τη Μετανακτορική περίοδο. Επιπλέον, η εικονιστική παράσταση ενός εξαιρετικά σπάνιας μορφής ιππήλατου άρματος στην πλευρά μιας από τις πήλινες λάρνακες προσθέτει ένα ακόμα εξέχον παράδειγμα στο σύνολο των αντίστοιχων παραστάσεων από το Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο της περιόδου.

Οι ορεινές θέσεις Αζοριάς, Βροντάς και Κάστρο στην ανατολική Κρήτη αποτελούν τη θεματική μιας ακόμα ενδιαφέρουσας συμβολής, αυτής της Καθηγήτριας Leslie Preston Day (σελ. 133-150), η οποία παρουσιάζει, αναλύει και ερμηνεύει δεδομένα παλαιότερων αλλά και νεότερων ανασκαφών και ερευνών, στις οποίες και προΐσταται. Οι θέσεις βρίσκονται στην περιοχή του Καβουσίου, απ' όπου ήδη από το 1900 πρωτοξεκίνησε η αμερικανική αρχαιολογική δραστηριότητα στην ανατολική Κρήτη. Οι τρεις οικισμοί, με στοιχεία κατοίκησης από τους νεολιθικούς έως τους αρχαϊκούς χρόνους και συμπληρωματική λειτουργία, χωρίς να έχουν πάντοτε ταυτόχρονη χρήση, παρέχουν ως σύνολο ιδιαίτερα σημαντικά στοιχεία για την περίοδο που διαδέχθηκε το τέλος της μυκηναϊκής κυριαρχίας στην Κρήτη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το

Χάρτης της Κρήτης με τις θέσεις αναφοράς των μελετών του παρόντος τόμου.

γεγονός ότι παρά την εγκατάλειψη του Βροντά και του Αζοριά στις αρχές του 11ου αι. π.Χ., ο χώρος γύρω από αυτούς κατά τους χρόνους που ακολούθησαν χρησιμοποιήθηκε για τον ενταφιασμό των κατοίκων της περιοχής, υποδηλώνοντας την επιθυμία σύνδεσης τους με τους παλαιότερους κατοίκους των δύο οικισμών. Επίσης, η διαφοροποίηση στις ταφικές πρακτικές που παρατηρείται μεταξύ του Κάστρου και του Βροντά κατά τον 8ο και 7ο αιώνα π.Χ. και η υιοθέτηση νέων εθίμων από μέρος του πληθυσμού φαίνεται να σχετίζονται με μια εσκεμμένη προσπάθεια δημιουργίας και εδραίωσης ξεχωριστών κοινωνικών ταυτοτήτων με αναφορά στο παρελθόν.

Ακολουθως, η ομάδα των Χρύσας Σοφianού, Thomas M. Brogan, Melissa S. Eaby και Γιάννη Παπαδάτου (σελ. 151-166) παρουσιάζει τις πρόσφατες (2012-2016) επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου σε μια απομονωμένη και δύσκολα προσβάσιμη περιοχή ανάμεσα στους κόλπους του Μιραμπέλλο και της Σητείας, οι οποίες έδωσαν μια πολύ καλή εικόνα για την κατοίκηση, την οικονομία και τις σχέσεις της περιοχής με την υπόλοιπη Κρήτη και τις Κυκλάδες κατά τους χρόνους της προϊστορίας. Στο άρθρο παρουσιάζονται αρχικά τα ευρήματα εγκατάστασης της Τελικής Νεολιθικής περιόδου στα Σώπατα, όπως και οι ιδιαίτερα σημαντικές βραχογραφίες, πιθανότατα ομοίως της Τελικής Νεολιθικής, που ανακαλύφθηκαν σε κοντινή απόσταση σε περίοπτο σημείο στη θέση Μεσορράχη Άκρη. Ακολουθως, δίνεται έμφαση στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Πρωτομινωικής ΙΑ περιόδου που εντοπίστηκαν στη Μεσορράχη Άκρη και περιλαμβάνουν ένα μεγάλο τετράπλευρο κτήριο με αναλημματικούς τοίχους που διαμορφώνουν άνδρα γύρω του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα κατάλοιπα της Πρωτομινωικής ΙΒ περιόδου που ήρθαν στο φως σε κοντινή θέση και ανήκουν σε μεγάλο ελλειψοειδούς κάτοψης οίκημα –εξαιρετικά σπάνιο παράδειγμα για την Πρωτομινωική Κρήτη– το οποίο βρέθηκε με όλο το περιεχόμενό του, αποδίδοντας και σπουδαία παλαιοπεριβαλλοντικά στοιχεία.

Το τελευταίο άρθρο του τόμου παρουσιάζει τα αποτελέσματα της πολυετούς αρχαιολογικής έρευνας στον Πετρά, με έμφαση στο πολύ σημαντικό προανακτορικό και παλαιοανακτορικό νεκροταφείο της θέσης, και υπογράφεται από τη διευθύντρια της ανασκαφής Δρ Μεταξία Τσιμποπούλου (σελ. 167-191). Ο Πετράς αποτέλεσε σημαντικό ανακτορικό κέντρο στην ανατολική Κρήτη κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, με εκτεταμένο οικισμό, ανακτορικό συγκρότημα με αρχείο Κρητικής Ιερογλυφικής που δηλώνει σύνθετη γραφειοκρατική οργάνωση, καθώς και πολλά πλούσια ευρήματα που μαρτυρούν τη λειτουργία της θέσης ως πύλη διακίνησης αγαθών και ιδεών στο Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο. Το ασύλητο νεκροταφείο του Πετρά, με χρήση από την Προανακτορική έως το τέλος της Παλαιοανακτορικής περιόδου, περιλαμβάνει 29 μεγάλα ταφικά κτήρια, μικρότερες ταφικές δομές, περιβόλους, χώρους τελετουργιών και διαδρομές πρόσβασης των συμμετεχόντων στα δρώμενα. Τα πολυάριθμα κτερίσματά του από πολύτιμα

και ημιπολύτιμα υλικά, εισηγμένα μαρμάρινα κυκλαδικά ειδώλια και άλλα αντικείμενα δείχνουν πολιτισμικές επαφές και υψηλό βαθμό κοινωνικής διαφοροποίησης ορισμένων τοπικών ομάδων που φαίνεται πως ανήκαν στις ελίτ της περιοχής.

Όλες οι παραπάνω μελέτες προσφέρουν στο σύνολό τους νέα και σημαντικά δεδομένα, τα οποία αφενός παρέχουν απαντήσεις σε πολλά ερευνητικά ερωτήματα και, αφετέρου, θέτουν νέους προβληματισμούς και στόχους για τις μελλοντικές έρευνες στο νησί. Το γεγονός αυτό καθιστά τη συγκεκριμένη έκδοση έργο αναφοράς για όλες τις περιόδους της κρητικής αρχαιότητας, από την Παλαιολιθική Εποχή μέχρι και τους νεότερους ιστορικούς χρόνους. Για τον λόγο αυτόν, ευελπιστούμε και αναμένουμε να αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο στα χέρια των μελετητών της προϊστορίας και ιστορίας της Κρήτης αλλά και ολόκληρου του Αιγαίου.

Αποτελεί, αναμφίβολα, τιμή για το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης που επιστήμονες του κύρους αυτού δέχθηκαν να συμμετάσχουν στη συγκεκριμένη έκδοση, προσφέροντας απλόχερα στο ευρύ κοινό τη γνώση και την εμπειρία τους από τις μελέτες και τις έρευνες που πραγματοποιούν στην Κρήτη. Εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες τόσο σε αυτούς όσο και στο Διοικητικό Συμβούλιο του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης που ενέκρινε την ένταξη του παρόντος τόμου στο εκδοτικό του πρόγραμμα. Ευχαριστούμε, επίσης, τις συναδέλφους επιμελήτριες αρχαιοτήτων του Μουσείου Μεταξία Ρούτση και Μαριέττα Κυπριωτάκη για την πολύτιμη βοήθειά τους στον έλεγχο και τη διόρθωση των δοκιμίων, καθώς και τον συνάδελφο αρχαιολόγο-μουσειολόγο Φώτη Υφαντίδη που επιμελήθηκε γραφιστικά την έκδοση, παρουσιάζοντας ένα άρτιο αισθητικά αποτέλεσμα.

Αθήνα, Νοέμβριος 2025

Ιωάννης Δ. Φάππας
Επίκουρος Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Επιστημονικός Διευθυντής
Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης
ifappas@hist.auth.gr, ifappas@cycladic.gr

Ιουλία Γ. Λουρεντζάτου
Αρχαιολόγος
Τμήμα Εκθέσεων, Μουσείο Ακρόπολης
ioulia.lour@theacropolismuseum.gr

*Ice-Age seafaring in the Aegean:
The state of research*

Thomas F. Strasser

Ice-Age seafaring in the Aegean: The state of research

Thomas F. Strasser

The last few decades have seen remarkable changes in our understanding of seafaring in the Pleistocene Aegean. They have highlighted the maritime capabilities during the first radiation of hominins (*Homo erectus*, *ergaster*, *heidelbergensis*) out of Africa (ca. 1.75–2 mya). Maritime capabilities were already known to scholars from research on Flores (Indonesia) where hominin fossils have been dated to 700,000 BP but a similar scenario, however, was considered untenable for that same species in the Aegean.¹ This omission had become accepted wisdom to the point that scholars would find lithics that appeared Palaeolithic in morphology but dated them to later periods due to the acceptance of that model (see below). Its influence was substantial.

It has been known since the late 1970s that Aegean seafarers were visiting Melos for its obsidian² in the Upper Palaeolithic. Recent discoveries have dramatically changed our perception of pre-*H. s sapiens* seafaring in the Mediterranean.³ This essay posits that this new understanding is not a surprise when looking at the subject in a global context. In fact, it would have been very strange to think that hominins (*H. erectus*, *ergaster*, *heidelbergensis*) during the radiation out of Africa bypassed the Mediterranean islands and then proceeded to occupy the southern half of Eurasia, including some of its concomitant islands, most significantly Flores. Though such trips in the eastern Mediterranean context would be difficult and require some resourcefulness, they were not unfeasible, especially when sea-levels were much lower. The evidence from southeast Asia puts into sharp focus the Aegean evidence inaccurately considered a lacuna.

Evidence from Southeast Asia

The two sites of Liang Bua and Mata Menge on Flores provide very strong evidence for seafaring as early 700–800 ka.⁴ At times of lowest sea-level Flores was still nineteen km away from the nearest point of departure. If we broaden our scope and envision a trip from Africa, the distance between its horn and Flores is >26,500 km in a straight line. We must, however, assume that landfalls were common. Far more likely, travelers hugged of the coast along the way. Nevertheless, it beggars belief to think that Flores was visited by *H. erectus*, but Crete and the Aegean, close regional neighbors, were overlooked.

The model's influence was so substantial that scholars working in the Aegean simply felt their eyes were deceiving them. The expected absence of early humans had become so dogmatic that although scholars would find lithics they thought looked Palaeolithic but date them to later periods due to the blind acceptance of the model that stated otherwise. The problem for the pre-Neolithic in the Aegean islands and Cyprus is a classic example of scholars finding only what they are looking for, and not seeing what is conspicuously in front of them.

Evidence from the Eastern Mediterranean

There has been an increasing amount of research in recent years that indicates both Middle and Upper Palaeolithic seafaring.⁵ Palaeolithic is found on Crete,⁶ the islands of Agios Efstratios,⁷ Alonnissos,⁸ Corfu,⁹

---

1 See Zois 1973, 57-66 and Tzedakis 1973 for different opinions early in the discussion.

2 Perlès 1979.

3 For utmost clarity, *The Cambridge Dictionary definition of seafarer*, "A person who travels by sea". For early dates see Pydyn 2015 and <https://www.science.org/content/article/first-seafarers> Science "The First Seafarers", March 11, 1998. See also Sampson 2019 and Simmons 2014 for thorough analyses of the data; and Broodbank et al. 2014 for a lively debate. For a more general but thorough review see Gaffney 2021.

4 <https://www.science.org/content/article/first-seafarers> Science "The First Seafarers", March 11, 1998. Joordens et al. 2015.

5 See Bulut et al. 2022 for a catalogue of additional evidence from the northeast coast of Turkey.

6 Mortensen 2008. Runnels et al. 2014a; 2014b. Strasser et al. 2011; 2018.

7 Sampson et al. 2018.

8 Panagopoulou – Kotzampopoulou – Karkanias 2001.

9 Kourtessi-Philipakis 1999.

Cyprus,¹⁰ Gavdos,¹¹ Kefhalonia,¹² Lefkas,¹³ Lesbos,¹⁴ Melos,¹⁵ Naxos,¹⁶ and Zakynthos.¹⁷ Published Mesolithic is found on Crete,¹⁸ the islands of Alonnisos,¹⁹ Chalki,²⁰ Youra,²¹ Ikaria,²² Imbros,²³ Kythnos,²⁴ and Naxos.²⁵ Consequently, Middle and Upper Palaeolithic seafaring, at least among *H. s. sapiens* and *H. s. neanderthalensis*, in the Aegean is accepted.²⁶ But what of our pre-*H. s. sapiens*' predecessors? There are compelling arguments against such early seafaring.²⁷ Nevertheless, it is useful to reevaluate the evidence, setting-aside *a priori* arguments against very early seafaring as too precocious and look at the data with less jaundiced eyes.

Returning to Crete, the evidence in the west is strong and demonstrates the presence of earlier hominins there.²⁸ South of west Crete on the island of Gavdos a biface, of Lower Palaeolithic morphology, was found.²⁹ More recently, a Lower Palaeolithic biface was found in a colluvial fan in the bay of Mochlos (northeast Crete) that indicate the presence of early hominins there³⁰ suggesting they explored much of the island.³¹

Some false starts

At Stelida on the Cycladic island of Naxos, Lower, Middle and Upper Palaeolithic stone tools were excavated in stratified deposits.³² An earlier report on this site found such artifacts but was perplexed due to the presumed absence of this material on Aegean islands. This most recent research on Naxos combined with a new bathymetric study provides evidence for the earliest open-sea crossing in the northern hemisphere!³³

The island of Melos had been thoroughly surveyed by a team of Aegean archaeologists.³⁴ Interestingly, during a visit to the island, Chelidonio³⁵ found Mousterian tools at Ayia Triada Bay. Though he has extensive experience in Italian Palaeolithic research, he was not trained in Aegean prehistory. It seems he did not know that Aegean archaeologists had decided decades before that such early tools would not be found on the Cyclades and did not realize the implications of these tools in the Aegean context. He did, however, publish the tools in brilliant and clear plates. Unknowingly, he had made a tremendous breakthrough with

-
- 10 Simmons 1999. Strasser – Runnels – Vita-Finzi 2018.
 11 Kopaka – Matzanas 2009.
 12 Kavvadias 1984.
 13 Galanidou – Iliopoulos – Papoulia 2016.
 14 Galanidou et al. 2013.
 15 Chelidonio 2001.
 16 Carter et al. 2014; 2019.
 17 Kourtessi-Philipakis 1999. See also Papoulia 2017 for a discussion of the northeast Aegean island that were periodically connected to the mainland in the Pleistocene.
 18 Carter 2016. Carter et al. 2016; 2018 (the 2018 article demonstrates Mesolithic obsidian exchange). Strasser et al. 2009; 2010; 2011; 2015; 2018. Strasser – Runnels – Vita-Finzi 2018.
 19 Sampson 1998; 2008. Sampson – Kozłowski – Kaczanowska 1998; 2003.
 20 Sampson – Kozłowski – Kaczanowska 2016.
 21 Sampson 2008.
 22 Sampson – Kozłowski – Kaczanowska 2016.
 23 Erdoğu – Yücel – Demir 2021.
 24 Sampson 2011. Sampson – Kaczanowska – Kozłowski 2010.
 25 Carter et al. 2014. Legaki 2012. Sampson 2016. For detailed reports, see Galanidou – Perlès 2013.
 26 See Sampson – Kozłowski – Kaczanowska 2016.
 27 Cherry – Leppard 2015a; 2015b. See also Leppard – Runnels 2017.
 28 Strasser et al. 2010; 2011.
 29 Kopaka – Matzanas 2009.
 30 Runnels et al. 2014a; 2014b.
 31 Runnels 2014.
 32 Carter et al. 2014; 2019. Séfériadès 1983. Taffin et al. 2024.
 33 Ferentinos et al. 2023.
 34 Renfrew – Wagstaff 1982. As a sidenote to this project, members of the team visited Kythnos where a Mesolithic site had been found (Honea 1975). It was entirely dismissed (Cherry 1979), only to be re-excavated decades later and found to be a very important Mesolithic site with burials under roundhouses (Sampson – Kaczanowska – Kozłowski 2010).
 35 Chelidonio 2001.

profound repercussions for early seafaring in the Aegean.

On Cyprus, Vita-Finzi found a Palaeolithic hand axe at Zygi,³⁶ but it was dismissed as unconfirmed.³⁷ There is also a lithic in the vitrine in the Cyprus American Archaeological Research Institute, described as a 'Palaeolithic hand axe type' in the catalogue notes. But when asked, local scholars thought that it may be a core of some sort. In general, it was ignored. The recent publication of that axe³⁸ gives strong support that Vita-Finzi was correct decades before, and that pre-*H. s. sapiens* arrived at Cyprus.

A paradigmatic shift

The dominant paradigm that Pleistocene hunter-gatherers did not visit or stay on the islands confined the focus of research. This approach must be abandoned. It is important to remember that these hominins could make fire, so a boat was not likely to be an insurmountable task. Moreover, when we compare Flores to Crete or Naxos, the voyage to the former was more difficult. Though there is a chain of islands that could have been used to island hop to Flores, these hominins were contending with an open sea more dangerous and problematic than the Mediterranean. The Pacific Ocean has diurnal tides and Flores is exposed to the open ocean, making its visitation significantly more difficult to navigate in comparison to the Mediterranean.³⁹ Though distances might be short, they were very long swims, suggesting a craft is more likely, and this has cognitive implications of these early mariners. It is important to keep in mind that the evidence from Flores is accepted. Was the Aegean bypassed during the first radiation of hominins during out of Africa, but not the islands of southeast Asia?

Aegean bathymetry

Crete has been an island since the Messinian Salinity Crisis ca. 5.5 mya (i.e., all of hominin evolution). The Cyclades, however, have not. Their insular nature waxed and waned throughout the Plio-Pleistocene. In addition, when insular the distances between the mainland and a given island may not have been very distant. It is likely that islands were always in sight on the horizon, which provided direction. Nevertheless, the distances were not so close that one could wade or swim between them. Some sort of craft would be necessary, and that implies forethought, planning, and some experience to know how to construct such a vessel. This fact in turn has implications on cognitive abilities.

Bathymetric maps and site correlation to the various Marine Isotope Stages have obviously influenced the study of Pleistocene seafaring. Our understanding of Aegean bathymetry has changed in recent years. Of great significance are recent bathymetric studies that demonstrate that the island of Mega-Cyclades (a single conglomeration of Cycladic islands during low sea-levels caused by glacial maxima) was not connected to the mainland⁴⁰ as had been indicated by previous reports.⁴¹ This has important ramifications for Ice Age seafaring in the Cyclades. The debate on Pleistocene seafaring hinges on whether it was connected to the mainland, and Ferentinos' recently published research shows that it was not. Some sort of maritime activity was necessary to reach this Pleistocene island of the Mega-Cyclades. It is safe to conclude that seafaring in the Aegean not only occurred but was more than the exploitation of Melian obsidian⁴² and done prior to *H. s. sapiens* over 210,000 years ago.⁴³

Conclusions

It is now safe to conclude that seafaring in the Pleistocene Aegean occurred prior to *H. s. sapiens*. It is obvious that these early hominins were opportunistic and used whatever conchoidally fracturing stone

---

36 Vita-Finzi 1973.

37 Cherry 1981, 43.

38 Strasser – Runnels – Vita-Finzi 2018.

39 McGrail 2004, 92.

40 Ferentinos et al. 2023.

41 Lykousis 2009.

42 Perlès 1979.

43 Harvati et al. 2019.

that was available. The evidence for this requires the use of a wider scope for archaeologists in the area who are traditionally trained to see lithics made from obsidian and flint, which are rather conspicuous in comparison to quartz. It should be remembered that quartz and quartzite are very common materials used in the Lower Palaeolithic,⁴⁴ and the Franco-Cantabrian regions is replete with them.

Most primates, including apes, do not like immersing themselves in water. Apes tend to avoid swimming, and moats are used in zoos to isolate chimpanzees. Though humans are the most proficient ape at swimming, it is a trained behavior. When traversing large expanses of water, *H. erectus*, *ergaster*, *heidelbergensis* required a constructed craft. Considering the Mata Menge evidence, any questioning of the burgeoning evidence in the Aegean suggests that these hominins sidestepped the east Mediterranean during the first radiation out of Africa but used craft to arrive at Indonesia. This seems unlikely, especially considering recent discoveries in the Aegean. More probable is that we can now state that in addition to fire and leaving Africa, *H. erectus*, *ergaster*, *heidelbergensis* was most likely the first hominin to engage in maritime activities beyond the coasts. In the Aegean, we stand at the vanguard of many new and formative studies.

Thomas F. Strasser

Professor

Providence College

tstrasse@providence.edu

---

44 E.g., Roosevelt et al. 2019, 75 for a nearby example.

Bibliography

Broodbank et al. 2014

C. Broodbank, N. Galanidou, T. Leppard, N. Phoca-Cosmetatou, R. Rabett, C. Runnels, "Discussion and Debate", *JMA* 27.2, 2014, 255-278.

Bulut et al. 2022

H. Bulut, H. Taşkıran, K. Özçelik, G. Karahan, "Lower and Middle Palaeolithic Evidence from the North Aegean Coastline of Çanakkale, Turkey", *Antiquity Project Gallery* 96.388, 2022, 1-8, doi.org/10.15184/aqy.2022.59

Carter 2016

T. Carter, "Obsidian Consumption in the Late Pleistocene - Early Holocene Aegean: Contextualising New Data from Mesolithic Crete", *BSA* 111, 2016, 13-34.

Carter et al. 2014

T. Carter, D. Contreras, S. Doyle, D. Mihailovic, T. Moutsiou, N. Skarpelis, S. Doyle, "The Stélida Naxos Archaeological Project: New Data on the Middle Palaeolithic and Mesolithic Cyclades", *Antiquity* 88.341, 2014, 1-3.

Carter et al. 2016

T. Carter, D. Mihailovic, Y. Papadatos, C. Sofianou, "The Cretan Mesolithic in Context: New Data from Livari Skiadi (SE Crete)", *Documenta Praehistorica* 43, 2016, 87-102.

Carter et al. 2018

T. Carter, T. Strasser, E. Panagopoulou, K. Campeau, D. Mihailovic, "Obsidian Circulation in the Early Holocene Aegean: A Case Study from Mesolithic Damnoni (SW Crete)", *JAS Reports* 17, 2018, 173-183.

Carter et al. 2019

T. Carter, D. Contreras, J. Holcomb, D. Mihailovic, P. Karakanas, G. Guérin, N. Taffin, D. Athanasoulis, C. Lahaye, "Earliest Occupation of the Central Aegean (Naxos), Greece: Implications for Hominin and Homo sapiens' Behavior and Dispersals", *Science Advances* 5 (10), 2019, 1-9.

Chelidonio 2001

G. Chelidonio, "Manufatti litici su ciottolo da Milos (Isole Cicladi). Nota preliminare", *Pegaso: rivista annual di cultura mediterranea* 1, 2001, 117-144.

Cherry 1979

J. Cherry, "Four Problems in Cycladic Prehistory", in: J.L. Davis, J.F. Cherry (eds), *Papers in Cycladic Prehistory* (Los Angeles 1979), 22-47.

Cherry 1981

J. Cherry, "Pattern and Process in the Earliest Colonization of the Mediterranean Islands", *PPS* 47, 1981, 41-68.

Cherry – Leppard 2015a

J. Cherry, T. Leppard, "A Little History of Mediterranean Island Prehistory: From Insularity to Connectivity", in: A.B. Knapp, P. van Dommelen (eds), *Bronze and Iron Age Mediterranean* (Cambridge 2015), 10-24.

Cherry – Leppard 2015b

J. Cherry, T. Leppard, "Experimental Archaeology and the earliest Seagoing: The Limitations of Inference", *WorldArch* 47.5, 2015, 740-755.

Erdoğu – Yücel – Demir 2021

B. Erdoğu, N. Yücel, K. Demir, "The New Evidence for the Paleolithic on the Island of Gokceada (Imbros), Northeastern Aegean", *Journal of Lithic Studies* 8(1), 2021, 1-11.

Ferentinos et al. 2023

G. Ferentinos, M. Gkioni, M. Prevenios, M. Gerada, G. Papatheodorou, "Archaic Hominins Maiden Voyage in the Mediterranean Sea", *Quaternary International* 646, 2023, 11-21, doi.org/10.1016/j.quaint.2022.09.001

Gaffney 2021

D. Gaffney, "Pleistocene Water Crossings and Adaptive Flexibility Within the Homo Genus", *Journal of Archaeological Research* 29.2, 2021, 255-326.

Galanidou et al. 2013

N. Galanidou, J. Cole, G. Iliopoulos, J. McNabb, "East Meets West: The Middle Pleistocene Site of Rodafnidia on Lesbos, Greece", *Antiquity* 87.336, 2013, 1-7.

Galanidou – Iliopoulos – Papoulia 2016

N. Galanidou, G. Iliopoulos, C. Papoulia, "The Palaeolithic Settlement of Lefkas. Archaeological Evidence in a Palaeogeographic Context", *Journal of Greek Archaeology* 1, 2016, 1-32.

Galanidou – Perlès 2003

N. Galanidou, C. Perlès (eds), *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives* (London 2003).

Harvati et al. 2019

K. Harvati, C. Röding, A. Bosman, F. Karakostis, R. Grün,

- C. Stringer, P. Karkanas, N. Thompson, V. Koutoulidis, L. Mouloupoulos, V. Gorgoulis, M. Kouloukoussa, "Apidima Cave Fossils Provide Earliest Evidence of *Homo Sapiens* in Eurasia", *Nature* 571, 2019, 500–504, doi.org/10.1038/s41586-019-1376-z
- Honea 1975
K. Honea, "Prehistoric Remains on the Island of Kythnos", *AJA* 79, 1975, 277-279.
- Joordens et al. 2015
J. Joordens, F. d'Errico, F. Wesselingh, S. Munro, J. De Vos, J. Wallinga, C. Ankjærgaard, T. Reimann, J. Wijbrans, K. Kuiper, H. Mûcher, H. Coqueugniot, V. Prié, I. Joosten, B. Van Os, A. Schulp, M. Panuel, V. van der Haas, W. Lustenhouwer, J. Reijmer, R. Roebroeks, "Homo Erectus at Trinil on Java Used Shells for Tool Production and Engraving", *Nature* 518, 2015, 228-231, doi.org/10.1038/nature13962
- Kavvadias 1984
M. Kavvadias, *Παλαιολιθική Κεφαλονιά. Ο Πολιτισμός του Φισκάρδου* (Athens 1984).
- Kopaka – Matzanas 2009
K. Kopaka, C. Matzanas, "Palaeolithic Industries from the Island of Gavdos, Near Neighbour to Crete in Greece", *Antiquity* 83.321.
- Kourtessi-Philippakis 1999
G. Kourtessi-Philippakis, "The Lower and Middle Palaeolithic in the Ionian Islands: New Finds", in: G.N. Bailey, E. Adam, E. Panagopoulou, C. Perlès, K. Zachos (eds), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994*, BSA Studies 3 (London 1999), 282-287.
- Legaki 2012
E. Legaki, «Η αρχαιολογική έρευνα για την προ-Νεολιθική, νεολιθική και πρωτοκυκλαδική Νάξο ως προνομιακός μοχλός ανάπτυξης», *Naxiaka Grammata* 2, 2012, 6-17.
- Leppard – Runnels 2017
T. Leppard, C. Runnels, "Maritime Hominin Dispersals in the Pleistocene: Advancing the Debate", *Antiquity* 91.356, 2017, 510-519.
- Lykousis 2009
V. Lykousis, "Sea-level Changes and Shelf Break Prograding Sequences During the Last 400 ka in the Aegean Margins: Subsistence Rates and Palaeogeographic Implications", *Continental Shelf Research* 29.16, 2009, 2037-2044.
- McGrail 2004
S. McGrail, *Boats of the World: From the Stone Age to Medieval Times* (Oxford 2004).
- Mortensen 2008
P. Mortensen, "Lower to Middle Palaeolithic Artifacts from Loutro on the South Coast of Crete", *Antiquity* 82.317, 2018, doi.org/10.1017/S0003598X00500301
- Panagopoulou – Kotzampopoulou – Karkanas 2001
E. Panagopoulou, E. Kotzampopoulou, P. Karkanas, «Γεωαρχαιολογική έρευνα στην Αλόνησσο: Νέα στοιχεία για την Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική στον Αιγαϊακό χώρο», in: A. Sampson (ed.), *Αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες* (Aionissos 2001), 121-151.
- Papoulia 2017
C. Papoulia, "Seaward Dispersals to the NE Mediterranean Island in the Pleistocene. The Lithic Evidence in Retrospect", *Quaternary International* 431, 2017, 64-87.
- Perlès 1979
C. Perlès, "Des Navigateurs Méditerranéens il y a 10 000 Ans", *La Recherche* 10:96, 1979, 82-83.
- Pydyn 2015
A. Pydyn, *Argonauts of the Stone Age: Early Maritime Activity from the First Migrations from Africa to the End of the Neolithic* (Oxford 2015).
- Renfrew – Wagstaff 1982
C. Renfrew, M. Wagstaff (eds), *An Island Polity: The Archaeology of Exploitation* (Cambridge 1982).
- Roosevalt et al. 2019
C. Roosevelt, B. Dinçer, C. Luke, Ç. Çilingiroğlu, "A Lower Paleolithic Assemblage from Western Anatolia: The Lithics from Bozyer", *Quaternary International* 522, 2019, 66-84.
- Runnels 2014
C. Runnels, "Early Palaeolithic on the Greek islands?", *JMA* 27:2, 2014, 211-230.
- Runnels et al. 2014a
C. Runnels, C. DiGregorio, K. Wegmann, S. Gallen, T. Strasser, E. Panagopoulou, "Lower Palaeolithic Artifacts from Plakias, Crete: Implications for Hominin Dispersals", *Journal of Eurasian Prehistory* 11:1-2, 2014, 129-152.

Runnels et al. 2014b

C. Runnels, F. McCoy, R. Bauslaugh, P. Murray, "Palaeolithic Research at Mochlos, Crete: New Evidence for Pleistocene Maritime Activity in the Aegean", *Antiquity Project Gallery* 342, 2014.

Sampson 1998

A. Sampson, "The Neolithic and Mesolithic occupation of the Cave of Cyclope, Youra Alonnessos, Greece", *BSA* 93, 1998, 1-22.

Sampson 2008

A. Sampson, *The Cave of the Cyclops: Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern Aegean, Greece, vol. 1: Intra-site Analysis, Local Industries, and Regional Site Distribution*, INSTAP Prehistory Monographs 21 (Philadelphia 2008).

Sampson 2011

A. Sampson, *The Cave of the Cyclops: Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern Aegean, Greece, vol. II: Bone Tool Industries, Dietary Resources and the Paleoenvironment, and Archaeometrical Studies*, INSTAP Prehistory Monographs 31 (Philadelphia 2011).

Sampson 2016

A. Sampson, "An Extended Mesolithic Settlement in Naxos", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16:1, 2016, 269-271.

Sampson 2019

A. Sampson, *Palaeolithic and Mesolithic Sailors in the Aegean and the Near East* (Newcastle 2019).

Sampson – Kaczanowska – Kozłowski 2010

A. Sampson, M. Kaczanowska, J. Kozłowski, *The Prehistory of the Island of Kythnos (Cyclades, Greece) and the Mesolithic Settlement at Maroulas* (Kraków 2010).

Sampson – Kozłowski – Kaczanowska 1998

A. Sampson, J. Kozłowski, M. Kaczanowska, "Entre l'Anatolie et les Balkans: Une Séquence Mésolithique-Néolithique de l'île de Gioura (Sporades du Nord)", in: M. Otte (ed.), *Préhistoire d'Anatolie: Genèse des deux mondes. Anatolian Prehistory: At the Crossroads of Two Worlds. Actes du colloque international, Liège 28 avril-3 mai 1997, vol. 1*, Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège 85 (Liège 1998), 125-142.

Sampson – Kozłowski – Kaczanowska 2003

A. Sampson, J.K. Kozłowski, M. Kaczanowska, "Mesolithic Chipped Stone Industries from the Cave of Cyclope on the Island of Youra (Northern Sporades)", in: N. Galanidou, C.

Perlès (eds), *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives*, BSA Studies 10 (London 2003), 123-130.

Sampson – Kozłowski – Kaczanowska 2016

A. Sampson, J. Kozłowski, M. Kaczanowska, "Lithic industries of the Aegean Upper Mesolithic", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16:3, 2016, 229-243.

Sampson et al. 2018

A. Sampson, E. Kabouroglou, M. Kaczanowska, J. Kozłowski, "Presence of Neanderthals on the island of Agios Efstratios and Probable Networks of Contacts in the North-Eastern Aegean during the Early Middle Palaeolithic", *Annals of Archaeology* 1.1, 2018, 39-56.

Séfériadès 1983

M. Séfériadès, "Un Centre Industriel Préhistorique dans les Cyclades: Les Ateliers de Débitage du Silex à Stélida (Naxos)", in: G. Rougement (ed.), *Les Cyclades: Matériaux Pour une Étude de Géographie Historique* (Lyon 1983), 67-73.

Simmons 1999

A. Simmons, *Faunal Extinction in an Island Society: Pygmy Hippopotamus Hunters of Cyprus* (New York 1999).

Simmons 2014

A. Simmons, *Stone Age Sailors: Paleolithic Seafaring in the Mediterranean* (Walnut Creek 2014).

Strasser – Runnels – Vita-Finzi 2018

T. Strasser, C. Runnels, C. Vita-Finzi, "A Possible Palaeolithic Hand Axe from Cyprus", *Antiquity* 90.350, 2018, antiquity.ac.uk/projgall/strasser350

Strasser et al. 2009

T. Strasser, P. Murray, C. Runnels, N. Thompson, "The Plakias Mesolithic Survey, 2008", *AR* 55, 2008-2009, 98-99.

Strasser et al. 2010

T. Strasser, E. Panagopoulou, S. Runnels, P. Murray, A. Thompson, P. Karkanas, F. McCoy, K. Wegmann, "Stone Age Seafaring in the Mediterranean: Evidence from the Plakias Region for Lower Palaeolithic and Mesolithic Habitation of Crete", *Hesperia* 79:2, 2010, 145-190.

Strasser et al. 2011

T. Strasser, C. Runnels, K. Wegmann, E. Panagopoulou, F. McCoy, C. DiGregorio, P. Karkanas, N. Thompson, "Dating Paleolithic sites in southwestern Crete, Greece", *Journal of Quaternary Studies* 26:5, 2011, 553-560.

Strasser et al. 2015

T. Strasser, E. Panagopoulou, P. Karkanias, C. DiGregorio, M. Clinton, N. Thompson, E. Kapranos, S. Murray, "The Excavation at Mesolithic Damnoni in the Agios Vassilios Region: A New Chronological/Cultural Period on Crete", in: P. Karanastasi, A. Tzizouaki, C. Tsigonaki (eds), «Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης», Πρακτικά της 3ης Συνάντησης. Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013, vol. 2, Χανιά, Ρέθυμνο, Λασιθί (Rethymnon 2015), 271-280.

Strasser et al. 2018

T. Strasser, E. Panagopoulou, C. Runnels, K. Wegmann, "The Palaeolithic and Mesolithic Periods on Crete. Chronological Evidence from the Plakias Survey", in: I. Gavrilaki (ed.), Πραγματούμενα ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011). Τόμος Α1.1, Τμήμα Αρχαιολογικό, Μεσολύγειος - Αιγαιακός Κόσμος - Κρήτη. Πολιτισμικοί Ορίζοντες - Οικιστική - Αρχιτεκτονική (Rethymnon 2018), 123-133.

Taffin et al. 2024

N. Taffin, C. Lahaye, D. Contreras, J. Holcomb, D. Mihailovic, P. Karkanias, G. Guérin, D. Athanasoulis, T. Carter, "Chronological and Post-Depositional Insights from Single-Grain IRSL Dating of a Palaeolithic Sequence at Stelida, Naxos (Greece)", *JAS Reports* 59: 104776, 1-18. doi.org/10.1016/j.jasrep.2024.104776

Tzedakis 1973

G. Tzedakis, «Αρχαιότητες και Μνημεία Δυτικής Κρήτης», *ArchDelt* 25 (1970), Β΄ 2, *Chronika* 1973, 465-478.

Vita-Finzi 1973

C. Vita-Finzi, "Palaeolithic Finds from Cyprus?", *PPS* 39, 1973, 453-454.

Zois 1973

A. Zois, *Κρήτη - Εποχή του Λίθου* (Athens 1973).

*Βρετανική Σχολή Αθηνών:
Η Κρητική Εποποιΐα (1893-1915)*

John Bennet

Ο Sir Arthur Evans (Εικ. 1) παραμένει σημαντική προσωπικότητα στον κόσμο της μινωικής αρχαιολογίας και η κληρονομιά του είναι ουσιώδης – όχι μόνο τα δημοσιεύματα, αλλά και η ιδιοκτησία του, η οποία παραχωρήθηκε από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών στο ελληνικό κράτος το 1951. Τις εγκαταστάσεις στην Κνωσό – την Ταβέρνα και το Στρωματογραφικό Μουσείο, το Ερευνητικό Κέντρο της Βρετανικής Σχολής Αθηνών δηλαδή – διαχειρίζεται τώρα η ίδια η Σχολή σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού.

Ο Evans ήταν εξαιρετικός και ως άνθρωπος και ως αρχαιολόγος. Δεν ήταν κανονικός αρχαιολάτρης ούτε κλασικός αρχαιολόγος. Πράγματι ήταν *προϊστορικός*, σε μια εποχή στην οποία σχεδόν δεν υπήρχε ακόμα ο ακαδημαϊκός κλάδος της προϊστορίας. Ο πατέρας του, ο Sir John Evans, ήταν μέλος του κύκλου των πρωτοπόρων αυτού του κλάδου – του Darwin, του Lubbock και του Tylor – και ο Arthur μεγάλωσε σε αυτήν τη συναρπαστική ατμόσφαιρα ανακάλυψης του παρελθόντος. Σ' αυτήν την περίοδο, οι σχέσεις μεταξύ προϊστορίας και ανθρωπολογίας ήταν πολύ στενές και ο νεαρός Evans επηρεάστηκε από τις καινοτόμες μεθόδους και τις νέες ανακαλύψεις.¹

Αποφοίτησε από την Οξφόρδη με πτυχίο στη Νεότερη Ιστορία, όχι στην αρχαιολογία, ούτε στις κλασικές σπουδές. Ήδη το 1873, κατά τη διάρκεια των σπουδών του, επισκέφθηκε τη Φινλανδία, έκανε ανασκαφές στο νησί Ukonsaari και μελέτησε τους αυτόχθονες Σάμι. Από το 1875 μέχρι το 1882 έμεινε στο Ντουμπρόβνικ ως δημοσιογράφος, μια εμπειρία που του δίδαξε πώς να διαφημίζει τα ευρήματά του, όταν αργότερα ξεκίνησε τις δικές του ανασκαφές στην Κνωσό.² Το 1884 διορίστηκε επιμελητής του Μουσείου Ashmolean της Οξφόρδης και εξήγησε πεντακάθαρα στην εναρκτήρια διάλεξή του τις θεμελιώδεις αρχές της σκέψης του ως επιστήμονα: ότι η προσέγγιση στο παρελθόν πρέπει να είναι επιστημονική, η Εξέλιξη των Ειδών (Evolution) είναι κεντρικός πυλώνας της κατανόησης του παρελθόντος και οι απαραίτητες προσεγγίσεις είναι αυτές της εθνογραφίας, της εθνολογίας, της μυθολογίας και της λαογραφίας.³

Άρα, ο Evans αποτελεί εξαίρεση μεταξύ των ερευνητών της εποχής του. Μόνο ένας επιστήμονας με τέτοιες μοναδικές εμπειρίες θα μπορούσε να «δημιουργήσει», ας πούμε, έναν πολιτισμό – τον Μινωικό δηλαδή – και να τον εξηγήσει τόσο εκτενώς στο μεγάλο του έργο, το τετράτομο *Ανάκτορο του Μίνωα* (*The Palace of Minos*), με τον αποκαλυπτικό υπότιτλο – *Μια συγκριτική έκθεση των διαδοχικών σταδίων του μινωικού πολιτισμού, εικονογραφημένων από τα ευρήματα στη Κνωσό* (*A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilisation as Illustrated by the Discoveries at Knossos*).⁴ Αυτό το έργο δεν ήταν απλός απολογισμός μιας ανασκαφής, αλλά ένα ολόκληρο όραμα ενός πολιτισμού σε παραπάνω από 3 χιλιάδες σελίδες.

Αλλά γιατί ενδιέφερε τον Evans η Κρήτη; Η βασική αιτία ήταν η γραφή. Το 1889 ο Greville Chester έφερε στο Ashmolean μια μικρή, τετράπλευρη σφραγίδα.⁵ Ο Evans που ήταν μυωπικός εξέτασε προσεκτικά τη σφραγίδα και κατάληξε στο συμπέρασμα ότι τα σύμβολά της αντιπροσώπευαν ένα πρώιμο σύστημα γραφής, το πρώτο της Ευρώπης. Το 1893 ανακοίνωσε το εύρημά του στο κοινό και τον επόμενο χρόνο δημοσίευσε ένα εκτεταμένο άρθρο στο περιοδικό της Εταιρείας για τη Προβολή των Ελληνικών Σπουδών (το *Journal of Hellenic Studies*).⁶ Επίσης, το 1893 επισκέφθηκε την Αθήνα, όπου έμαθε ότι τέτοιες σφραγίδες προέρχονταν από την Κρήτη και ιδιαίτερα από την ανατολική Κρήτη, για τον Evans τη γη των Ετεοκρητών.⁷

Έτσι, από το 1894 και κάθε χρόνο μετά – με εξαίρεση το 1897 –, ταξίδευε στην Κρήτη επισκεπτόμενος πολλές θέσεις και εξετάζοντας αντικείμενα του μινωικού πολιτισμού. Εκεί συναντήθηκε με τον Καλοκαιρινό, τον Χατζιδάκη, τον Halbherr και άλλους αρχαιολόγους και αρχαιολάτρες. Και, τελικά, μετά από πολλές διαπραγματεύσεις κατάφερε να αγοράσει τη γη στην περιοχή «του Τζελεβή την Κεφάλα», όπου ξεκίνησε τις ανασκαφές του στις 23 Μαρτίου 1900.⁸ Δεν ήταν ο πρώτος ανασκαφέας της Κνωσού – στον Μίνωα

---

1 Marinatos 2015. Bennet 2016.

2 Brown 1993. Kirigin 2015.

3 Evans 1884.

4 Evans 1921-1935.

5 Evans 1909, 8-9.

6 Evans 1894.

7 Brown – Bennett 2001.

8 Panagiotaki 2004.

Εικ. 1 Προτομή του Arthur Evans, πρωτοπόρου στην αποκάλυψη του μινωικού πολιτισμού, στον αρχαιολογικό χώρο του Ανακτόρου του Μίνωα (Φωτ. John Bennet).

Εικ. 2 Προτομή του Μίνωα Καλοκαιρινού, πρώτου ανασκαφέα της Κνωσού στη σύγχρονη εποχή, στον αρχαιολογικό χώρο του Ανακτόρου του Μίνωα (Φωτ. John Bennet).

Καλοκαιρινό ανήκει αυτή η τιμή (Εικ. 2), το 1878.⁹ Ίσως να προηγήθηκαν του Καλοκαιρινού και οι ντόπιοι Κνώσιοι, οι οποίοι, στην εποχή του Ρωμαίου αυτοκράτορα Νέρωνα, θρυλούνται να έχουν ανασκάψει έγγραφα σε φύλλα φοίνικα με την ιστορία του πολέμου της Τροίας.¹⁰

Η ιστορία των ανασκαφών του Evans είναι πολύ γνωστή και δε θα την παρουσιάσω ξανά εδώ. Για όσο διάστημα έκανε ανασκαφές στην Κνωσό, ο Evans εργαζόταν ανεξάρτητα, καθώς ήταν συνεργάτης της Βρετανικής Σχολής, αλλά όχι μέλος της, και χρηματοδοτούνταν από ένα ανεξάρτητο ίδρυμα, το Cretan Exploration Fund.¹¹ Συνεργαζόταν, όμως, πολύ δημιουργικά και δημοσίευε τις ετήσιες ανακοινώσεις του στο ετήσιο περιοδικό της Βρετανικής Σχολής (*Annual of the British School at Athens*), μέχρι που τελείωσε τις ανασκαφές του το 1910.¹² Το 1926 ο Έβανς κληροδότησε το κτήμα του – με τη Βίλλα Αριάδνη – στη Βρετανική Σχολή¹³ και αυτή με τη σειρά της το παραχώρησε στο ελληνικό κράτος το 1951.¹⁴

Το 1900 υπήρχαν δύο βρετανικές αρχαιολογικές αποστολές στην Κνωσό: αυτή του Evans και άλλη μια του David Hogarth, Διευθυντή τότε της Βρετανικής Σχολής (Εικ. 3). Ο Hogarth είναι το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα των πρώιμων ερευνητών στην Κρήτη. Πτυχιούχος της Οξφόρδης στις κλασικές σπουδές το 1885, έγινε ο πρώτος «φοιτητής» της Βρετανικής Σχολής τον πρώτο χρόνο της λειτουργίας της –το 1886 με 1887– και διορίστηκε διευθυντής δέκα χρόνια μετά, το 1897. Πριν την Κνωσό διεξήγαγε ανασκαφές στη Φυλακωπή της Μήλου από το 1897 μέχρι το 1900. Στην Κνωσό ο Hogarth ήθελε να βρει τάφους και με αυτόν τον σκοπό πραγματοποίησε μια μεγάλη σειρά δοκιμαστικών τομών σε όλη την περιφέρεια του

9 Κορακα 2015. Κόπακα 2016.

10 Evans 1909, 108-110.

11 Myres 1901.

12 Βλ. Evans 1899-1900, κ.εξ.

13 Panagiotaki 2004, 535-536.

14 Waterhouse 1986, 39-40.

Εικ. 3 Ο David Hogarth το 1891, πριν διοριστεί Διευθυντής της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, σε καραντίνα στη Kahramanmaraş στην ανατολική Τουρκία. Πρωτότυπη λεζάντα: «Explorer in quarantine». BSA SPHS Image Collection, BSA SPHS 01/1305.3344. Αναπαράγεται με άδεια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

Εικ. 4 Ψυχρό, το Δικταίον Άντρον, ανασκαφές του Hogarth το 1900: γαϊδούρια μπροστά από το σπήλαιο. Πρωτότυπη λεζάντα: «Loading soil from cave». © HEIR 41216. Αναπαράγεται με άδεια του HEIR Project, School of Archaeology, University of Oxford.

ανακτόρου και στην κοιλάδα του Καίρατου.¹⁵ Βρήκε μερικούς τάφους, αλλά όχι της μινωικής περιόδου που τον ενδιέφερε. Αποκάλυψε, όμως, ένα πολύ σημαντικό συγκρότημα σπιτιών, τα οποία φέρουν το όνομά του – τα Hogarth's Houses.¹⁶ Εκεί, βρήκε δυο φάσεις κατοίκησης, με ενδείξεις τελετουργικών δραστηριοτήτων. Η ανασκαφή αυτού του προαστιακού συγκροτήματος συνεχίστηκε από το Hood, τον Cadogan και πιο πρόσφατα από τις Χατζάκη, Bogaard και Ayala το 2014-2015, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου.¹⁷

Λίγο απογοητευμένος, ο Hogarth μεταφέρθηκε στο οροπέδιο Λασιθίου, όπου διεξήγαγε ανασκαφές στο σπήλαιο του Ψυχρού, το καλούμενο Δικταίον Άντρον (Εικ. 4).¹⁸ Το σπήλαιο είχε ήδη ερευνηθεί από τους Halbherr, Χατζιδάκη και Demargne, ο οποίος βρήκε ένα τμήμα τράπεζας σπονδών με επιγραφή,

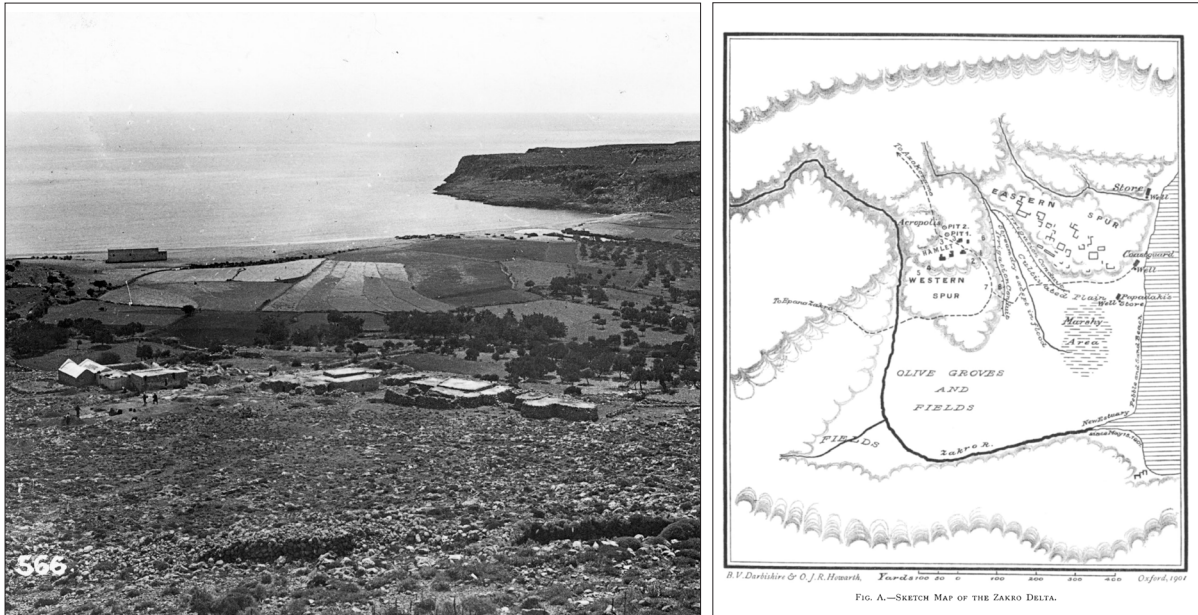
15 Hogarth 1899-1900α.

16 Hogarth 1899-1900α, 70-78.

17 Hood – Smyth 1981, 56-57, ap. 297; <https://chronique.efa.gr/?kroute=report&id=4884> (accessed 21/3/24).

18 Hogarth 1899-1900β.

σήμερα στο μουσείο του Λούβρου. Ο Έβανς δημοσίευσε αυτό το κομμάτι – μαζί με ένα άλλο που το είχε αγοράσει ο ίδιος – στο δεύτερο άρθρο του για τις πρώιμες γραφές της Κρήτης το 1897.¹⁹ Οι ανασκαφές του Hogarth απέδειξαν καθαρά τη λατρευτική χρήση του σπηλαίου από τα μινωικά μέχρι και τα ιστορικά χρόνια.

Εικ. 5 Ζάκρος, ανασκαφές του Hogarth το 1901, με τον κόλπο στο βάθος. Πρωτότυπη λεζάντα: «Zakros: site, general». © HEIR 41227. Αναπαράγεται με άδεια του HEIR Project, School of Archaeology, University of Oxford. BSA 7 (1900-1901), 125, Fig. A. Αναπαράγεται με άδεια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

Συνεχίζοντας, ο Hogarth, επικεντρώθηκε τον επόμενο χρόνο (1901) στο ανατολικό τμήμα του νησιού και έσκαψε στην Κάτω Ζάκρο (Εικ. 5).²⁰ Εκεί, αποκάλυψε ένα μέρος της μινωικής πόλης και μερικούς πρώιμους τάφους στο φαράγγι, χωρίς όμως να βρει το ανάκτορο. Ήταν ο Πλάτων που το ανακάλυψε και το διερεύνησε για πρώτη φορά το 1961.²¹ Ένα πολύ σημαντικό εύρημα του Hogarth, όμως, είναι το σύνολο των 500 περίπου πήλινων σφραγισμάτων, τα οποία αποκάλυψε στην Οικία Α του οικισμού. Τώρα καταλαβαίνουμε ότι τα περισσότερα σφράγιζαν μικρά δερμάτινα δεματάκια, πιθανώς με γραπτά μηνύματα, κατεστραμμένα από την ίδια πυρκαγιά που έψησε τον πηλό, από τον οποίο τα σφραγίσματα ήταν φτιαγμένα. Ωστόσο, εντυπωσιακή για τον Hogarth ήταν μια τεράστια πλημμύρα που συνέβη τον Μάιο του 1901, η οποία άλλαξε μόνιμα το τοπίο του κόλπου.²² Μετά από την Κρήτη, ο Hogarth έσκαψε στην Έφεσο για το Βρετανικό Μουσείο. Το 1909 έγινε ο διάδοχος του Evans ως Επιμελητής του Μουσείου Ashmolean στην Οξφόρδη.

Ο επόμενος Διευθυντής της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, ο Robert Carr Bosanquet, ήταν, όπως ο Hogarth, πτυχιούχος κλασικών σπουδών, αλλά του Πανεπιστημίου του Cambridge, και με ειδικότητα στην κλασική αρχαιολογία (Εικ. 6). Στη Βρετανική Σχολή ήταν «φοιτητής» το 1892, συμμετείχε στις ανασκαφές στη Μήλο και διορίστηκε υποδιευθυντής για να βοηθήσει τον Hogarth το 1899. Το 1900 ανέλαβε αυτός τη διεύθυνση και το 1901 ξεκίνησε ανασκαφές πάλι στην ανατολική Κρήτη, στην Πραισό.²³ Ο Bosanquet ήλπιζε να ανακαλύψει εκεί λείψανα της μινωικής περιόδου, διότι η Πραισό ήταν γνωστή στην αρχαιότητα ως πόλις των Ετεοκρητών, τους οποίους ο Evans είχε ταυτίσει με τη γραφή που είχε βρει στις μικρές

19 Evans 1897.

20 Hogarth 1900-1901.

21 Platon 1971.

22 Hogarth 1900-1901, 123.

23 Marshall – Bosanquet 1901-1902.

Εικ. 6 Ο Richard Dawkins, ο Alan Wace και ο Robert Bosanquet (από αριστερά) στη Σπάρτη το 1906. Πρωτότυπη λεζάντα: «Sparta: Excavators 1906». BSA SPHS Image Collection, BSA SPHS 01/4911.6915. Αναπαράγεται με άδεια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

Εικ 7 Πραισό, ανασκαφές του Bosanquet το 1901: θολωτός τάφος Α'. Πρωτότυπη λεζάντα: «Praesos: tomb (tholos)». BSA SPHS Image Collection, BSA SPHS 01/4954.7547. Αναπαράγεται με άδεια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

σφραγίδες.²⁴ Ο Bosanquet βρήκε δυο θολωτούς τάφους (Εικ. 7), αλλά τα περισσότερα ευρήματά του – κτήρια και πήλινα αναθήματα – ανήκαν σε μεταγενέστερες φάσεις. Μεταξύ των ευρημάτων του, όμως, ήταν δυο αλφαβητικές επιγραφές στην Ετεοκρητική γλώσσα, οι οποίες ικανοποίησαν την ανάγκη των φιλολόγων να βρουν λείψανα των Ετεοκρητών σύμφωνα με τα γραπτά τεκμήρια του Ηροδότου και του Στράβωνα.²⁵

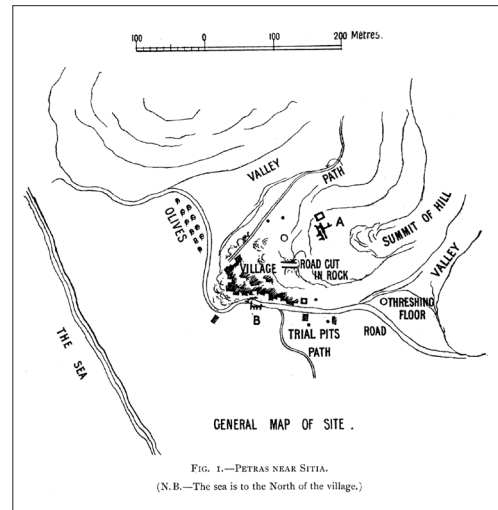
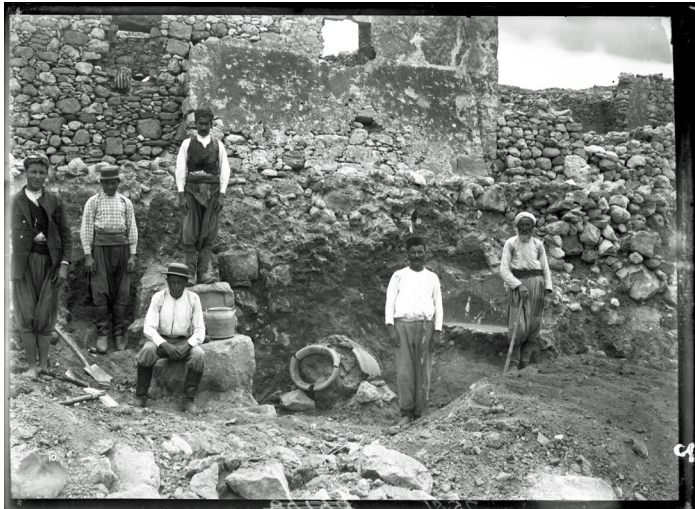
Το 1901, ο Bosanquet διεξήγαγε δοκιμαστικές τομές στον Πετρά (Εικ. 8), βόρεια από την Πραισό, κοντά στη θάλασσα και τη Σητεία, αλλά τα ευρήματα – κεραμικά και λείψανα κτηρίων – δεν τον ενδιέφεραν πολύ.²⁶ Όπως γνωρίζουμε σήμερα – χάρη στις μακροχρόνιες ανασκαφές της Μεταξίας Τσιποπούλου –, η θέση είναι πολύ παραγωγική και περιέχει όχι μόνο ένα μικρό ανάκτορο με επιγραφές στη μινωική ιερογλυφική γραφή αλλά και πολλούς τάφους, καθώς και έναν οικισμό των αρχών της Εποχής του Χαλκού.²⁷

24 Evans 1897, 393.

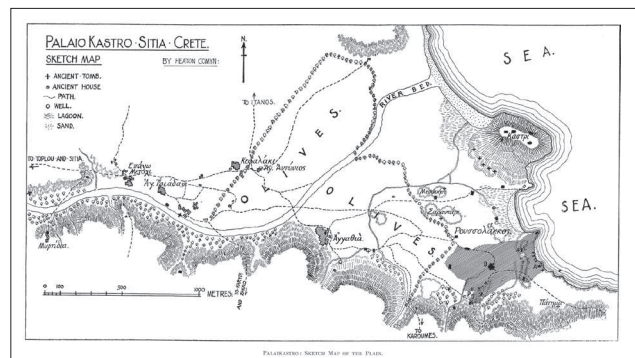
25 Conway 1901-1902. Duhoux 1982, 55-85.

26 Bosanquet 1901-1902a.

27 Βλ. <https://www.petras-excavations.gr> (accessed 21/3/24).

Εικ. 8 Πετράς, ανασκαφές του Bosanquet το 1901: υστερομινωικό κτήριο. Πρωτότυπη λεζάντα: «Petras: late Minoan building». BSA SPHS Image Collection, BSA SPHS 01/4988.7581. BSA 8 (1901-1902), 283, Fig. 1. Αναπαράγεται με άδεια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

Εικ. 9 Παλαίκαστρο, ανασκαφές του Bosanquet και στη συνέχεια του Dawkins 1902-1905. Πρωτότυπη λεζάντα: «Palaikastro: general view across plain to Acropolis». BSA SPHS Image Collection, BSA SPHS 01/2399.6425. BSA 8 (1901-1902), 283, Fig. 1. Αναπαράγεται με άδεια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

Το 1902, η Βρετανική Σχολή Αθηνών άρχισε να σχεδιάζει ανασκαφές στην Κύζικο της Μικράς Ασίας. Τα σχέδια, όμως, αυτά κατέρρευσαν και αρχικά ο Hogarth, ο οποίος, ωστόσο, δεν ήταν διαθέσιμος, και κατόπιν ο Bosanquet προσκλήθηκαν να αναλάβουν μια ανασκαφική έρευνα στο Παλαίκαστρο, στην ανατολική ακτή της Κρήτης, κοντά στη Ζάκρο (Εικ. 9). Τα ανασκαφικά δικαιώματα εκεί κατείχε ο Dörpfeld, ο οποίος τα παρέδωσε στη Βρετανική Σχολή.²⁸ Η έρευνά του στο Παλαίκαστρο και στην περιοχή αποδείχθηκε πολύ παραγωγική και έτσι, από το 1904 και εξής, οι ερευνητές εφάρμοσαν το νέο χρονολογικό σχήμα των Evans και Mackenzie.²⁹ Αποκαλύφθηκαν όχι μόνο μερικά οικοδομικά τετράγωνα μιας μινωικής πόλης αλλά και πολλοί τάφοι, όπως και κτήρια σε άλλες τοποθεσίες³⁰ – στο Καστρί, στον Κουρεμένο, και στον Μαγκασά (1905) –, όπου βρέθηκε μια οικία και μια βραχοσκεπή, σημαντικά ευρήματα της Νεολιθικής περιόδου.³¹ Από ιερά βρέθηκαν όχι μόνο το ιερό κορυφής στον Πετσοφά (1903)³² – με τα εντυπωσιακά πηλινά ειδώλια – αλλά και λείψανα του ναού του Δικταίου Διός (1905) και τα θραύσματα της επιγραφής

28 Βλ. BSA 8, 1901-1902, 319-320 (Annual Meeting of Subscribers).

29 Bosanquet κ.ά. 1902-1903, 281-287. Dawkins – Currelly 1903-1904, 192-196.

30 Bosanquet 1901-1902β. Bosanquet κ.ά. 1902-1903. Dawkins – Currelly 1903-1904. Dawkins – Hawes – Bosanquet 1904-1905. Dawkins 1905-1906.

31 Dawkins – Hawes – Bosanquet 1904-1905, 260-268.

32 Bosanquet κ.ά. 1902-1903, 356-387.

Εικ. 10 Ο Richard Dawkins στις ανασκαφές του στο σπήλαιο των Καμαρών το 1913, μπροστά από ράφια με κεραμικά όστρακα. Πρωτότυπη λεζάντα «Kamareas cave: The racks». BSA SPHS Image Collection, BSA SPHS 01/4824.9963. Αναπαράγεται με άδεια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

του μεγάλου ύμνου.³³ Ένα σημαντικό πρόσωπο στην ομάδα του Παλαικάστρου ήταν ο John Linton Myres, ο οποίος έσκαψε τον Πετσοφά και από το 1910 ήταν ο πρώτος κάτοχος της έδρας Wykeham της Αρχαίας Ιστορίας στην Οξφόρδη.

Η Βρετανική Σχολή επέστρεψε στο Παλαικάστρο τη δεκαετία του 1960, όταν οι Mervyn Popham και Hugh Sackett έσκαψαν στο Καστρί και στο τετράγωνο «N» της μινωικής πόλης στον Ρουσσόλακκο.³⁴ Οι Hugh Sackett και Alexander MacGillivray έκαναν διάφορες έρευνες στον Ρουσσόλακκο μεταξύ 1986 και 2003.³⁵ Από αυτή την έρευνα προέρχεται και ο περίφημος «κούρος του Παλαικάστρου».³⁶ Πιο πρόσφατα οι Carl Knappett, Nicoletta Momigliano και Αλεξάνδρα Λιβάρδα διεξήγαγαν στον Ρουσσόλακκο μια νέα έρευνα.³⁷ Προκαλεί, ωστόσο, έκπληξη ότι μέχρι τώρα δεν έχει εντοπιστεί ανάκτορο στο Παλαικάστρο. Τέλος, το καλοκαίρι του 2021 ξεκίνησε μια συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου, την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων και τη Βρετανική Σχολή Αθηνών, ώστε να ερευνηθούν η ακτογραμμή και ο βυθός

33 Dawkins – Hawes – Bosanquet 1904-1905, 298-308. Bosanquet 1908-1909· 1939-1940.

34 Sackett κ.ά. 1965. Sackett – Popham 1970.

35 MacGillivray κ.ά. 1998.

36 MacGillivray – Driessen – Sackett 2000. Sackett 2006.

37 Orengo – Knappett 2018.

Εικ. 11 Το σπηλαίο των Καμαρών το 1913, με δύο εργάτες ως κλίμακα στο στόμιό του. Πρωτότυπη λεζάντα: «Kamaron cave: mouth of cave looking in». BSA SPHS Image Collection, BSA SPHS 01/4831.9970. Αναπαράγεται με άδεια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

Εικ. 12 Πλάτη Λασιθίου, ανασκαφές του Dawkins το 1914: η οικία A και η κεντρική αυλή, με το όρος Δίκη στο βάθος. Πρωτότυπη λεζάντα: «Plati: LMIII house in A Court, with later walls removed». BSA SPHS Image Collection, BSA SPHS 01/4424.9103. Αναπαράγεται με άδεια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

της περιοχής.³⁸ Τα ευρήματα μέχρι τώρα περιλαμβάνουν ένα ναυάγιο της Ρωμαϊκής περιόδου.

Το 1906, η Βρετανική Σχολή έστρεψε την προσοχή της στη Στερεά Ελλάδα, ιδιαίτερα στη Λακωνία, από την προϊστορία έως την ιστορική περίοδο. Έτσι, το 1904 ο Bosanquet παραχώρησε τη διεύθυνση των ανασκαφών στο Παλαίκαстро στο Richard Dawkins, ο οποίος διορίστηκε Διευθυντής της Σχολής το 1906 (Εικ. 10), μένοντας στη θέση αυτή μέχρι το 1914 και την αρχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Dawkins είχε αποφοίτησει ως κλασικός φιλόλογος από το Cambridge και είχε μεγάλο ενδιαφέρον για τις διαλέκτους της νέας ελληνικής γλώσσας, ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία.³⁹ Ήταν υπεύθυνος των ανασκαφών στη Σπάρτη μέχρι 1910, αλλά επέστρεψε στην Κρήτη για δύο περιόδους, το 1913 και το 1914.

Το 1913, ο Dawkins διενήργησε ανασκαφές στο σπήλαιο των Καμαρών, ψηλά στις νότιες πλαγιές του Ψηλορείτη (Εικ. 11).⁴⁰ Όστρακα από το σπήλαιο είχαν παραδοθεί στον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ηρακλείου

38 Βλ. <https://chronique.efa.gr/?r=report&id=19619> (accessed 13/3/25).

39 Dawkins – Halliday 1916.

40 Dawkins – Laistner 1912-1913.

από έναν βοσκό και ο Χατζιδάκης τα είχε δείξει στον John Myres. Το 1895, ο Myres έγραψε ένα άρθρο στο *Antiquaries Journal* για την κεραμική του σπηλαίου που έγινε γνωστή ως «καμαραϊκός ρυθμός» (“Kamares ware”).⁴¹ Οι ανασκαφές του 1913 έριξαν πολύ φως στο σκοτάδι της χρήσης του σπηλαίου, δείχνοντας ότι αυτή είχε διαφορετικό χαρακτήρα από εκείνη στο σπήλαιο του Ψυχρού, καθώς τα ευρήματα ήταν σχεδόν αποκλειστικά αγγεία, τα περισσότερα της Μέσης Μινωικής περιόδου. Εκτός από τα ευρήματα, η τοποθεσία του σπηλαίου είναι καταπληκτική!

Τον επόμενο χρόνο, το 1914 – ενώ τα σύννεφα του πολέμου μαζεύονταν πάνω από την Ευρώπη – ο Dawkins έκανε ανασκαφές στη θέση Πλάτη, στο οροπέδιο του Λασιθίου (Εικ. 12).⁴² Η θέση είναι πολύ σημαντική – βρίσκεται σε σχετικά μεγάλο υψόμετρο και έχει δυο κύριες φάσεις, την ΥΜ Ι και ΥΜ ΙΙΙ. Δίπλα βρέθηκε ένας θολωτός τάφος. Τώρα γνωρίζουμε αρκετές θέσεις με τέτοιο χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα τη Ζώμινθο στην Ίδα και τον Γαϊδουροφά κοντά στην Ιεράπετρα.⁴³ Ένας απολογισμός της έρευνας δημοσιεύτηκε στο επιστημονικό περιοδικό της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, αλλά μέχρι τώρα η θέση είναι ελάχιστα γνωστή, και σίγουρα νέες ανασκαφές στην Πλάτη αξίζουν τον κόπο.

Πριν το 1914 ο Evans είχε ολοκληρώσει τις δικές του ανασκαφές στο ανάκτορο της Κνωσού, τα περίχωρά του και τα νεκροταφεία της κοιλάδας. Είχε κάνει αποκαταστάσεις στο ανάκτορο και είχε χτίσει τη Βίλλα Αριάδνη, σπίτι και βάση του στην περιοχή.⁴⁴ Η ιδιοκτησία του Evans κληροδοτήθηκε στη Βρετανική Σχολή το 1926 και το 1929 ιδρύθηκε η θέση του επιμελητή της Κνωσού για τη Σχολή. Ο πρώτος κάτοχος της θέσης ήταν ο John Pendlebury,⁴⁵ που συνέχισε το έργο του Dawkins στο Λασιθί τη δεκαετία του 1930, αλλά σκοτώθηκε πριν από 80 χρόνια, κατά τη διάρκεια της μάχης της Κρήτης. Το 1952 η Βρετανική Σχολή παραχώρησε την ιδιοκτησία του Evans στο Ελληνικό Κράτος και το 1962 ο αείμνηστος Sinclair Hood, ως Διευθυντής, πραγματοποίησε τα σχέδια της Σχολής να δημιουργήσει αποθήκη και ερευνητικό κέντρο κατάλληλα για να φυλαχτούν τα πολλά και σημαντικά ευρήματα, αντιπροσωπευτικά όλων των περιόδων κατοίκησης στην Κνωσό. Αυτό το κτήριο ονομάζεται «Στρωματογραφικό Μουσείο Κνωσού». Η σύλληψη και η ονομασία του ανήκουν στον Pendlebury, ενώ η υλοποίησή του στον Hood.⁴⁶

Σας διηγήθηκα το παρελθόν. Τώρα, η ΒΣΑ στρέφει τη προσοχή της στο μέλλον και ειδικά στο μέλλον του Ερευνητικού Κέντρου της στην Κνωσό. Η Σχολή έχει ξεκινήσει μια καμπάνια για να ανακαινιστεί το Κέντρο, ώστε να είναι πράγματι αντάξιο των προκατόχων μας από τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, αλλά και άξιο της ερευνητικής ιστορίας που διηγήθηκα σε αυτήν τη μικρή συμβολή.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά τον Κωστή Χρηστάκη, επιμελητή του Ερευνητικού Κέντρου της Βρετανικής Σχολής Αθηνών στην Κνωσό, για τη βοήθεια στη γλωσσική προσαρμογή του κειμένου. Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω θερμές ευχαριστίες στη Βρετανική Σχολή Αθηνών και στο HEIR (Historic Environment Image Resource) του Ινστιτούτου Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης για την άδεια αναπαραγωγής των εικόνων.

John Bennet

Ομότιμος Καθηγητής Αιγαιακής Αρχαιολογίας

Πανεπιστήμιο του Sheffield

Πρώην Διευθυντής της ΒΣΑ (2015-2022)

d.j.bennet@sheffield.ac.uk

41 Myres 1895.

42 Dawkins 1913-1914.

43 Ζώμινθος: <https://chronique.efa.gr/?kroute=report&id=18475>. Γαϊδουροφάς: Papadatos – Chalikias 2019.

44 Evans 1927. Powell 1973.

45 Pendlebury 1933.

46 Waterhouse 1986, 44, 46, 88.

Βιβλιογραφία

Κόπακα 2016

Κ. Κόπακα, «Ο Μίνως Καλοκαιρινός, η Κνωσός και οι Απαρχές της Κρητικής Αρχαιολογίας», στον τόμο: Ε. Ψιλάκη, Μ. Δρακάκης (επιμ.), *Τέχνη και πολιτισμός στα χρόνια της ένωσης. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου με την ευκαιρία της επετείου των 100 χρόνων από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα (1913- 2013), 27- 29 Σεπτεμβρίου 2013* (Ηράκλειο 2016), 18-34.

Bennet 2016

J. Bennet, "The Prehistory of Arthur Evans", *Ο Μέντωρ* 115, 2016, 5-13.

Bosanquet 1901-1902α

R.C. Bosanquet, "Excavations at Petras", *BSA* 8, 1901-1902, 282-285.

Bosanquet 1901-1902β

R.C. Bosanquet, "Excavations at Palaikastro. I", *BSA* 8, 1901-1902, 286-316.

Bosanquet 1908-1909

R.C. Bosanquet, "The Palaikastro Hymn of the Kouretes", *BSA* 15, 1908-1909, 339-356.

Bosanquet 1939-1940

R.C. Bosanquet, "Dicte and the Temples of Dictaeon Zeus", *BSA* 40, 1939-1940, 60-77.

Bosanquet κ.ά. 1902-1903

R.C. Bosanquet, R.M. Dawkins, Marcus Niebuhr Tod, W.L.H. Duckworth, J.L. Myres, "Excavations at Palaikastro. II.", *BSA* 9, 1902-1903, 274-387.

Brown 1993

A.C. Brown, *Before Knossos ... Arthur Evans's Travels in the Balkans and Crete*, Ashmolean Museum (Oxford 1993).

Brown – Bennett 2001

A.C. Brown, K. Bennett (επιμ.), *Arthur Evans's Travels in Crete, 1894-1899*, BAR-IS 1000 (Oxford 2001).

Conway 1901-1902

R.S. Conway, "The Pre-Hellenic Inscriptions of Praesos", *BSA* 8, 1901-1902, 125-156.

Dawkins 1905-1906

R.M. Dawkins, "Excavations at Palaikastro. V", *BSA* 12, 1905-1906, 1-8.

Dawkins 1913-1914

R.M. Dawkins, "Excavations at Plati in Lasithi, Crete", *BSA* 20, 1913-1914, 1-17.

Dawkins – Currelly 1903-1904

R.M. Dawkins, C.T. Currelly, "Excavations at Palaikastro. III", *BSA* 10, 1903-1904, 192-231.

Dawkins – Halliday 1916

R.M. Dawkins, W.R. Halliday, *Modern Greek in Asia Minor; a Study of the Dialects of Silli, Cappadocia and Phárasa, with Grammar, Texts, Translations and Glossary* (Cambridge 1916).

Dawkins – Laistner 1912-1913

R.M. Dawkins, M.L.W. Laistner, "The Excavation of the Kamares Cave in Crete", *BSA* 19, 1912-1913, 1-34.

Dawkins – Hawes – Bosanquet 1904-1905

R.M. Dawkins, C.H. Hawes, R.C. Bosanquet, "Excavations at Palaikastro. IV", *BSA* 11, 1904-1905, 258-308.

Duhoux 1982

Y. Duhoux, *L'éteocrotois : les textes, la langue* (Amsterdam 1982).

Evans 1884

A.J. Evans, *The Ashmolean Museum as a Home of Archaeology in Oxford. An Inaugural Lecture Given in the Ashmolean Museum November 20, 1884* (Oxford 1884).

Evans 1894

A.J. Evans, "Primitive Pictographs and a Prae-Phoenician Script, from Crete and the Peloponnese", *JHS* 14, 1894, 270-372.

Evans 1897

A.J. Evans, "Further Discoveries of Cretan and Aegean Script: with Libyan and Proto-Egyptian Comparisons", *JHS* 17, 1897, 327-395.

Evans 1899-1900

A.J. Evans, "Knossos. Summary Report of the Excavations in 1900: I. The Palace", *BSA* 6, 1899-1900, 3-70.

Evans 1909

A.J. Evans, *Scripta Minoa: The Written Documents of Minoan Crete: with Special Reference to the Archives of Knossos. Volume I: The Hieroglyphic and Primitive Linear Classes: with an account of the discovery of the pre-Phoenician scripts, their place in the Minoan story and their Mediterranean relatives: with plates, tables and figures in the text* (Oxford 1909).

Evans 1921-1935

A.J. Evans, *The Palace of Minos at Knossos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos I-IV* (London 1921-1935).

Evans 1927

A.J. Evans, "Work of Reconstitution in the Palace of Knossos", *AntJ* 7, 1927, 258-267.

Hogarth 1899-1900α

D.G. Hogarth, "Knossos. Summary Report of the Excavations in 1900: II. Early Town and Cemeteries", *BSA* 6, 1899-1900, 70-85.

Hogarth 1899-1900β

D.G. Hogarth, "The Dictaeon Cave", *BSA* 6, 1899-1900, 94-116.

Hogarth 1900-1901

D.G. Hogarth, "Excavations at Zakro, Crete", *BSA* 7, 1900-1901, 121-149.

Hood – Smyth 1981

M.S.F. Hood, D. Smyth, *Archaeological Survey of the Knossos Area* (London 1981).

Kirigin 2015

B. Kirigin, *Arthur Evans in Dubrovnik and Split (1875-1882)* (Oxford 2015).

Kopaka 2015

K. Kopaka, "Minos Kalokairinos and his Early Excavations at Knossos. An Overview, a Portrait, and a Return to the Kephala Pithoi", στον τόμο: C. Macdonald, E. Hatzaki, S. Andreou (επιμ.), *The Great Islands: Studies of Crete and Cyprus Presented to Gerald Cadogan* (Athens 2015), 143-151.

MacGillivray κ.ά. 1998

J.A. MacGillivray, L.H. Sackett, J.M. Driessen, E. Hatzaki, I. Schoep, "Excavations at Palaikastro, 1994 and 1996", *BSA* 93, 1998, 221-268.

MacGillivray – Driessen – Sackett 2000

J.A. MacGillivray, J.M. Driessen, L.H. Sackett, *The Palaikastro Kouros. A Minoan Chryselephantine Statuette and Its Aegean Bronze Age Context* (London 2000).

Marinatos 2015

N. Marinatos, *Sir Arthur Evans and Minoan Crete: Creating the Vision of Knossos* (London 2015).

Marshall – Bosanquet 1901-1902

J.H. Marshall, R.C. Bosanquet, "Excavations at Praesos. I", *BSA* 8, 1901-1902, 231-270.

Myres 1895

J.L. Myres, "Some Pre-Historic Polychrome Pottery from Kamarais, in Crete", *Proceedings of the Society of Antiquaries of London* 15, 1895, 351-356.

Myres 1901

J.L. Myres, "The Cretan Exploration Fund: An Abstract of the Preliminary Report of the First Season's Excavations", *Man* 1, 1901, 4-7.

Orengo – Knappett 2018

H.A. Orengo, C. Knappett, "Toward a Definition of Minoan Agropastoral Landscapes: Results of the Survey at Palaikastro (Crete)", *AJA* 122.3, 2018, 479-507.

Panagiotaki 2004

M. Panagiotaki, "Knossos and Evans: Buying Kephala", στον τόμο: G. Cadogan, E. Hatzaki, A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion Organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, *BSA Studies* 12 (London 2004), 513-536.

Papadatos – Chalikias 2019

Y. Papadatos, K. Chalikias, "Minoan Land-Use Patterns and Landscape Transformation in the Mountains of the Ierapetra Area: the Building at Gaidourophas", στον τόμο: K. Chalikias, E. Oddo (επιμ.), *Exploring a Terra Incognita on Crete: Recent Research on Bronze Age Habitation in the Southern Ierapetra Isthmus* (Philadelphia 2019), 79-95.

Pendlebury 1933

J.D.S. Pendlebury, *A Guide to the Stratigraphical Museum in the Palace at Knossos* (London 1933).

Platon 1971

N. Platon, *The Discovery of a Lost Palace of Ancient Crete* (New York 1971).

Powell 1973

D. Powell, *The Villa Ariadne* (London 1973).

Sackett 2006

L.H. Sackett, *The Palaikastro Kouros: A Masterpiece of Minoan Sculpture in Ivory and Gold* (Athens 2006).

Sackett – Popham 1970

L.H. Sackett, M. Popham, "Excavations at Palaikastro VII", *BSA* 65, 1970, 203-242.

Sackett κ.ά. 1965

L.H. Sackett, M.R. Popham, P.M. Warren, L. Engstrand, "Excavations at Palaikastro. VI", *BSA* 60, 1965, 248-315.

Waterhouse 1986

H. Waterhouse, *The British School of Athens the First 100 Years* (London 1986).

*From archaeological stratigraphies
to the Knossos
Stratigraphical Museum*

Kostis Christakis

Introduction

The end of the 19th century marked significant changes in Crete. After numerous insurrections, great loss of life and extensive destruction of property, the island passed from the Sultan's rule to a regime of "semi-autonomy" under the protection of the Great Powers – the Kritiki Politeia or Cretan State. This new political framework and the desire of Cretan intellectuals to promote archaeological research created promising conditions for systematic research into Cretan antiquity.¹ In Stephanos Xanthoudide's words, "the liberated and blood-stained Cretan earth was destined to repay European civilization and reciprocate the benefaction so soon, by bringing to the light of Scholarship unique ancient heirlooms which were hidden in its bosom for millennia, that is, the primeval beginnings and the first roots, upon which the Hellenic and the European Civilization flourished and grew".² For the newly established Cretan State, research into Cretan history and the dissemination of the results was a means both of incorporating the island into European modernity and of promoting its unification with the Greek State.³

A leading figure in the investigation of ancient Crete was Sir Arthur Evans. Evans first came to Crete in 1894, travelling throughout the island, noting ancient sites and collecting seals with signs of script in order to pursue his interest in early writing systems.⁴ Impressed by the finds of the excavation by Minos Kalokairinos at Knossos in 1878–1879 and by the archaeological site itself, he decided that this was where he wanted to dig.⁵ After lengthy negotiations he managed to buy the hill known as the "Kephala tou Tselevi" and to start excavating with the permission of the Cretan State.⁶

Fig. 1 Knossos: Restoring the Throne Room, 1930. © John Pendlebury Family Papers Archive, British School at Athens, PEN 7/2/4/290.

The dig began in 1900, and in just five years most of the so-called "Palace" had come to light. The excavation continued until 1914, when it was interrupted for the duration of the First World War, afterwards resuming from 1922 to 1933.⁷ With a unique restoration programme, Evans set out to preserve the remains of the palace from the ravages of time but also to reconstruct parts, through which he gave material substance to his vision (Fig. 1).⁸ Although the restoration programme was even then a subject of intense criticism as to the accuracy of the reconstructions and their aesthetic value, these reconstructions often made Knossos look different from other sites and impressed most of the public.⁹ Evans did far more than

-
- 1 Carabott 2006, 40-43.
  - 2 Hamilakis 2006, 149.
  - 3 Carabott 2006. Hamilakis – Momigliano 2006.
  - 4 Brown 2001.
  - 5 For Kalokairinos's excavation see Driessen 1990, 14-43. Kopaka 1995.
  - 6 Panagiotaki 2004.
  - 7 Shapland 2023.
  - 8 Kienzle 1998. Solomon 2006.
  - 9 E.g., Hitchcock – Koudounaris 2002.

excavate a palace: he played a vital part in the presentation of a hitherto unknown civilisation to scholars and lay-people alike and, adopting the prevailing scientific views of his time, shaped the dominant narratives concerning the Minoans.¹⁰

Knossian stratigraphies

The adoption of a cultural-historical approach in the interpretation of the past led, from the early 19th century, to the development of new excavation practices based on geological stratigraphy in order to ensure the best possible recovery of archaeological testimonies.¹¹ Although Evans does not refer to this directly in his publications, perhaps considering it self-evident, he must have known about this new excavation methods. Indeed, John Lubbock, one of the “theoreticians” of the new stratigraphical excavation system, was a close friend of his father. However, having little excavation experience himself, and a large labor force, Evans entrusted the work of recording his excavations at Knossos to the experienced field archaeologist Duncan Mackenzie, the unsung hero of the Knossos excavations.¹²

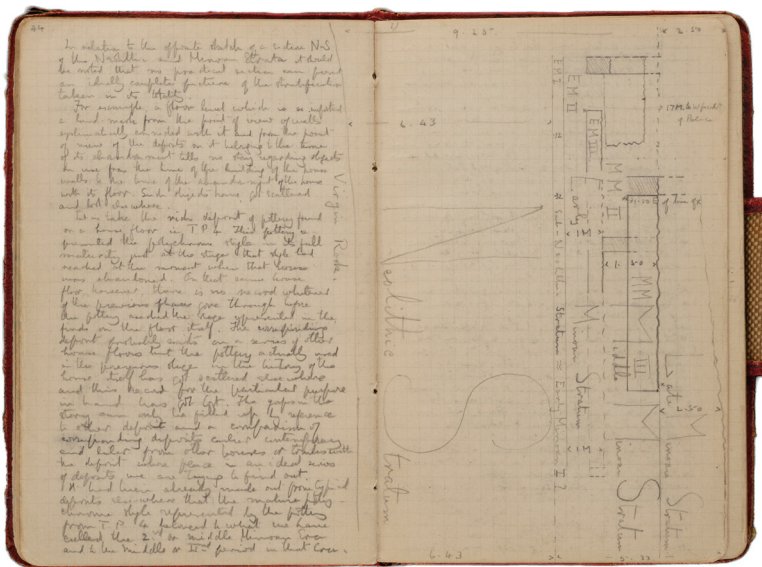

Fig. 2 Sketch of the Palace West Court section in Mackenzie's Knossos Day-book for 1904. © Evans Archive, Ashmolean Museum, Oxford.

A student of the British School at Athens, Mackenzie played, thanks to his ability, an important part in the 1896–1899 excavation work at Phylakopi on Melos. The notebooks of the Phylakopi excavation reveal Mackenzie's observational skills, his systematic approach to archaeology and his inductive reasoning when using precise stratigraphical data to make general historical inferences. Although his studies, largely textual and art historical, did not provide him with an adequate background in the excavation techniques, Mackenzie was beyond a shadow of a doubt a “natural” excavator, who taught himself through his own meticulous observations.¹³ Mackenzie's notebooks, to use Colin Renfrew's words, were “outstanding examples of systematic archaeological reasoning, produced at a time when scientific principles of excavation had not yet been established”; “Duncan Mackenzie was one of the very first scientific workers in the Aegean, and his Day-books have therefore a considerable historical value”.¹⁴ Nonetheless, his excavation methods and his application of stratigraphy do present some clear limitations, as is only to be expected given his times and the conditions in which he was operating.

10 Momigliano 2020.

11 Triger 1989, 196-204.

12 Momigliano 1999.

13 Momigliano 1999, 25.

14 Momigliano 1999, 23.

When he undertook to record the Knossos excavations, Mackenzie attempted to apply the “regular principle of removal of deposit layer by layer” as thoroughly as possible, although not always successfully, as he had to manage a sizeable force of largely unskilled workers as well as an impatient Evans.¹⁵ His pre-occupation with excavation techniques and methodology is obvious, both in the excavation notebooks and in his notes on the complex “biography” of Knossos that are based on the stratigraphical sequence of architectural remains and deposits (Fig. 2).

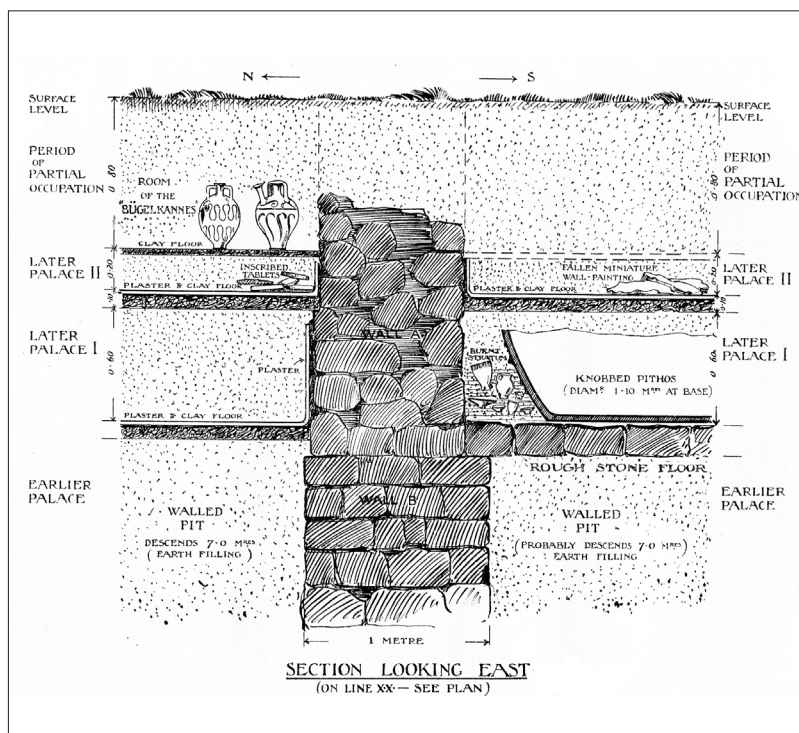

Fig. 3 Knossos: Section above deep walled cells showing later floors, 1902-1903 (“The Palace of Knossos: Provisional Report for the Year 1903” by A.J. Evans in *ABSA* 9 (1902-1903), Fig. 13).

The importance that the excavators placed on stratigraphical sequences in the Palace is evident in the sections published in the preliminary excavation reports in the *Annual of the British School at Athens*, and later in Evans’s magnum opus *The Palace of Minos* (Fig. 3).¹⁶ In contrast to the stratigraphic sections from other sites excavated by the School, which focused on standing architecture combined with superimposed strata dated by associated pottery, the Knossian stratigraphical sections emphasised the recording of superimposed soil matrices in association with architecture and artefactual assemblages.¹⁷ Here the soil matrix is the protagonist, as in geology, the discipline from which 19th-century British archaeology borrowed and adapted the technique of stratigraphy.¹⁸

Although it is not completely certain whether these sections accurately reflect “stratigraphic realities”, and indeed some scholars have expressed doubts as to their archaeological value, this is still a testimony to the awareness of how important observation and documentation of depositional sequence are for the reconstructions of the archaeological narrative.¹⁹ This is the first systematic publication of stratigraphic sections in reports of an excavation in Greece.

15 Momigliano 1999, 99.

16 Evans 1921-1935.

17 Hatzaki 2023.

18 Harris 1989.

19 E.g., Palmer 1969.

From the Reference (or Palace) Museum to the Knossos Stratigraphical Museum

The acknowledgement of the importance of stratigraphy and the meaning of context is most directly reflected in the way in which Evans with the help of Mackenzie organised the collection of the “Reference Museum” or “Palace Museum” in 1905.²⁰ The “Museum” was created to house the finds from his excavations at Knossos that had not been transferred to the Heraklion Museum, and also to form a reference collection that would aid in the study of the archaeological site. In contrast to the usual museological practice of storing finds according to type, in the “Palace Museum” everything was organised according to the contextual framework.

The “Reference Museum” was originally organised by Mackenzie, who sorted out the pottery from each context to keep and the pottery to be thrown away (Fig. 4).²¹ After he left Knossos, to become Director of the Palestine Exploration Fund, Evans took over the organisation of the ever-expanding Museum collections himself for a few years, until the start of World War I. He was helped again by Mackenzie when work at Knossos resumed in the early 1920s. After 1910, the straw baskets were gradually replaced by wooden boxes, and paper labels, damaged by pests, were replaced by wooden ones written on in pencil. The Museum was housed in adjacent spaces of the Throne Room, under the Stepped Porch, in roofed spaces of the East Wing, in the Shrine and adjoining chamber in the Little Palace, and in the Villa Ariadne.²²

Fig. 4 Mackenzie with a workman, probably Manolis Akoumianos, at the Villa Ariadne sorting sherds. Evans standing besides (N. Momigliano 1999, 58, fig. 21).

A more systematic organisation of the collection was undertaken by Pendlebury, who succeeded Duncan Mackenzie as Knossos Curator in 1930.²³ The wooden boxes were numbered and inscribed with the excavation label of the contents and one key-number. Pendlebury drew up the general catalogue of the boxes, grouped according to their architectural context, published in 1933. Two catalogues with the chronology of the pottery inside each box drawn up by Pendlebury assisted by his wife Hilda, E. Eccles, and Mercy Money-Coutts were published in 1934 and 1935, while a series of plans showing the findspots of the excavated deposits was prepared by Money-Coutts and Pendlebury, and was published in 1935. The process was greatly assisted by Evans’s foreman Manolis (Manolakis) Akoumianos, whose “... phenomenal memory”, as Pendlebury says, “enables him to place definitely a large number of uninscribed boxes and whose own detailed plans, numbered in accordance with a system of his own, enable many boxes to be safely attributed ...”.²⁴

20 Pendlebury 1933, 1-3.

21 Pendlebury 1933, 1. Momigliano 1999, 58.

22 Pendlebury 1933, 2.

23 Grundon 2007, 105-185.

24 Pendlebury 1933, 2.

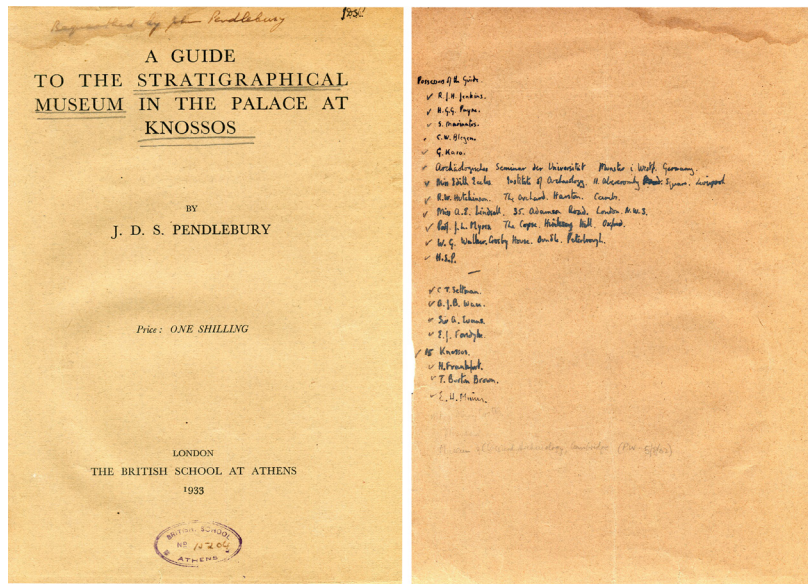

Fig. 5 Front and back side of the title page of Pendlebury's personal copy of the Guide to the Stratigraphical Museum. © British School at Athens, Library of the Knossos Research Centre.

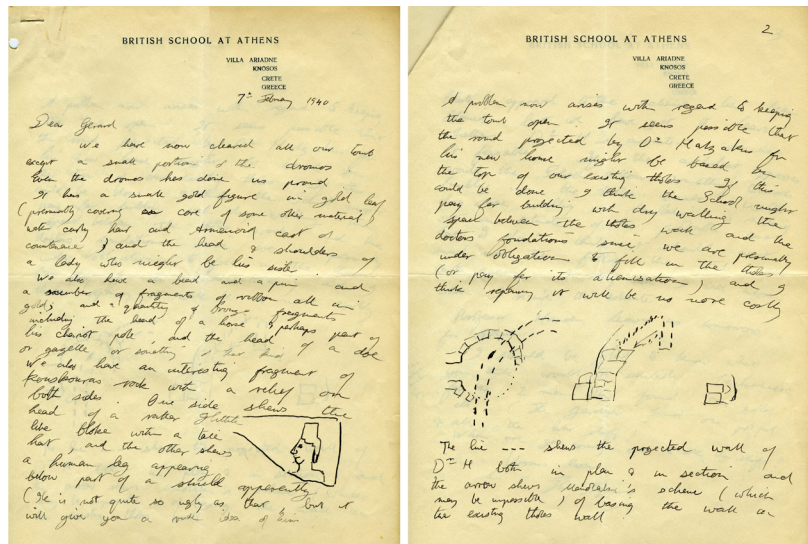

Fig. 6 Letter from Knossos Curator Richard Hutchinson to Gerard Mackworth-Young, British School at Athens Director, 7th February 1940, reporting the excavation of the Teke Tholos Tomb. © Corporate Records-Athens: Knossos Correspondence 1940 (uncatalogued), British School at Athens Archive.

On the flyleaf of his own copy of the *Guide to the Stratigraphical Museum in the Palace at Knossos*, now in the library of the Knossos Research Centre, Pendlebury wrote, in his typical small, cramped and illegible handwriting, the names of famous archaeologists and archaeological libraries he sent the *Guide* to, along with various corrigenda and addenda (Fig. 5). Pendlebury's copy was in constant use by many subsequent scholars working in the Stratigraphical Museum, who left their mark on its pages in turn, in the form of comments and corrections.

Without overlooking Evans's and above all Mackenzie's contribution, at least in the initial stage of the organisation of the "Reference Collection", this more systematic arrangement, which formed the basis for later arrangements, was Pendlebury's work. The whole rationale behind its organisation must be viewed in the light of the shifts in archaeological theory and practice at the time. By the late 1920s, the subjective methods and narratives of the earlier pioneers were being called into question by a new generation of British archaeologists, who applied systematic methodological practices to the examination of the past, leading to the birth of modern archaeological theory and methodology. Pendlebury was one of the chief exponents of this new tendency. His in-depth knowledge of the principles of "scientific excavation" is apparent in his excavation of the Trapeza Cave in Lasithi.²⁵ There, his detailed references to the soil matrix are

25 Pendlebury - Pendlebury - Money-Coutts 1935-1936.

combined with a diagrammatic section of the excavated strata with their pottery assemblages, prefiguring, one might say, the Harris Matrix.²⁶

The Stratigraphical Museum at Knossos was one of the first museums in Greece, if not the first, where the finds were stored based on their stratigraphical and contextual information rather than their typology. Each box contained sherds, pots, stone tools and small finds chosen to be kept from the particular excavated context or deposit. It was, in other words, a breakthrough in the museological practices of the time, based on pioneering approaches to the organisation of the remains of the past. A similar approach was adopted by Burrows, Ure and Keramopoulos for the display of finds from Rhitsona in the old Thebes Museum in 1908.²⁷

On 22 August 1941, the Austrian Major General Julius Alfred Ringel, commander of the Nazi forces in Crete, established his headquarters at the Villa Ariadne, the mansion of Sir Arthur Evans at Knossos. His antiquarian interests, probably rooted in the institutionalised respect of educated Austrians and Germans for Ancient Greek culture, led him to illegally remove an unspecified number of antiquities from the Knossos Stratigraphical Museum and send them to the University of Graz.²⁸ Some of these antiquities were repatriated in 2018.²⁹ As detrimental, if not more so, was the removal of some excavation diaries from the Villa Ariadne.

The excavation activity of the British School in the Knossos valley between the 1930s and the late 1950s – interrupted by the Second World War – produced a substantial number of new finds, necessitating a new and freestanding building to house them. The Director of the British School at Athens Sinclair Hood (1954–1962) initiated plans for a new Museum over the tennis court of the Villa Ariadne. The work, carried out between 1962 and 1966, was funded by generous donations from Evans' half-sister Dame Joan Evans and Marc Fitch, the benefactor of the School's Fitch Laboratory in Athens, and the Greek State which purchased the necessary equipment.³⁰ Excavations before the construction of the Museum brought to light the remains of a Late Minoan IIIA shrine (1400–1300 BC) and deposits of Late Minoan IIIB (1300–1200 BC) and Hellenistic periods (323–31 BC).³¹ An extension to the Museum was completed in 1969 thanks to a bequest by Piet de Jong. Mervyn Popham re-boxed, transferred and organised the collections in the new building with the assistance of Elizabeth Milburn (later Elizabeth Schofield), Deborah Thompson, Gerald Cadogan and Oliver Dickinson.

The Knossos Stratigraphical Museum collections

The initial core of collections consisted of about 2,200 boxes containing finds from the Palace, peripheral complexes and cemeteries excavated by Evans and other British scholars from 1900 to 1933.³² In the period following Evans's departure in 1933, his last visit to Crete was in 1936, up to the outbreak of the Second World War, the focus of interest shifted from the Palace and the Bronze Age period to the Town and the historical periods. The Museum was enriched with assemblages from the Early Iron Age cemeteries – that of Fortetsa and the tombs at Teke are the best-known – and also the houses of the Roman town, among them the Villa Dionysus, decorated mosaics of the highest quality, the Roman Civic Basilica, and Hellenistic kilns, as well as assemblages from several rescue excavations and surface collections (Fig. 6).³³ Among the Bronze Age assemblages, it is worth mentioning that from the monumental tholos tomb at Kephala. The tholos, initially dated to Late Minoan IA (1600–1500 BC), was used to confirm Evans's theory on the Minoan origin of the Mycenaean tholos tombs and the Minoan cultural predominance over the Mycenaeans, concepts that have been rejected by recent research (Fig. 7).³⁴

26 Hatzaki 2023.

27 Sabetai 2006. Many thanks to Dr Ioannis Fappas for this information.

28 Flouda 2017; 2023. Tzorakis 2021.

29 Christidis – Koiner – Scherre 2018.

30 Waterhouse 1986, 87–88. Christakis 2019.

31 Popham 1970.

32 For a full discussion of the excavations of the British School at Athens in the valley of Knossos with extensive bibliographic references see Christakis 2019.

33 Hutchinson – Boardman 1954. Boardman 1962; 1967. Brock 1957. Sanders 1982, 67–69. Sweetman 2013. Paton 2022.

34 Preston 2005.

Excavations increased considerably in the decades immediately after the Second World War, with many carried out by Sinclair Hood and Jill Carington Smith. Cemeteries were excavated, such as the Middle Minoan cemetery at Ailias and the Knossos North Cemetery, with the latter turning out to be one of the most important burial sites in Greece, with continuous use from Subminoan to Byzantine times.³⁵ Many other tombs in the valley of Knossos and dated from the Bronze Age to Roman times were excavated by students and officials of the School, at times sent over from Athens for the task. Soundings in various areas of the palace and particularly its environs brought to light important assemblages which contributed to the better understanding of its complex architectural palimpsest.³⁶ A significant deposit is that of the Early Minoan I Palace Well, the best-stratified artefactual assemblage of this period.³⁷

John Evans' excavation of the Neolithic settlement below the Central Court of the Palace is unique of its kind, changing our perception of Cretan and indeed European prehistory (Fig. 8).³⁸ John Evans and Sinclair Hood created new protocols in stratigraphical excavation and, in collaboration with the British Academy's project on the Early History of Agriculture, introduced newly developed methods for the recovery of bio-archaeological remains. The emphasis of Hood and John Evans, as well as subsequent excavators at Knossos, on retrieving ecofactual data, has led to the creation of the most complete archive of animal bones in Greece, dating from the 7th millennium BC down to the Byzantine period, as well as valuable collections of botanical material and human skeletal remains. Recent and current research projects have applied both established macroscopic and newer microscopic and biomolecular techniques to these collections to explore changing patterns in food production and consumption and in human health.³⁹

A large part of the Museum collections has come from the investigation of the town. Excavations north and south of the Royal Road were carried out by Sinclair Hood and Peter Warren, bringing to light parts of the urban network from 2400 BC until the 4th century AD, and many important finds. They include an ivory workshop dated to 1500–1450 BC and an obsidian knapping site dated a millennium earlier.⁴⁰ A few metres east of the Museum, Mervyn Popham excavated the Unexplored Mansion, an annexe of the Little Palace, while Hugh Sackett discovered part of the city of the historic period above the Minoan complex (Fig. 9).⁴¹ Eleni Hatzaki further investigated the urban palimpsest of this part of the town in 2000.

The School's decision to expand the Stratigraphical Museum to add more storage space was the reason for investigating an area of the prehistoric and historic periods. Undertaken by Peter Warren, the work produced significant artefactual and eco-factual assemblages, shedding light on hitherto unknown violent aspects of Minoan society.⁴² Equally significant are the excavation projects of the School south of the Villa Dionysus, where parts of the Roman city were uncovered, and again in the southwest area of the palace, where Colin Macdonald thoroughly investigated houses of the Minoan town first brought to light during the excavations by Arthur Evans and David Hogarth.⁴³ Lastly, the School in collaboration with the Ephorate of Antiquities of Heraklion started excavating on the Gypsades Hill.⁴⁴ The pioneering methods applied here to the collection and study of bioarchaeological material have yielded new insights into the production, processing and consumption of food in one of the neighbourhoods of the town.⁴⁵

The excavations mentioned are the major projects carried out in the valley of Knossos. However, there are also assemblages stored in the Museum that have come from numerous rescue excavations and handovers due to increasing cultivation and accelerating construction activity in the late 1960s and the 1970s. Adding to the assemblages of our collections, another substantial corpus of artefacts was generated by the *Knossos Urban Landscape Survey Project*, a collaboration between the British School at Athens and the Ephorate of Antiquities of Heraklion.

---

35 Coldstream – Catling 1996.

36 Hood 1994.

37 Hood – Cadogan 2011.

38 Evans 1994.

39 E.g., Isaakidou et al. 2022. Moles 2023.

40 Hood 1978, 119–120. Evely 1993, 244. Warren 1994.

41 Popham 1984. Sackett 1992.

42 Warren 1980–1981; 1982–1983; 1984–1985; 1987–1988.

43 French 1991–1992; 1992–1993; 1993–1994. Tomlinson 1995–1996. Macdonald – Knappett 2007.

44 Bennet 2015–2016a; 2015–2016b.

45 Garcia-Granero et al. 2021.

Fig. 7 The Kephala Tholos during its excavation. © Knossos Excavation Records, British School at Athens Archive, KNO 2451/KNO PhA 5572.

Fig. 8 John Evans photographing the Neolithic excavation at the Central Court of the Palace, 1958. © British School at Athens Archive.

Twenty-four years after the publication of the second edition of Hood's Survey – the first systematic attempt to map all sites and chance finds in the valley of Knossos – this intensive survey project was designed to review all the archaeological evidence.⁴⁶ The results are impressive, showing how the small Neolithic village of the 7th millennium BC on the top of the Kephala hill became one of the largest urban centres in the eastern Mediterranean and then shrank again to a small village during Byzantine and Venetian times (Fig. 10).⁴⁷

Many of the excavations mentioned have been the subject of systematic study, and their publication (in the form of monographs and articles) is influential for Greek and world archaeology. Most our collections, however, remain unpublished. The School's commitment to the management of such a rich resource is essential. Important excavation assemblages are already being studied by international interdisciplinary research programmes conducted under the auspices of the British School at Athens, and some have recently been published.⁴⁸ Other assemblages remain, to become the subject of study by future scholars.

The study of the holdings in the Stratigraphical Museum is not restricted to Knossos and Cretan archaeology, as one might imagine. Because the collections are so rich in imports from other areas of the Mediterranean and the relations that Knossos developed with the whole of the ancient world during its long history, scholars have the opportunity to "travel across the whole Middle Sea", and well beyond its shores, too. Knossos is an archaeological site of worldwide importance.

The curatorial project

Time is always harsh on museum collections, and the Stratigraphical Museum is no exception. In 2004, the deteriorating state of packing material and labels, meaning that vital information was in danger of being lost, led Don Evely, then Knossos Curator, to set up the Knossos Stratigraphical Museum Curatorial Project. The project has been funded from various sources, with the lion's share coming from the Institute

46 Hood – Smith 1981.

47 Whitelaw – Bredaki – Vasilakis 2019.

48 E.g., Oddo 2022. Knappett – Macdonald – Mathioudaki 2023.

Fig. 9 Knossos: The excavation of the Greek-Roman city in the area of the Unexplored Mansion. © Photographic Collection Archive, British School at Athens, BSA 1965-1978, O. Dickinson, p. 8, no. 1.

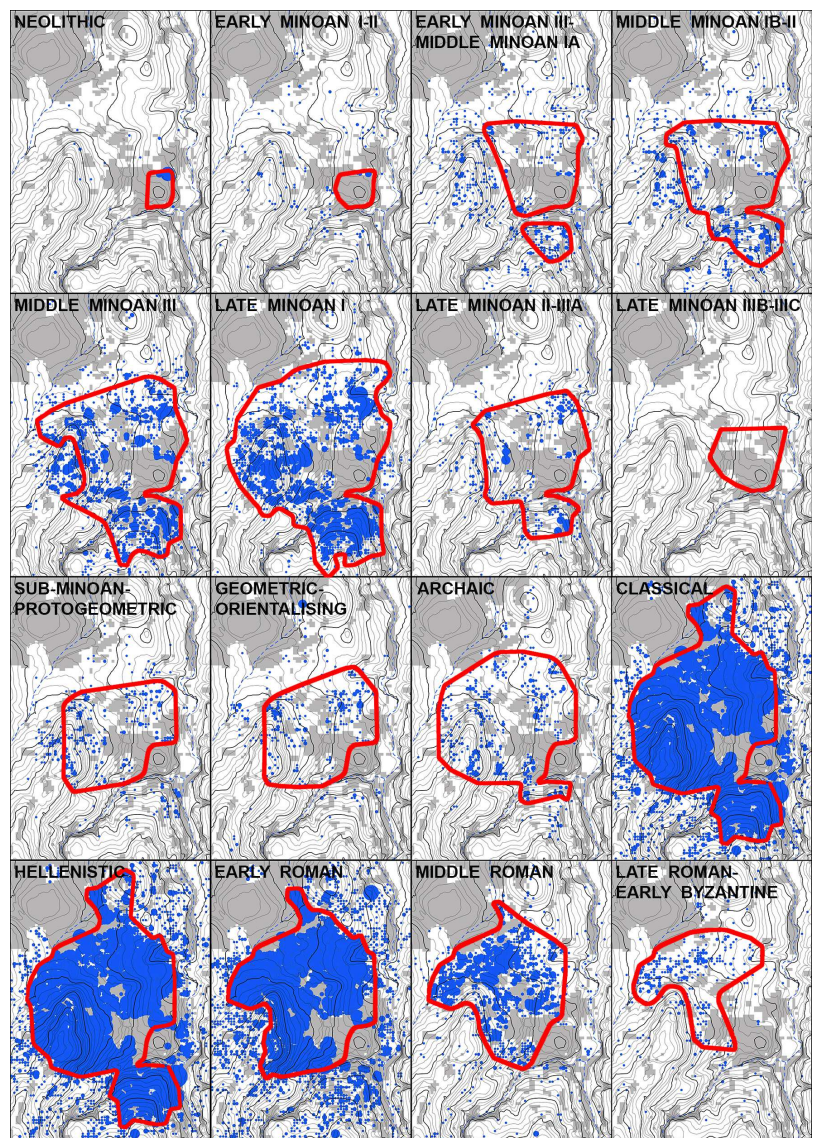

Fig. 10 Knossos: The extant of the city by period (Courtesy of Professor Todd Whitelaw).

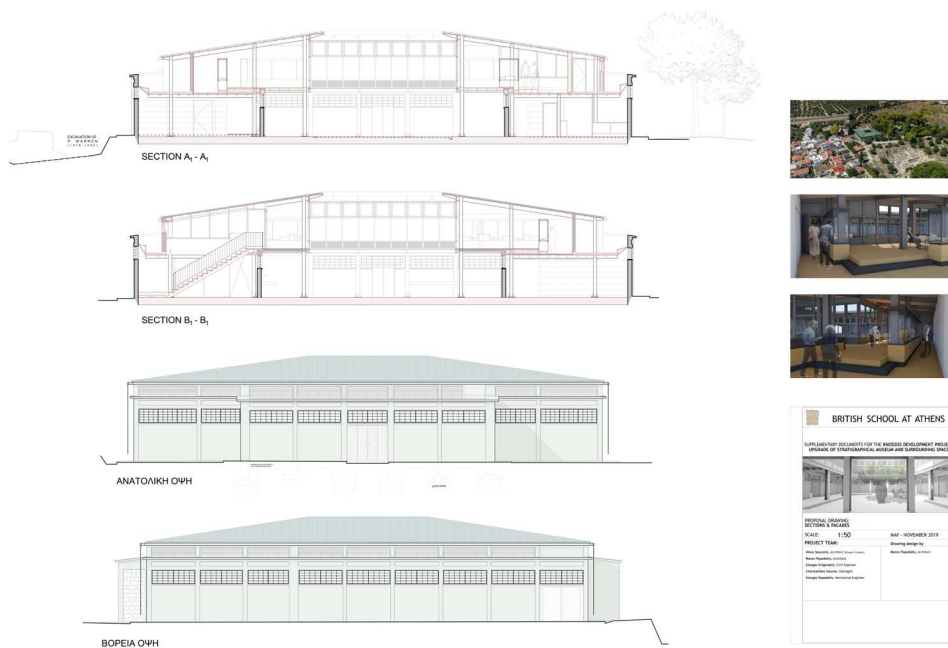

Fig. 11 The "New" Knossos Stratigraphical Museum. Plan by the architect Emmanouil Papadakis. © British School at Athens.

for Aegean Prehistory. Although repackaging and inventorying the materials within the Museum was and is the primary concern, as the project progressed and as a new state-of-the-art database was introduced for all British School at Athens collections, the wider potential of the project has been recognised and developed. The project entails the building of a comprehensive database of the collections. This has been designed to incorporate links to the British School at Athens other holdings and can eventually be connected to related collections and archives elsewhere. Once it is complete, the database will allow users to move smoothly between bibliographic references, notebook entries and contextual information, together with the records and photographs of our material holdings. Part of the database will be accessible to researchers and students through the website of the British School. Our aim is, besides preserving the material and its essential documentation for future generations, to facilitate the development of new research projects and to turn the collections into a well-documented and accessible teaching and reference collection.

This project has another crucial dimension, too. It gives young scholars the opportunity for hands-on experience and study of a diverse range of finds dated from the 7th millennium BC to Late Antiquity. Many postgraduate students and post-doc researchers from academic institutions all over the world have participated in the project from 2004 to the present day. The Curatorial Project is an international programme that brings together young scholars from different parts of the globe and helps, via fruitful discussions, to broaden their horizons within a multicultural academic environment. The project's internships/volunteerships provides students and early career scholars with the opportunity to acquire and develop useful hands-on skills, which will benefit them in their future careers.

Looking to the future

After almost a century of academic activity and a life approaching three score years and ten, the Knossos Stratigraphical Museum requires urgent renovation and updating to meet the needs of 21st-century scholars. In close collaboration with the Hellenic Ministry of Culture, the School has developed an ambitious plan: the Knossos 2025 Project will transform the Museum and the Knossos Research Centre by providing world-class facilities for future generations of scholars, ensuring the best possible storage and conservation conditions for our precious collections and for attracting a new academic audience. The new museum will have a mezzanine floor offering over 700 square metres of study and storage space, complementing the existing ground-floor storage, as well as new laboratories for conservation, ceramic analysis and bioarchaeological research. Finally, proper controlled environments for our precious bio-archaeological collection and vulnerable materials such as ivory and metals will be available (Fig. 11).

Cognisant of the great legacy that Evans as well as other great British scholars have bequeathed us, the British School at Athens goals for its Knossos Research Centre are to undertake targeted archaeologi-

cal fieldwork to answer clearly defined research questions, to study and publish its “legacy” material, much of it housed in the Stratigraphical Museum, to make available digitally as much material as possible, and to maintain the Knossos Research Centre as a centre for the study of the archaeology and history of Crete within its broader, southern Aegean and eastern Mediterranean context.

The aim of the British School at Athens, however, is not merely the generation of scientific data. It is our firmly held conviction that the academic community must emerge from its closed world of scholarship and engage fully with wider communities and especially with young people. Museum education programmes, lectures and cultural events are already being organised, in collaboration with local government and cultural associations, in order to make scientific knowledge accessible to the general public and to help those in the present to engage in a dialogue with the past, in order to understand it better, to defend it and protect it – and so ensure its future.

Acknowledgements

I would like to express my thanks to the editors for the invitation to contribute in the present volume. The present discussion has benefitted from critical input by John Bennet, Gerald Cadogan, Don Evely, Eleni Hatzaki, Nicoletta Momigliano, Ioannis Fappas and Todd Whitelaw and I am thankful to all of them. I would like to thank the British School at Athens for permission to publish material from their Archive and especially the Archivist of the School at Athens Amalia Kakissis and the Ashmolean Museum, Oxford and especially Andrew Shapland. Last but not least, a great thank to Rosemary Tzanaki for her valuable assistance with the editing of the text.

Dr Kostis Christakis
BSA Knossos Curator
British School at Athens
knossoscurator@bsa.ac.uk

Bibliography

Bennet 2015-2016a

J. Bennet, "Roman Knossos-Geophysics", *BSA Annual Report 2015-2016*, 2015-2016, 31-33.

Bennet 2015-2016b

J. Bennet, "Knossos-Gypsades", *BSA Annual Report 2015-2016*, 2015-2016, 34-35.

Boardman 1962

J. Boardman, "Archaic finds at Knossos", *BSA* 57, 1962, 28-34.

Boardman 1967

J. Boardman, "The Khaniale Tekke Tombs, II", *BSA* 62, 1967, 57-75.

Brock 1957

J.K. Brock, *Fortetsa. Early Greek Tombs Near Knossos* (Cambridge 1957).

Brown 2001

A. Brown, *Arthur Evans's Travels in Crete 1894-1899*, BAR-IS 1000 (Oxford 2001).

Carabott 2006

P. Carabott, "A country in a 'state of destitution' laboring under an 'unfortunate regime': Crete at the turn of the 20th century (1898-1906)", in: Y. Hamilakis, N. Momigliano (eds), *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the 'Minoans'* (Padova 2006), 39-53.

Christakis 2019

K. Christakis, "The emergence of a metropolis: the excavations of the British School at Athens in the valley of Knossos", in: N.C. Stampolidis, E. Papadopoulou, I.G. Lourentzatos, I.D. Fappas (eds), *Crete. Emerging Cities: Aptera, Eleutherna, Knossos*, Exhibition catalogue, Museum of Cycladic Art, December 2018–April 2019 (Athens 2019), 196-241.

Christidis – Koiner – Scherre 2018

M. Christidis, G. Koiner, P. Scherre, "Kulturgüterraub und der schwierige weg zur restitution. Kretische keramik in der Archäologischen sammlung der Universität Graz", in: M.H. Lenhart, B. Scholz (eds), *Was bleibt? Bibliothekarische NS-Provenienzforschung und der Umgang mitihren Ergebnissen* (Graz 2018), 33-41.

Coldstream – Catling 1996

J.N. Coldstream, H.W. Catling (eds), *Knossos North Cemetery Early Greek Tombs*, BSA Suppl. 28 (London 1996).

Driessen 1990

J. Driessen, *An Early Destruction in the Mycenaean Palace at Knossos. A New Interpretation of the Excavation Filed-Notes of the South-East Area of the West Wing*, Acta Archaeologica Lovaniensia 2 (Leuven 1990).

Evans 1921-1935

A. Evans, *The Palace of Minos I-IV* (London 1921-1935).

Evans 1994

J. Evans, "The early millennia: continuity and change in a farming settlement", in: R.D.G. Evely, H. Hughes-Brock, N. Momigliano (eds), *Knossos. A Labyrinth of History. Papers Presented in Honour of Sinclair Hood* (London 1994), 1-20.

Evely 1993

R.D.G. Evely, *Minoan Crafts: Tools and Techniques. An Introduction*, SIMA 92:1 (Göteborg 1993).

Flouda 2017

G. Flouda, "The Archaeology in the war zone: August Schörgendorfer and the *kunstschutz* on Crete during World War II", *BSA* 112, 2017, 341-377.

Flouda 2023

G. Flouda, "The *Kunstschutz* in World War II occupied Crete", in: M. Eickhoff, D. Modl, K. Meheux, E. Nuijten (eds), *National-Socialist Archaeology in Europe and its Legacies* (Cham 2023), 281-302.

French 1991-1992

E. French, "Archaeology in Greece 1991-1992", *AR* 38, 1991-1992, 3-70.

French 1992-1993

E. French, "Archaeology in Greece 1992-1993", *AR* 39, 1992-1993, 3-81.

French 1993-1994

E. French, "Archaeology in Greece 1993-1994", *AR* 40, 1993-1994, 3-84.

Garcia-Granero et al. 2021

J.J. Garcia-Granero, E. Hatzaki, E. Tsafou, G. Ayala, I. Serpetsidaki, A. Bogaard, "From storage to disposal: a holistic microbotanical approach to domestic plant preparation and consumption activities in Late Minoan Gypsades, Crete", *Journal of Archaeological Method and Theory* 28, 2021, 307-331.

Grundon 2007

I. Grundon, *The Rash Adventurer. A Life of John Pendlebury* (London 2007).

Hamilakis 2006

Y. Hamilakis, "The colonial, the national, and the local: legacies of the 'Minoan' past", in: Y. Hamilakis, N. Momigliano (eds), *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the 'Minoans', Creta Antica 7* (Padova 2006), 145-162.

Hamilakis – Momigliano 2006

Y. Hamilakis, N. Momigliano (eds), *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the 'Minoans', Creta Antica 7* (Padova 2006).

Harris 1989

E.C. Harris, *Principles of Archaeological Stratigraphy* (London-New York 1989).

Hatzaki 2023

E. Hatzaki, "Thinking vertically. The role of archaeological sections in Prehistoric and Historic period publications from the Aegean. The case of the British School at Athens", in: J. Driessen, C. Knappett (eds), *Megistos Kouros. Studies in Honor of Hugh Sackett*, *Aegis* 23 (Louvain 2023), 149-160.

Hitchcock – Koudounaris 2002

L. Hitchcock, P. Koudounaris, "Virtual discourse: Arthur Evans and the reconstructions of the Minoan palace at Knossos", in: Y. Hamilakis (ed.), *Labyrinth Revisited. Rethinking 'Minoan Archaeology'* (Oxford 2002), 40-58.

Hood 1978

S. Hood, *The Arts in Prehistoric Greece* (London 1978).

Hood 1994

S. Hood, "Knossos: soundings in the palace area, 1973-87", *BSA* 89, 1994, 101-102.

Hood – Smith 1981

S. Hood, D. Smyth, *Archaeological Survey of the Knossos*

Area, *BSA Suppl.* 14 (London 1981).

Hood – Cadogan 2011

S. Hood, G. Cadogan, *Knossos Excavations 1957-1961. Early Minoan*, *BSA Suppl.* 46 (London 2011).

Hutchinson – Boardman 1954

R.W. Hutchinson, J. Boardman, "The Khaniale Tekke tombs", *BSA* 49, 1954, 215-228.

Isaakidou et al. 2022

V. Isaakidou, P. Halstead, E. Stroud, A. Sarpaki, E. Hatzaki, "Changing land use and political economy at Neolithic and Bronze Age Knossos, Crete: stable carbon ($\delta^{13}C$) and nitrogen ($\delta^{15}N$) isotope analysis of charred crop grains and faunal bone collagen", *PPS* 88, 2022, 155-191.

Kienzel 1998

P. Kienzel, *Conservation and Reconstruction at the Palace of Minos at Knossos* (Ph.D. dissertation), University of York 1998.

Knappett – Macdonald – Mathioudaki 2023

C. Knappett, C.F. Macdonald, I. Mathioudaki, *Knossos from the First to the Second Palace. An Integrated Ceramic, Stratigraphic, and Architectural Study*, *BSA Suppl.* 52 (London 2023).

Kopaka 1995

Κ. Κοπακά, «Ο Μίνως Καλοκαιρινός και οι πρώτες ανασκαφές στην Κνωσό», in: Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο: Πειραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, A1 (Rethymno 1995), 501-511.

Macdonald – Knappett 2007

C.F. Macdonald, C. Knappett, *Knossos. Protopalatial Deposits in Early Magazine A and the South-West Houses*, *BSA Suppl.* 41 (London 2007).

Moles 2023

A.C. Moles, *Urbanism and its Impact on Human Health: A Long-term Study at Knossos, Crete*, *BAR-IS* 3130 (London 2023).

Momigliano 1999

N. Momigliano, *Duncan Mackenzie. A Cautious Canny Highlander and the Palace of Minos at Knossos*, *BICS Suppl.* 72 (London 1999).

Momigliano 2020

N. Momigliano, *In Search of the Labyrinth. The Cultural Legacy of Minoan Crete* (London 2020).

Boeotia”, Lecture given at the colloquium *The Ure Museum: a Retrospective*, which celebrated the launch of the Ure Museums’ renewed learning environment (http://www.reading.ac.uk/Ure/history/Sabetai_2006.pdf).

Oddo 2022

E. Oddo, *Knossos: The House of the Frescoes*, BSA Suppl. 51 (London 2022).

Sackett 1992

H. Sackett, *Knossos. From Greek City to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion*, BSA Suppl. 21 (London 1992).

Palmer 1969

L.R. Palmer, *The Penultimate Palace of Knossos*, *Incunabula Graeca* 33 (Rome 1969).

Sanders 1982

I.F. Sanders, *Roman Crete: An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete* (Warminster 1982).

Panagiotaki 2004

M. Panagiotaki, “Knossos and Evans: buying Kephala”, in: G. Cadogan, E. Hatzaki, A. Vasilakis (eds), *Knossos: Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Heraklion Organized by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Heraklion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans’s Excavations at Knossos*, BSA Studies 12 (London 2004), 513-530.

Shapland 2023

A. Shapland, “The palace of Minos”, in: A. Shapland (ed.), *Labyrinth. Knossos, Myth & Reality*, Exhibition catalogue, The Ashmolean Museum, 10 Feb – 30 Jul 2023 (Oxford 2023), 98-163.

Paton 2022

S. Paton, “The so-called Villa Dionysos at Knossos”, *BSA* 117, 2022, 311-351.

Solomon 2006

E. Solomon, “Knossos: social uses of a monumental landscape”, in: Y. Hamilakis, N. Momigliano (eds), *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the ‘Minoans’*, *Creta Antica* 7 (Padova 2006), 163-182.

Pendlebury 1933

J.D.S. Pendlebury, *A Guide to the Stratigraphical Museum in the Palace at Knossos* (London 1933).

Sweetman 2013

R.J. Sweetman, *The Mosaics of Roman Crete. Art, Archaeology and Social Change* (Cambridge 2013).

Pendlebury – Pendlebury – Money-Coutts 1935-1936

H.W. Pendlebury, J.D.S. Pendlebury, M.B. Money-Coutts, “Excavations in the plain of Lasithi. I. The cave of Trapeza”, *BSA* 36, 1935-1936, 5-131.

Tomlinson 1995-1996

R. Tomlinson, “Archaeology in Greece 1995-1996”, *AR* 42, 1995-1996, 3-47.

Popham 1970

M.R. Popham, “A Late Minoan shrine at Knossos”, *BSA* 65, 1970, 191-194.

Trigger 1989

B.G. Trigger, *A History of Archaeological Thought* (Cambridge 1989).

Popham 1984

M.R. Popham, *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos*, BSA Suppl. 17 (London 1984).

Tzorakis 2021

G.A. Tzorakis, «Επικειμένης της Θυέλλης... Η προετοιμασία της κρητικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας εν όψει του πολέμου και οι απώλειες στις αρχαιότητες της Κρήτης κατά τη διάρκεια της Κατοχής», *CretChron* 41, 2021, 115-142.

Preston 2005

L. Preston, “The Kephala tholos at Knossos: a study in the reuse of the past”, *BSA* 100, 2005, 61-123.

Warren 1980-1981

P. Warren, “Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-1980. Part I”, *AR* 27, 1980-1981, 73-92.

Sabetai 2006

V. Sabetai, “V. Ronald M. Burrows and Percy N. Ure in

Warren 1982-1983

P. Warren, "Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-1982. Part II", *AR* 29, 1982-1983, 63-87.

Warren 1984-1985

P. Warren, "Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-1982. Part III", *AR* 31, 1984-1985, 124-29.

Warren 1987-1988

P. Warren, "Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-1982. Part IV", *AR* 34, 1987-1988, 86-104.

Warren 1994

P. Warren, "The Minoan roads of Knossos", in: D. Evely, H. Hughes-Brock, N. Momigliano (eds), *Knossos. A Labyrinth of History. Papers Presented in Honour of Sinclair Hood* (London 1994), 189-210.

Waterhouse 1986

H. Waterhouse, *The British School at Athens. The First Hundred Years* (London 1986).

Whitelaw – Bredaki – Vasilakis 2019

T. Whitelaw, M. Bredaki, A. Vasilakis, "The long-term dynamics of Knossos in context", in *Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies* (Heraklion 2019), 1-18.

*The Minoan Palace at Malia:
Synthetic review and new insights
on the architectural sequence*

Maud Devolder

The Minoan Palace at Malia: Synthetic review and new insights on the architectural sequence

Maud Devolder

From the middle of the 19th c. onwards, the existence of an ancient settlement in the Malia plain on the north coast of Crete¹ was hinted at by gold finds, which were evoked by Captain Thomas A.B. Spratt in his *Travels and Researches in Crete* in 1865. The area of the site, which showed the presence of 'Cyclopean terraces or walls', was at the time referred to by local inhabitants as *Livadhi Helleniko*.² At the end of the 19th c., the location, then referred to as *Azymo*, was visited by Lucio Mariani and Christos Tsountas. They both pointed to the presence of imposing walls, which Tsountas dated to the Minoan period.³ Further dis-

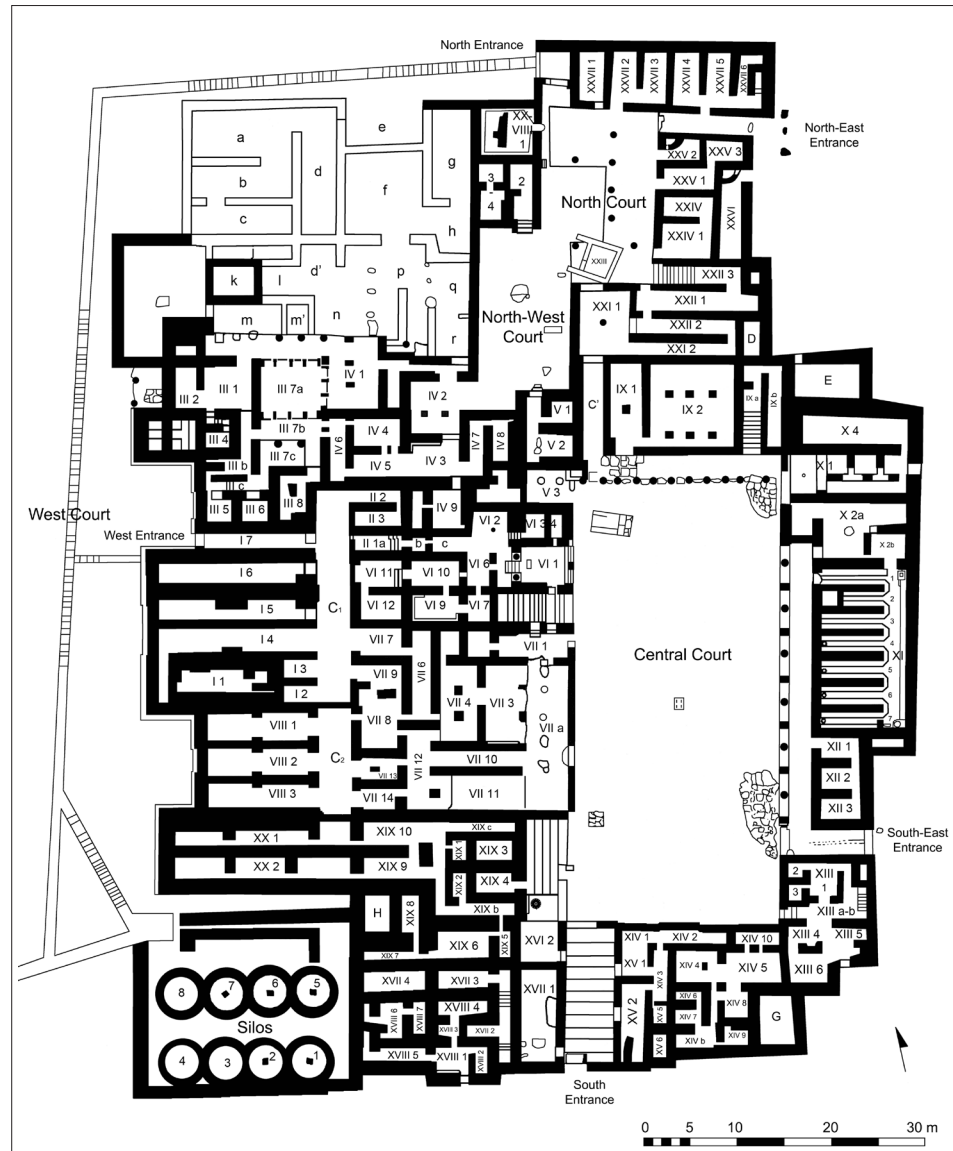

Fig. 1 Schematic plan of the Palace at Malia. The room numbering system is based on the Areas (upper case Roman numerals), which are clusters of rooms (lower case Arabic numerals). Based on the plans of E. Andersen (Pelon 1980, plan 28), M. Schmid and N. Rigopoulos (Pelon 2002, pl. XXXII), and P. Darcque and M. Schmid (Darcque - Van de Moortel - Schmid 2014, plan XII). © EFA.

- 1 The research upon which this article is based took place under the aegis of the French School at Athens, in the framework of the ERC Consolidator project DAEDALOS (101043552) funded by the European Union. I would like to thank the French School at Athens, INSTAP, the Institute for Classical Studies (London) and the Gerda Henkel Foundation for their support of the Malia Palace Project since 2014. I also wish to thank the Service of Antiquities at Herakleion and the Ephor Vassiliki Sythiakaki for granting and facilitating access to the site, my collaborators on the project Ilaria Caloi, Iro Mathioudaki and Marta Lorenzon for fruitful discussions on several aspects discussed here, Hilary Tysoe for reading through the English, and the personnel of the French School at Athens for help in organising study campaigns and accessing the archives. I warmly thank the organisers of the cycle of conferences for their invitation to participate and for their editorial work, although I remain responsible for any errors or omissions.
- 2 Spratt 1865, 112. Hatzidakis 1915, 109. For a comprehensive review of the history of the early exploration of the site, see Pelon 1980, 3-42.
- 3 Mariani 1895, 241-243, fig. 58. Hatzidakis 1915, 110. According to Hatzidakis (1915, 110), Azymo was the name of a Venetian hamlet east of the ruins. It calls to mind the Modern Greek designation for silver (van Effenterre 1980, 7), but may correspond to a popular rendering of an ancient term *simos*, the meaning of which is lost (Faure 1967, 74, 78).

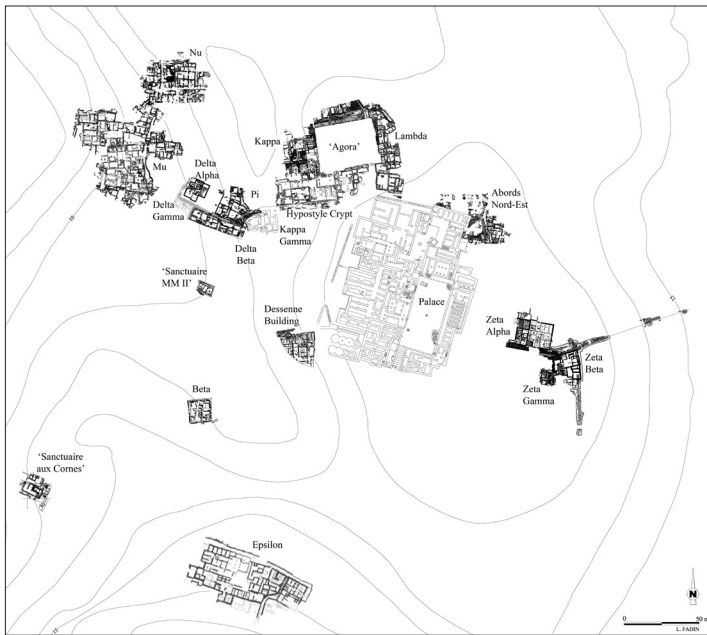

Fig. 2 Topographical plan of the centre of the archaeological site of Malia (L. Fadin). © EFA.

coveries by local villagers and shepherds of clay larnakes, gold foils, bronze cauldrons and many sealstones later attracted the attention of Iossif Hatzidakis, then Ephor of Cretan antiquities, to the site.⁴ In 1915, he started excavating the ruins of a Minoan Palace on a low eminence of the plain, the *Zourokephali*, which he continued to explore in 1919 before starting a collaboration with the French School at Athens, which took over the excavations of the Palace in 1922.⁵ With the enthusiastic support of the Director of the French School at Athens, Charles Picard, driven by the desire to uncover the pre-Hellenic roots of Greek religion,⁶ the Palace's standing remains had been entirely unearthed by 1930 by a team mainly led by Fernand Chapouthier. Early levels and surroundings continued to be explored in stratigraphic soundings and targeted excavations until 1936 (Fig. 1).⁷ After Chapouthier passed away in 1953, Pierre Demargne took over the study of the monument until 1956.⁸ In 1964 Olivier Pelon started systematic soundings in the levels under and immediately around the Malia Palace, a programme he continued until 1992 and worked on until his death in Athens in the autumn of 2012, followed soon after by that of his main collaborator on the project, Veit Stürmer, in 2013.⁹ A new study project was then launched under the direction of the author, with the aim of producing the architectural sequence of the edifice and of publishing Pelon's soundings.¹⁰ This project is part of an extensive exploration and study of Malia by the French School at Athens (Fig. 2), which involves many researchers who are helping improve the detailed and general understanding of the Bronze Age site, through excavations, terrestrial and geophysical surveys, environmental research, and the renewed study of long-excavated archaeological remains.¹¹

The purpose of this chapter is to build upon the earliest and more recent research in order to offer a synthetic but comprehensive presentation of the current state of knowledge about the architecture of

4 Hatzidakis 1915, 109-115.

5 Hatzidakis 1915; 1919. *BCH* 1921, 535; *BCH* 1922, 522-527.

6 See van Effenterre 1980, 9. On the involvement of the French School at Athens in the early exploration of Crete, see Farnoux 1993, 26-33 and Christofi 1996.

7 Chapouthier – Charbonneaux 1928. Charbonneaux 1928. Chapouthier – July 1936. Chapouthier 1938. Chapouthier – Demargne 1942. Chapouthier – Demargne – Dessenne 1962.

8 Demargne 1957, 689-693.

9 Pelon regularly produced informative preliminary reports on his soundings in the *Chronique* of the *BCH*, complemented by several detailed studies of his finds (see esp. Pelon 1980; 1982a; 1982b; 1983; 1986a; 1993; 2002; 2005; and Pelon – Hue 1992).

10 Devolder 2016; 2017; 2018; 2019a; 2019d. Devolder – Lorenzon 2019. Devolder – Caloi – Mathioudaki 2023. Devolder – Caloi (in prep.). Iro Mathioudaki's review of the material from the Palace kept in the storerooms in Malia has shown that a significant part of it may be allocated to the MM III (A and B) phase (Mathioudaki – Devolder forthcoming). A detailed study and publication of these assemblages will be the focus of forthcoming publications.

11 For an overview of the ongoing research on the site, see <https://www.efa.gr/section-categorie/grece-malia/>.

the Palace during the Protopalatial period (ca. 1900-1700 BC). I also take this opportunity to highlight the possibility of the joint participation of Knossian and local builders in the late Middle Bronze Age or early Late Bronze Age reconstruction of the Malia Palace (ca. 1600 BC) by investigating the building practices in the Neopalatial edifice.

Early occupation at the core of the Malia settlement

Both extensive and intensive exploration has highlighted the development of occupation at the location of the Malia Palace throughout the 3rd millennium BC. Clear evidence pertaining to an Early Minoan (from now on EM) IIA (ca. 2600-2450 BC) habitat is documented in several areas under the Palace.¹² However, the first significant occupational remains discovered under and within the edifice date to the EM IIB phase (ca. 2450-2200 BC). These are the standing mudbrick walls of the 'casemate' or Room I 1 in the West Wing,¹³ and floors and sturdy walls and a destruction layer associated with them under Rooms IX 1-2 to the north of the Central Court.¹⁴ Although on other sites some scholars have taken substantial EM IIB architectural remains as an indication of early, Prepalatial predecessors to the Palaces, at Malia evidence for structures coherently surrounding a court in the 3rd millennium BC is still missing.¹⁵

The First or Protopalatial Palace

The foundation date of the First or Protopalatial Palace at Malia is debated. Deposits of densely packed stones, sediments, and many EM IIB sherds were discovered in irregularities of the limestone bedrock at the core of the settlement. The latest material in these deposits currently provides an EM III Early (ca. 2200-2100 BC) *terminus a quo*, thus hinting at a major late 3rd millennium BC levelling operation that predates the construction of the Palace at the beginning of the 2nd millennium BC.¹⁶

Fig. 3 Foundation deposit along an early wall in Room IV 7: general view of the sounding, looking south (a; Pelon 1986, fig. 2) and detailed view of the stone casing with the Patrikes-style teapot, looking south-west (b; Pelon 1986, fig. 4). © EFA.

- 12 Pelon 1986b, 814; 1989, 771-777; 1999, 478-479, fig. 9-11. Devolder – Caloi – Mathioudaki 2023. Devolder – Caloi (in prep.).
- 13 An EM IIB foundation deposit including a Vasiliki teapot and several juglets was discovered in a narrow chasm between rubble and clay walls sandwiched in the south-eastern part of the mudbrick structure, Chapouthier – Charbonneaux 1928, 7. Pelon 1966, 1008-1011, fig. 2-6; 1980, 19, n. 3, pl. 19.2. Devolder – Lorenzon 2019, 81-83.
- 14 Pelon 1993. We are excluding until further study the EM IIB dating proposed for a red clay revetment found under later levels in the central court. Pelon (1989, 773) does not provide a date for this floor, although he indicates that a MM IA sherd was found on its surface, but Driessen (2007, 85-86) indicates that its location immediately on top of the remains of an EM IIA habitat under the court suggest an EM IIB or EM III date. Based on available – but unpublished – evidence, a late Prepalatial dating seems most appropriate. Further work on the soundings made in the Central Court should provide a definitive answer.
- 15 Evidence suggests that local and regional communities gathered on the Phaistos hilltop for large-scale integrative consumption and production events during the Final Neolithic III and IV and throughout the Early Bronze Age. These events took place at the location of the West and Central Courts and notably involved extensive levelling operations that ultimately produced the terraces upon which the Palace was built, Todaro 2012, 195-235; 2013, 263-264, 281. At Knossos the study of soundings made in the Prepalatial levels shed light on the possibility that a main edifice was associated with a court from the EM I onwards, and gradually expanded through successive accretions to a primal core until the Palace was erected in MM IB, Tomkins 2012, 42-47, fig. 2.3 & 2.5. See also Schoep 2012, 408 and Driessen 2007 on this specific topic for Malia.
- 16 Devolder – Caloi – Gomme 2019, 262-264, 343.

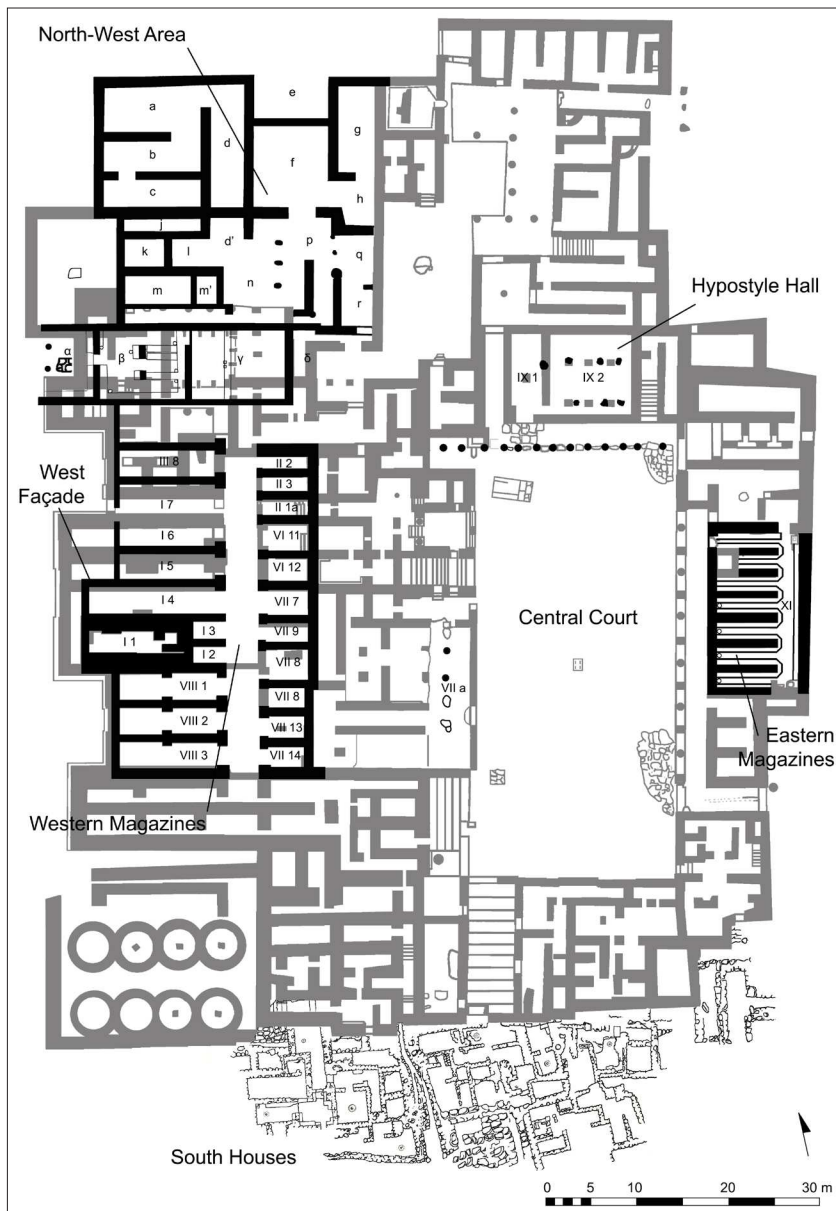

Fig. 4 Plan of the Protopalatial Palace at Malia represented in black against the plan of the Neopalatial edifice (in grey). The state plan of the South Houses is indicated in black to the south of the Neopalatial Palace. Based on the plan given in fig. 1 and complemented with information in Chapouthier – Demargne – Dessenne 1962, Pelon 1983; 1980, Pelon – Hue 1992, Devolder 2016; 2017. © EFA.

Pelon argued that the construction of the Palace at Malia had already started by the Middle Minoan (from now on MM) IA phase (ca. 2050-1900 BC), and that the First or Protopalatial edifice was perhaps even completed during this phase, i.e. before those at Knossos and Phaistos.¹⁷ He based this dating on the discovery under Room IV 7 of a foundation deposit that consisted of a stone casing in which an EM III-MM IA (ca. 2200-1900 BC) clay teapot in the Patrikies style was found (Fig. 3);¹⁸ on indications that Protopalatial Room γ (under Rooms III 7a and IV 1) was built directly on top of EM III-MM IA remains; and on the discovery under the Neopalatial eastern wall of the Eastern Magazines (Rooms XI 1-7) of an earlier wall allocated to the Protopalatial Palace and set within a MM IA layer. Pelon also insisted that the destruction layer of the Protopalatial Palace contained large quantities of EM III-MM IA sherds which had been incorporated in its walls (mud mortar and mudbricks).¹⁹ However, this early date is debated, not the least because Pelon's

17 Pelon 1983, 699-700, fig. 1, 21; 1986a, 3-19; 1986b, 814; 1989, 779, 780, 785, fig. 24-25, 30-32. On the foundation of the Knossos and Phaistos Palaces, see Macdonald 2012, 93-104 and Militello 2012, 237-240.

18 For a recent reappraisal of the Patrikies pottery, see Todaro 2019, esp. 134, 202.

19 Pelon 1983, 698-700.

arguments were not always adequately substantiated by published stratigraphic and ceramic evidence.²⁰ Currently, a construction in around 1900 BC is generally agreed upon for the First or Protopalatial Palace.

Except for the debate pertaining to its construction date, the Palace of Malia has occupied a somewhat marginal position in the discussion of the appearance and functioning of the First or Protopalatial palaces.²¹ The shallowness of the stratigraphy on the site – the edifice is built immediately upon or very near the hard grey blue limestone bedrock that forms the substrate of the Malia plain – and the reconstruction and use of parts of the building until ca. 1390 BC long suggested that little to nothing of the earliest Palace had been preserved in and under its later, Neopalatial and in some areas early Final Palatial walls (ca. 1700-1390 BC). But structures discovered during soundings by Pelon and the recent architectural investigation of the edifice by the author, combined with information collected by the first excavators, now make it possible to reconstruct significant parts of the Protopalatial Palace at Malia at the time of its destruction at the end of the MM IIB phase (ca. 1700 BC) (Fig. 4). These Protopalatial remains will be described anti-clockwise, starting from the north-west.

In the north-western part of the ruin (then dubbed the *Esplanade nord*, now the North-West Area with Rooms a-r), Chapouthier and Demargne excavated in 1928 a large and very ruined area, the walls of which were built in hard grey blue limestone (the local *sidheropetra*, literally ‘ironstone’) components.²² It is unclear what the upper elevation of the walls was, but most likely these stone socles once supported earthen masonry.²³ They delimited open spaces as well as storerooms and, possibly, a smith workshop. The western external wall of this North-West Area, onto the West Court bordering the Palace on this side, is made of large unshaped blocks of local limestone, only one course of which is now preserved. This area was abandoned after the destruction that struck the Palace at the end of the Protopalatial period, a process which, together with modern agricultural activities in this area, helps explain its poor state of preservation.

Immediately to the south of the North-West Area and directly accessible from it (through Corridor ε), Chapouthier, Demargne and, later, Pelon discovered under the Neopalatial *Quartier d’apparat* a series of Protopalatial rooms (α-ε), some of which were provided with plastered sandstone platforms bordered with narrow evacuation channels and were largely accessible from the West Court via a two-columned porch (Fig. 5).²⁴ None of the storage vases that must once have been set on these platforms was recovered, but the exploration of these rooms produced the remains of two impressive swords and a series of Chamaizi vases, small containers – for perfume or ointment perhaps – of a typical shape with incised decoration,²⁵ one of which had an inscription in Cretan Hieroglyphic.²⁶ One of the ceremonial weapons bore the motif of an acrobat embossed on its golden guard.²⁷ A new architectural study shows that to the south of these elaborate rooms, walls which belong to an earlier, Protopalatial state of the Neopalatial Western Magazines already delimited a series of narrow parallel rooms set on both sides of a central, north-south corridor. These Protopalatial rooms were easily identified by their building technique, which consisted in the superimposition of horizontal layers of rubble stones taken in large quantities of mud mortar and set on a socle of rubble and medium-sized unshaped stones.²⁸ These walls were associated with a plastered floor on the surface of which the early excavators of the Palace discovered the remains of the destruction of the Protopalatial edifice.²⁹ To the east, it is unclear what the area between the Western Magazines and the Central Court looked like during the Protopalatial period. Early walls and occupation levels were found in soundings led by Pelon in Neopalatial Rooms II 1-3, IV 9-10, VI 2 and VI 5-12 (Fig. 1), but the preliminary nature of the publication makes their date uncertain.³⁰ Column bases in Room VIIa mark the location of

20 Poursat 1988, 71; 2010, 262. Whitelaw 2012, 123-124.

21 See however Schoep 2004, 47 and Pelon 2005, 186.

22 Chapouthier – Demargne 1942, 26-31.

23 Chapouthier – Demargne 1942, 27.

24 Chapouthier 1938, 11-17, pl. I-VII. Chapouthier – Gallet de Santerre 1947-1948, 405-406. Pelon 1982; 1983.

25 Van Effenterre 1980, 467. Poursat 1988, 79. Poursat – Knappett 2005, 83-84, 113, 188.

26 Chapouthier 1946, 88-89, fig. 8.

27 Chapouthier 1938.

28 Devolder 2016, 142-153.

29 Chapouthier – Charbonneaux 1928, 8-9. Devolder 2016, 149.

30 Pelon 1969, 1051-1056.

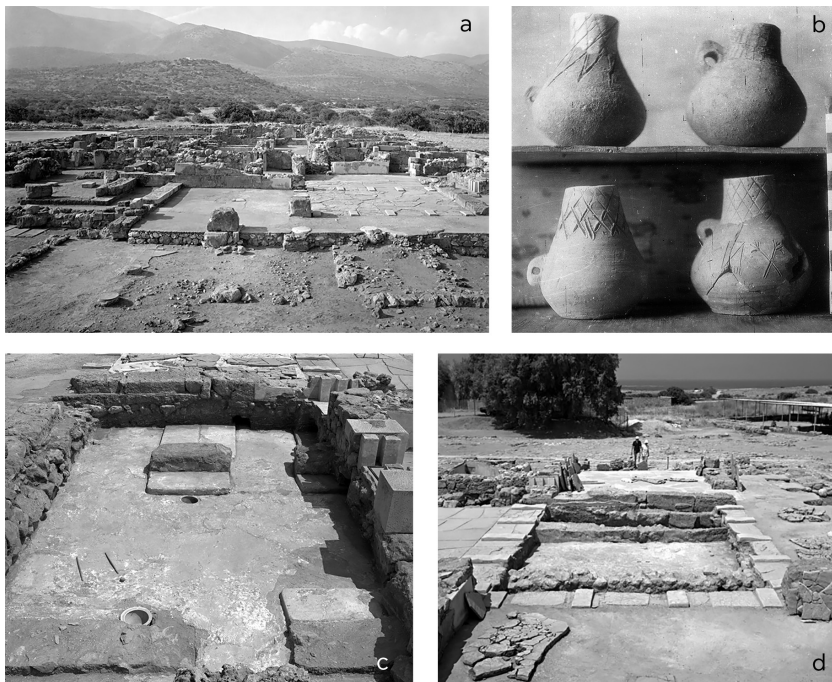

Fig. 5 View of the Neopalatial Quartier d'apparat, looking south (a; Pelon 1980, pl. 115,1); four Chamaizi vases retrieved from Protopalatial Room β under the Quartier d'apparat in 1946 (b; date and author unknown); and view of Pelon's soundings in the Protopalatial rooms under the Quartier d'apparat in 1981 and 1982 (c; Pelon 1982, fig. 18; d; 1983, fig. 1). © EFA.

the original, Protopalatial portico delimiting the Central Court to the west, before the open space was narrowed during the Neopalatial period.³¹

To the west, the Protopalatial Western Magazines were bordered with an elaborate façade made of a grey black crystalline and grey sandy limestone levelling course that supported large and roughly dressed ironstone blocks and an upper elevation of rubble stones or mudbricks. Only three stone blocks from this Protopalatial West Façade are now visible in their original position, because it was entirely dismantled for the construction of a sandstone ashlar façade in the Neopalatial period. These three building components are part of what once consisted of the levelling course of the Protopalatial West Façade, 37 other blocks of which were reused and are dispersed throughout the Neopalatial Palace.³² These reused blocks are easy to recognise: they are made of grey black crystalline limestone and grey sandy limestone, a material used only rarely at Malia; the regularised surfaces of the blocks are often hidden within the masonry in which they were built, confirming their reuse; and traces of percussive marks densely cover what used to be their upper, side and front faces, left by the lithic tools used to smoothen the natural surface (Fig. 6). These stone types, both of which belong to the same geological horizon, are not procured locally, but they abound in the area between modern Milatos and Aghios Nikolaos.³³ They are easy to collect since they can be detached from the bedrock using the natural bedding of the stone, thus producing regular building components.³⁴ This grey black crystalline and grey sandy limestone levelling course once supported massive and roughly shaped ironstone blocks which were procured locally since this stone forms the geological substrate of the Malia plain.³⁵ The ironstone blocks were procured by detaching irregular stones from the bedrock, after which the front, side and upper and lower faces were roughly worked with percussive stone tools and the front face was provided with a smooth finish.³⁶ The blocks of this lower elevation were also reused in the Neopalatial Palace, sometimes together with blocks reused from the Protopalatial levelling course (Fig. 7). Many of them have been identified within the walls of the Neopalatial Palace, their regular faces often hidden in the surrounding masonry. This is especially the case in the walls of the so-

31 Chapouthier – Demargne – Dessenne 1962, 29.

32 35 elements of this façade are inventoried and described in Devolder 2017, to which must now be added two blocks incorporated in the South Façade (south walls of Rooms XVII 1 and XVIII 2 – the latter is conjectural as the possibility that it was incorporated in this wall during modern conservation works cannot be ruled out).

33 Dimou – Schmitt – Pelon 2000, 440, 451.

34 On the procurement of fissile stones, see Devolder – Amadio – Christaki (forthcoming).

35 Dimou – Schmitt – Pelon 2000, 438-439, 448-449.

36 On the procurement and processing of this stone type, see Devolder – Amadio – Christaki (forthcoming).

Fig. 6 View of grey black crystalline and grey sandy limestone blocks from the levelling course of the Protopalatial West Façade in the North Portico of the Quartier d'apparat (reused, a), the West Façade southwest of Room I 1 (in original position, b), Room IV 2 (reused, c), and Room III 8 (both reused, d) of the Neopalatial Palace (M. Devolder). © EFA.

Fig. 7 Ironstone building components of the lower elevation of the Protopalatial West Façade reused in the Quartier d'apparat (a; K. Papachrysanthou), the Dungeon (b; K. Papachrysanthou) and the South Façade (c; G. Cantoro) of the Neopalatial Palace. © EFA.

called 'Dungeon' or Area V and in the South Façade (Fig. 7b-c), but ironstone blocks are also disseminated in other areas of the Neopalatial edifice. Such reuse is mostly opportunistic, saving the Neopalatial builders the trouble of procuring and dressing the blocks, which had been made available by the dismantling of the Protopalatial West Façade. The reused ironstone blocks in the South Façade were indeed not even visible, since the entire façade was originally coated in plaster.³⁷ I have, however, argued that in the case of the 'Dungeon', reusing these blocks was a purposeful act of remembrance of the earlier state of the Palace: the location, visibility – the 'Dungeon's' façades were left unplastered –, and concentration of this reuse all emphasise the mnemonic role of this building unit in the Neopalatial Palace.³⁸ It is also very likely that the ironstone blocks of the Protopalatial West Façade were reused in the Malia town, namely in several exterior walls of House Delta bita I and, to a lesser extent, in *Quartier Lamda*.³⁹

It is unclear what the Protopalatial Palace looked like to the south of the southernmost part of the Protopalatial Western Magazines (i.e. south of Rooms VIII 3 and VII 14). An architectural study of the southern part of the Palace has shown that the rooms in Areas XIII-XX and the Silos post-date the dismantling of

37 Pelon 1980, 67.

38 Devolder 2019a, 45-47.

39 Devolder 2019a, n. 28, on Delta bita I. Walls recently cleaned around the court of the Agora in the site have revealed one or several of these reused blocks in *Quartier Lamda*, personal observation.

the Protopalatial West Façade and can be associated with the Neopalatial reconstruction of the edifice. The suggestion that at least part of the Malia Palace South Wing consisted of a Neopalatial addition had already been made by the early excavators of the Palace, who found that the southernmost part of the edifice had been erected above the remains of a Pre- and Protopalatial habitat called the South Houses (in French the *Maisons Sud*) (Fig. 4).⁴⁰ The scarcity of the remains discovered under the Neopalatial floors makes it difficult to reconstruct the state of the South Wing during the Protopalatial period. In fact, it cannot be ruled out that nothing existed beyond the southernmost limit of the Protopalatial Central Court.⁴¹

To the east of the Central Court, the Eastern Magazines built in the Protopalatial period were reused during the Neopalatial period with slight modifications: their mudbrick walls were partly redone, incorporating cut-sandstone elements;⁴² the Eastern Façade was most likely entirely rebuilt;⁴³ and the elaborate installations composed of sandstone slabs coated with plaster and bordered with evacuation channels leading to collector vases were covered with rammed earth, a process the early excavators associated with a change in the type of stored commodities, from liquids in the Protopalatial period to solids in the Neopalatial one.⁴⁴ These installations recall those unveiled in the soundings under the *Quartier d'apparat* in the West Wing of the Palace, and mentioned earlier.

To the north of the Central Court, a colonnade of white limestone bases preserved in the later edifice may date back to the Protopalatial Palace. The two westernmost ones fell into disuse but were left in position after the probable narrowing of the court in the Neopalatial period.⁴⁵ To the north of the Central Court, Pelon discovered under the latest preserved floor of the Hypostyle Hall an earlier, Protopalatial version of it. However, instead of the cut-sandstone pillars of the Neopalatial period, limestone bases supported wooden elements, and no subdivision existed between Rooms IX 1 and IX 2. Most of the walls that form the rooms which border the North and North-West Courts in the North-East Wing of the Palace date from the Neopalatial period. However, as already underlined, the 'Dungeon' or Area V incorporates many grey blue limestone elements reused from the Protopalatial West Façade. Further north, Pelon suggested that the circulation pattern and masonry types of the North-Eastern Magazines may reflect an *earlier system*.⁴⁶ However, no remains in the north-eastern area of the Palace can be allocated without doubt to the Protopalatial period.⁴⁷

A combination of old and newly acquired data indicates that the Protopalatial Palace at Malia extended to the west, north and east almost to the same limits as its Neopalatial successor. Only towards the south is evidence scarce, and it cannot be ruled out that the Protopalatial edifice was Π-shaped.⁴⁸ Interestingly, the proposed reconstruction of the Protopalatial Façade on the West Court, with a levelling course supporting massive ironstone blocks of which the largest face is positioned as the front one, strongly recalls the better preserved Protopalatial West Façades of the Palaces at Knossos and Phaistos. There the Protopalatial West Façades are made of a limestone levelling course supporting soft limestone (Phaistos)⁴⁹ and soft limestone and gypsum (Knossos – unless the West Façade is only Neopalatial there)⁵⁰ orthostates.⁵¹ However, once in

40 Chapouthier – Demargne – Dessenne 1962, 13-17, pl. XIX 2, XX 1-4. However, they did not provide for a definite southern limit of the Protopalatial complex. Pelon (1980, 158) later set the limit of the Protopalatial Palace to the south of rooms H and XIX 8 and to the north of Room XIX 6.

41 The southern limit of the Central Court was the same during the Protopalatial and Neopalatial periods. However, the study upon which the author bases this statement is still unpublished.

42 Devolder – Lorenzon 2019, 84-85.

43 Pelon 1989, 779-780, 785, fig. 24-25, 30-32.

44 Chapouthier – Charbonneaux 1928, 36-38. Chapouthier – Demargne 1942, 1-5. Pelon 1980, 198-203.

45 Pelon 1980, 148.

46 Pelon 1980, 92, plan 2bis. See also McEnroe 2010, fig. 5.9.

47 For Protopalatial architectural remains immediately outside of – and partly connected to – the Palace in this area, see Darcque – Van de Moortel – Schmid 2014, 77-78.

48 As already suggested by Schoep 2004, 252.

49 On the MM IB and MM IIA date of the Phaistos Protopalatial West Façade, see Carinci – La Rosa 2007, 11-119 and Militello 2012, 249. For an interesting suggestion on the cutting method of the Phaistos orthostate blocks, see Boleti 2020, 248-254.

50 Evans 1921, 129, 209, fig. 95-96. Concerning the – debated – date of the Knossos West Façade, see Macdonald – Knappett 2007, 170 (MM IIA), Macdonald 2012, 94 (pre-MM III), Shaw 2015, 124 (MM III), and Macdonald 2023 (MM III).

51 Orthostates are dressed blocks set upright on one of their narrowest-side or end-faces, in such a way that they present their largest face on the outer face of the wall, Devolder – Amadio – Christaki (forthcoming). Perhaps the monumental white crystalline metalimestone walls of the Protopalatial Palace at Gournia, replaced with sandstone ashlar in the Neopalatial period, echo a similar trend: Buell – McEnroe 2019, 49-50; 2020, 124-126.

position the blocks in the Protopalatial West Façade at Malia produced a somewhat similar visual effect to that of the orthostates façades at Knossos and Phaistos, their mass being taken in the surrounding masonry so that they revealed only their largest, smooth front face. It thus seems that, according to our current knowledge, the First Palace at Malia shared common architectural features – and perhaps, to quote John McEnroe, a “common identity”⁵² – with palatial structures at Knossos and Phaistos, but that these features were materialised using different shaping and building techniques owing to the properties of locally available materials.

The Protopalatial Palace at Malia was destroyed in the general catastrophe that struck the site at the end of the Middle Minoan IIB phase (ca. 1700 BC).⁵³ The causes of this destruction are unclear but fracture lines in some walls of the Palace and Middle Minoan II Sanctuary nearby hint at an earthquake, which may perhaps be correlated to major seismic destructions at Phaistos and, possibly, Knossos, at the end of the Protopalatial period.⁵⁴

The Second or Neopalatial Palace

The reconstruction of the Palace in the Neopalatial period was dated by Pelon to the transition between the MM III and LM IA phases (ca. 1600 BC), based on a foundation deposit in Room IV 3.⁵⁵ This left a gap of about 100 years or four generations after the destruction of the Protopalatial Palace in around 1700 BC, but deposits have been found which provide substantial – if dispersed – evidence for a MM III occupation (ca. 17th c. BC).⁵⁶ Further research on the stratigraphic and ceramic sequence in the building is still necessary to define the state of the Palace during the MM IIIA and B phases more precisely, but the current state of data indicates that during these phases limited architectural modifications were brought to earlier and still standing Protopalatial remains.⁵⁷

The major Neopalatial reconstruction of ca. 1600 BC substantially modifies the earlier, Protopalatial edifice (Figs. 1, 4): the North-West Area is abandoned, possibly transformed into some sort of garden visible from the newly built *Quartier d'apparat* (Area III) to the south which is notably composed of a Minoan Hall and Lustral Basin (Fig. 5a);⁵⁸ the layered-rubble walls of the Western Magazines are partly incorporated and partly rebuilt with only slight modifications to their Protopalatial plan;⁵⁹ the sandstone walls of the Pillar Crypt are built, with no obvious relation to a Protopalatial predecessor;⁶⁰ the South Wing of the Palace (Areas XIII-XX and the Silos) is erected and provided with a sturdy South Façade that incorporates elements of the earlier, Protopalatial West Façade (Fig. 7c);⁶¹ the Protopalatial Eastern Magazines are reused with slight modifications to the walls while their floor is raised with a layer of rammed earth that covers the earlier platforms and evacuation channels (Fig. 8);⁶² the Hypostyle Hall is rebuilt by adapting the plan of its Protopalatial predecessor;⁶³ the 'Dungeon' or Area V is built, emphatically reusing Protopalatial building components (Fig. 7b);⁶⁴ the Central Court, made narrower by the extension towards the east of the West

52 McEnroe 2010, 161.

53 Poursat 1988, 74-75. Pelon 2005, 186-190.

54 For a discussion on the destruction of Malia at the end of the Protopalatial period and its setting in a broader insular context, see Devolder 2019c, 77-81, with references.

55 Pelon 1986a, 19, fig. 14-15. See also Poursat 1988, 75.

56 The large walls made of irregular limestone elements discovered under the Neopalatial *Quartier d'apparat* and between the ashlar sandstone South Façade and the Silos were allocated to the northern and southern limits of an attempt at rebuilding the Palace in MM III: Pelon 1983, 701-703, fig. 22; 1984, 884, fig. 1, 5, 12-13. Driessen – Macdonald 1997, 182-183. Driessen 2010, 563.

57 Chapouthier 1930, 55-61. Olivier – Pelon – Vandenabeele 1979, 4, 26-27. Pelon 1983, 701-703. Devolder – Caloi – Mathioudaki 2023. Devolder – Caloi (in prep.).

58 Chapouthier – Demargne 1942, 24-31. Pelon 1980, 235.

59 Devolder 2016.

60 The architectural study upon which the author bases this phasing is still unpublished.

61 Devolder 2019a, esp. 45-46.

62 Chapouthier – Charbonneaux 1928, 38. Pelon 1980, 203.

63 Pelon – Hue 1992.

64 Devolder 2019a.

Fig. 8 View of the Eastern Magazines in 2017 (a; M. Devolder) and during excavations in 1924 (b; author unknown). In the excavation picture, note that the Neopalatial vases are set on top of a layer of earth that covers the Protopalatial sandstone and plaster platform. © EFA.

Wing,⁶⁵ is provided with two successive revetments:⁶⁶ the North Portico of the Central Court is built, reusing the white limestone column bases from its Protopalatial predecessor;⁶⁷ and an elaborate East Portico is made of alternating columns and pillars using significant amounts of sandstone.⁶⁸

The extensive rebuilding and expansion of the Neopalatial edifice towards the south is corollary to the strong coherence of its master plan. The Palace is composed of constituent zones surrounding the Central Court, with a set of architectural features – visual symmetry, unifying façade and interlocking elements such as porticoes and balconies – and layout processes – see Clairly Palyvou’s *regulating lines of design and communication* – that both enabled and emphasise the unity of the complex.⁶⁹ However, looking in detail at the building materials and techniques that make up the walls of the Neopalatial Palace, their diversity is striking: mudbrick walls, rubble and large unworked stone walls, ashlar walls, and varying forms of timber frameworks for seismic reinforcement or for opening the walls to increase lighting are used. Within each of these masonry types, variations in the foundations and lower elevation, bonding, coursing, composition of the mudbricks, quality of the dressing of the stone elements, quantity of mud mortar, and coating with mud and/or lime plaster create potential subtypes. This diversity logically stems from the incorporation in the Neopalatial edifice of earlier walls, the scale of the building project which required the services of many work parties specialising in varying masonry types, and the varying purposes of these types in relation to their location within the edifice (e.g., exterior façades and interior walls, or key structural walls). But another parameter adds to the heterogeneity of the Neopalatial Palace at Malia, namely the participation in the Neopalatial building project of both local workforces with varying degrees of skills, and specialised craftspeople originating from Knossos, as suggested by an overview of the mudbrick and ashlar sandstone masonry types used in the edifice.

A detailed observation of the mudbrick walls in the Neopalatial Palace, combined with macroscopic observation of individual specimens and geoarchaeological and petrographic analyses of a selection of them, have shown strong variations between its constituting mudbrick masonry types.⁷⁰ The mudbricks are composed of sediments mixed with varying quantities of seagrasses collected on the nearby shore as

65 Pelon 1980, 137.

66 Only the lower of these two Neopalatial floors, made of white lime, was preserved in the northern part of the Central Court at the time of Pelon’s soundings: Pelon 1986, 814, fig. 3; 1989, 773.

67 Pelon 1980, 148.

68 Pelon 1980, 150-154.

69 Palyvou 2018, 185-212.

70 For a detailed and diachronic presentation of mudbrick architecture in the Malia Palace, upon which the present discussion is based, see Devolder – Lorenzon 2019. For a review of mudbrick use on the site, see Devolder – Lorenzon 2019, n. 75, Veropoulidou – Devolder 2024, 2-5 and Devolder (forthcoming).

well as, in some cases, anthropic inclusions (Fig. 9). Microscopic analyses of mudbrick samples have indicated that the raw materials were all procured in the immediate vicinity of the site, but differences in the macroscopic composition of the mudbricks – especially in relation to the processing of the raw materials and the quantity of marine vegetal temper incorporated in the matrix – make it possible to distinguish between finer and coarser mudbrick macro-fabrics. Mudbricks with a fine macro-fabric are produced with fine sediments (gravel max. 15 mm) mixed with large quantities of marine seagrasses, and contain minimal other inclusions, while mudbricks with a coarse macro-fabric are manufactured with sediments which have not been screened so that they present numerous and sometimes large anthropic inclusions, such as obsidian, bones, shells, plaster or ceramic fragments. Coarser macro-fabrics also present fewer quantities of seagrasses. Mudbricks with a fine macro-fabric seem to have performed better in the mudbrick walls, due to increased compactness and thus a better tension and compressive strength. Moreover, they are usually better preserved than those with a coarse macro-fabric. In addition to variations in mudbrick composition, features such as the type of bricklaying, the presence or not of a stone socle and the nature of the coating further emphasise the diversity of mudbrick architecture within the Neopalatial edifice. Besides impacting the performance of the mudbrick walls, these variations also reflect the organisation of the Neopalatial building project, in which separate groups of mudbrick builders were allocated specific areas for which they acquired raw materials, processed them in order to produce the mudbricks, and assembled them into walls. Coherence in building techniques, macro- and microscopic composition within each cluster, and marked variations between them, suggest that mudbrick masons with varying skills participated in the construction of the Neopalatial edifice. While some – especially those who built partition walls altering the circulation pattern of the edifice – did so hastily and without much skill, others were true master builders. Mudbrick architecture is used extensively in elite and vernacular architecture at Malia throughout the Pre-, Proto, and Neopalatial periods, with shared technical features that suggest a basic common recipe and building principles that were transmitted from generation to generation by the Minoan inhabitants of Malia.⁷¹ It is thus likely that the mudbrick builders involved in the Neopalatial reconstruction of the Palace were drawn from the local population. This dependence upon a local workforce with differing degrees of expertise is a marked and perhaps surprising feature of the architecture of the Neopalatial Palace at Malia, even more so since it is corollary to the involvement of highly specialised builders who I suggest originated from Knossos, and who were involved in the procurement, dressing and construction of the sandstone ashlar walls.

Extracted from quarries along the Malia shore,⁷² cut sandstone was used in several Protopalatial edifices in Malia, namely in *Quartier Mu*, the Hypostyle Crypt, the Dessenne Building, and the *Sanctuaire aux Cornes* (Fig. 10). The chronology of these structures has not always been definitively established but, based on current published evidence, we can state that cut sandstone blocks started being used in Malia in MM IB and were used more extensively in MM IIA.⁷³ Interestingly, with the exception of the Hypostyle Crypt, this material was used only in limited quantities. It is worth underlining the diversity in the forms of ashlar sandstone in Protopalatial Malia: rough extraction blocks in the Dessenne Building, where sandstone elements may have formed the base for vertical timber supports incorporated in the rubble masonry (Fig. 10d);⁷⁴ roughly worked blocks making up one-faced thick-mortared ashlar walls in underground rooms sunken into the bedrock in the Hypostyle Crypt (Fig. 10a);⁷⁵ upright slabs in the *Sanctuaire aux Cornes*;⁷⁶ and the perfect, ‘true’ ashlar blocks forming the walls of Rooms I 3-5, I 10 and II 2 of Building A in *Quartier Mu* (Fig. 10b-c).⁷⁷ The latter are worth insisting upon: the blocks’ faces are perfectly dressed – a rarity in

71 On building techniques repeatedly employed over time by the community and giving birth to local architectural traditions, see for example McEnroe 1982, 13-15; 1990, 195. Palyvou 1990, 45-46; 2005, 155-156.

72 Guest-Papamanoli 1989. Shaw 2009, 33-34. Müller-Celka 2020a; 2020b.

73 On the late MM IB, possibly MM II early date of *Quartier Mu*, see Devolder 2019b, 23-24 (synthetic review of evidence on the excavations and soundings by J.-C. Poursat, with references). On the MM IB date of the Hypostyle Crypt and associated Agora, see van Effenterre – van Effenterre 1969, 77-78, 83 and van Effenterre 1980, 200. On the MM IIA date of the Dessenne Building, see Devolder – Caloi – Gomrée 2019, 264.

74 Devolder 2019c, 44-45.

75 Amouretti 1970, 9-10, pl. XI, XII, XIII 1.

76 Bradfer-Burdet – Schmid 2004, 969.

77 Schmid – Treuil 2017, fig. 22, 30, 45-46. See, however, the less regular sandstone blocks from *Atelier C* of *Quartier Mu*, Müller-Celka 2020b, fig. 9.

Fig. 9 Views of mudbricks in the Neopalatial Palace: broken specimen produced in fine macro-fabric found collapsed in Corridor C in the West Wing (a), detail of the homogeneous macro-fabric of a specimen in position in Area XIII (b), and detail of masonry in mudbricks produced in coarse macro-fabric and partly covered with mud coating incorporating large quantities of straw (c) (M. Devolder). © EFA.

Fig. 10 Views of Protopalatial sandstone ashlar blocks in the southern wall of Room 1 of the Hypostyle Crypt (a), the western walls of Rooms I 3 and I 5 (b) and the southern wall of Room II 2 (later wrapped in mudbrick facing, c) in Building A of Quartier Mu, and in the walls of Space 2 of the Dessenne Building (d) (M. Devolder). © EFA.

Minoan architecture of all periods⁷⁸ – and they have the same width of 54 to 54.5 cm. Despite the quality of their dressing these blocks were either coated with mud and lime plaster (west wall of Rooms I 3-5) or ‘walled up’ with mudbrick masonry (south wall of Room I 10). The varying uses of limited amounts of ashlar sandstone in these edifices illustrates the creativity of the Protopalatial builders, who seem to have explored ways of incorporating the local sandstone in elaborate edifices outside the Palace. This creativity has been highlighted as a major feature of Protopalatial Malia, the local elites actively contributing to the development of specific configurational units such as the Minoan Hall and Lustral Basin, later incorporated in the Neopalatial Palace.⁷⁹ Conversely, it seems that the extensive use of sandstone ashlar in the Neopalatial Palace owes little to local innovation. Instead, I argue that it reflects the participation in the

78 Schmid – Treuil 2017, 144, nevertheless state that the blocks’ joint faces are imperfectly worked. The lower, resting face is not visible, set as it is in the floor, but they (2017, 227) indicate that it rests on a rubble stone foundation. On the dressing of Minoan ashlar blocks’ faces, see Kreimerman – Devolder 2020, 5.

79 Schoep 2006. Shaw 2011. See, however, Shaw 2015 (104-105) on a possible Minoan Hall in the Protopalatial Palace at Knossos, and the Middle Bronze Age polythyra at Ialysos on Rhodes (Marketou 2018). On late Prepalatial architectural creativity at Malia, see McEnroe 2010, 35-41.

Fig. 11 Views of the Neopalatial Malia Palace's sandstone masonry types: one-faced ashlar masonry (a; M. Devolder); shell-wall ashlar masonry (b; M. Devolder); main-line raw extraction blocks masonry (c; M. Devolder); wall in ashlar blocks set in stretchers with no rubble-backing (d; M. Devolder); and irregular heterogeneous masonry incorporating sandstone blocks (e; G. Cantoro). © EFA.

building project of stone quarriers and stonemasons originating from Knossos, as suggested by the types of sandstone ashlar walls, the marks carved on the surfaces of the blocks, and the incorporation of timber elements in the walls.

There is as yet no evidence for the use of sandstone ashlar in the Protopalatial Palace at Malia. All the walls in which sandstone blocks are incorporated can be associated with the Neopalatial reconstruction of the edifice. The blocks seem to have been produced to exactly fit the walls in which they were to be incorporated, thus suggesting that they were not reused. In the South Wing, sandstone building components of varying shapes are incorporated in a heterogeneous masonry type, but there is no indication for the reuse in these walls of Protopalatial cut sandstone elements. In marked contrast to evidence pertaining to the Protopalatial edifice, sandstone ashlar forms a substantial part of the Neopalatial Palace at Malia (Fig. 11). It appears in the following categories of masonry:⁸⁰ one-faced, rubble-backed ashlar masonry, where sandstone blocks of rectangular and triangular/trapezoidal shape are backed with rubble stones (more rarely boulders) and mud mortar (Fig. 11a); main-line raw ashlar masonry, where large, quadrangular, raw extraction sandstone blocks set in headers and stretchers make up the entire thickness of the wall (Fig. 11c); and two-faced and shell-wall ashlar masonry, where the rectangular or triangular/trapezoidal cut

80 On the terminology pertaining to Bronze Age Aegean walls' structures, see Devolder – Amadio – Christaki (forthcoming).

sandstone blocks, often of smaller dimensions than in the other masonry types, form the two faces of the wall (Fig. 11b). Irregular heterogeneous masonry constitutes a fourth category, where limestone boulders and rubble stones are often associated with sandstone blocks of various shapes and dimensions – mostly raw extraction blocks (Fig. 11e). Walls in thinner ashlar blocks set in stretchers without rubble-backing are rare (Fig. 11d). Interestingly, none of these raw or cut sandstone wall categories appears in the Protopalatial edifices discussed earlier, and it seems that instead of adopting ashlar forms created throughout the Protopalatial period by local builders, the reconstruction of the Malia Palace during the Neopalatial period notably relied on the participation of non-local cut-stone masons.

The intricate architectural sequence on many sites makes it difficult to assess the development of ashlar masonry on Crete, which start appearing, after timid and coarse Prepalatial predecessors, in MM IB.⁸¹ The lack of detailed synthetic research on the characteristics and chronology of the ashlar masonry types on Crete makes it difficult to identify obvious predecessors for the Neopalatial cut-sandstone walls at Malia. However, specific features, namely the use of masons' marks and the combination of timber and ashlar in the walls of the Neopalatial Palace at Malia, seem to point to a direct connection with Knossos.

'Masons' marks' is a generic term used to designate the signs carved on masonry blocks in Minoan Crete from ca. 1900 to 1430 BC, also exemplified in other societies of the Eastern Mediterranean during the Bronze Age and later.⁸² The purpose of these marks remains debated in Minoan Crete, some scholars following a magical/religious interpretation, others a functional/practical purpose, while the need for a nuanced interpretation of their role in Minoan society is recalled by scholars who notably underline the chronological range of the marks and the variety of objects upon which they were carved.⁸³ I have argued elsewhere that the marks at Malia have a practical purpose, providing evidence that they were carved by the individuals or groups involved in the quarrying and dressing of the blocks. Some of the marks also functioned as a kind of signature made by builders eager to show their participation in the building project, but their chief use was to enable the builders to receive remuneration for their work. 139 marks have been identified on sandstone blocks in the Malia Palace, and the signs they represent belong to 9 types (star, double axe, *bras levés*, trident, branch, cross, axle, snake and dumbbell).⁸⁴ These numbers seem almost ridiculously low in comparison with the more than 1200 masons' marks identified in the Palace at Knossos and immediate surroundings – out of a total of 1678 mark entries for the entire site –, where the carved signs belong to 26 types (including one miscellaneous category).⁸⁵ Besides numerals, major differences pertaining to masons' marks exist between Malia and Knossos. At Malia they appear almost exclusively on blocks from the Palace,⁸⁶ with only four marks identified on blocks in other buildings on the site, some of which are certainly reused.⁸⁷ Also, while at Knossos they go back to the beginning of the Protopalatial period, in the Palace at Malia the marks appear exclusively on the ashlar sandstone walls of the Neopalatial edifice.⁸⁸ Masons' marks thus represent both an older and more prominent tradition in Knossos.

Several of the cut-sandstone masonry types of the Neopalatial Palace at Malia show indications pointing to the incorporation in the walls of a timber framework. These are identified by the presence of mortise holes, the rabbeted band sometimes visible on the upper face of the blocks, and the voids left in the masonry by the now disintegrated wooden elements. No indisputable precedent for the incorporation of timber in cut-stone masonry exists in Protopalatial Malia.⁸⁹ But in a series of detailed studies on the use of timber on

---

81 Driessen 2020.

82 Cucuzza 2001. Devolder in press.

83 Graham 1969, 155. Begg 2004, 8-12. Shaw 2009, 78. Hood – Bendall 2020, 80-91.

84 Olivier 1980, 81. Devolder 2018. More marks have been identified in the Malia Palace since the publication of Devolder 2018. Devolder in press.

85 Hood – Bendall 2020, 5-38.

86 Class A signs of Hood's typology were in use in the Knossos Palace until destructions in MM IB and MM IIA, Hood – Bendall 2020, 42.

87 The blocks are located in Houses Epsilon and Delta bita: Demargne – Gallet de Santerre 1953, 49, pl. 22.3. Deshayes – Dessenne 1959, 96-97. Bradfer-Burdet – Pomadère 2011, 105, n. 15. Hood – Bendall 2020, 59.

88 Ashlar sandstone blocks bearing masons' marks in LM II walls of the Malia Palace correspond to the reuse of blocks produced and marked in the Neopalatial period: Devolder 2018, 352.

89 Large casings were created on the top of the ashlar sandstone walls for the beams supporting the ceiling of the Hypostyle Crypt (Amouretti 1970, fig. 2), and large sandstone blocks served as a base for the vertical wooden supports in some walls of the Dessenne Building (Devolder 2019c, 44-45), but these incorporations of wooden elements in Protopalatial walls using cut-sandstone blocks are markedly less elaborate than those in the Neopalatial Palace.

Fig. 12 Proposition of reconstruction of the northern and eastern parts of the Portico around the North Court of the Malia Palace, with the timber structure incorporated into the walls and associated with the roof which also rests on the columns (K. Anagnostakis and M. Devolder). © EFA.

several Minoan sites, Eleftheria Tsakanika-Theohari has illustrated the development at Knossos of a timber framework with horizontal elements incorporated at window- and door-height into the walls, which unite in a common horizontal timber zone across several walls in the same room or ensemble of rooms.⁹⁰ Following Palyvou, she associates this timber framework with prevention against risks linked to the intense seismic activity in the region, and notes several prominent examples in Neopalatial walls in North Central Crete, including some elaborate ones in the Knossos Palace.⁹¹ At Malia, the association of a timber framework with ashlar walls is attested in the Neopalatial walls forming the rooms around the North and North-West Courts of the Palace. Combined evidence based on mortise holes, voids appearing between courses and the rabbeted upper face of some of the ashlar blocks, indicates the presence in these walls of horizontal, vertical, and perhaps also transversal timber elements. The positioning of these wooden elements shows their structural connection to door and window frames, as well as to the supports for the roof of the portico in the North Court (Fig. 12).⁹² Further evidence for the combined use of wood and sandstone ashlar appears in the South Façade of the Central Court of the Malia Palace (Fig. 11d). Only the lowest course is preserved, but the mortise holes and rabbeted upper surface of the cut sandstone blocks indicate the presence of horizontal and transversal wooden elements which most likely supported vertical ones. The early excavators suggested that this timber structure framed large windows opening from the South Wing onto the Central Court, an opinion that was largely followed afterwards.⁹³ However, the occurrence of flooding episodes in the south-eastern part of the Central Court, suggested by the addition of a staircase in the access towards Area XIII,⁹⁴ makes it doubtful that the wall delimiting the Central Court to the south was so widely opened. In fact, a very restored sandstone ashlar block is set on top of the void left by the decomposition of the horizontal wooden beam in the easternmost part of the south wall. This hints at the possibility that the lower horizontal wooden element supported ashlar blocks, providing further evidence for the integration of a wooden framework in the ashlar walls.⁹⁵ Incorporation of wooden elements into other masonry types, namely rubble walls and mudbrick walls, is already attested at Malia during the Protopalatial period,⁹⁶ but none of the cut-sandstone elements identified in Protopalatial buildings at Malia indicate a strong enough interrelation between ashlar and timber to prefigure Neopalatial building practices in the Palace.

90 Tsakanika-Theohari 2006; 2009; 2017.

91 Palyvou 1999, 51-54, 71-89; 2018, 136-141. Tsakanika-Theohari 2009, 136-139.

92 Devolder 2019d.

93 Chapouthier – Joly 1936, 10-11, pl. III.

94 Pelon 1980, 205-206.

95 One must indicate, however, that no fallen sandstone ashlar blocks are mentioned in the vicinity of this wall, either on the surface of the Central Court or in the rooms of the South Wing. Admittedly, the excavations notebook on this area is especially laconic.

96 See for example the extensive use of wood in rubble and mudbrick masonry exemplified in *Quartier Mu* (Schmid – Treuil 2017, 129-130, figs 232, 235-241).

The combined evidence pertaining to the appearance of new types of ashlar masonry, the use of masons' marks, and the timber-and-ashlar association in the Neopalatial Palace at Malia point to the participation of quarriers and stonemasons originating from Knossos. It is worth underlining that these Knossian specialised stonemasons would have collaborated with local mudbrick builders who, as argued before, did not always master their craft. The performers of these different building techniques also seem to have followed divergent patterns in terms of building process: while the Knossian builders quarried sandstone blocks that would be used indifferently in ashlar walls located in separate architectural units in the Neopalatial Palace,⁹⁷ the local mudbrick builders were allocated a specific area within the edifice, for which each individual team was responsible for the entire operational chain.⁹⁸ Varying forms of management of the cut-stone and mudbrick masons did not prevent the creation of a monument with a regular master-plan, the structural coherence of which was reinforced by carefully made structural connections, including between walls built in different masonry types, but it further highlights the segmentation of the building project of the Neopalatial edifice. More research is necessary to anchor this Neopalatial reconstruction of the Malia Palace in the Minoan chronology – and especially to resolve the question of the state of the MM III edifice, in order to better assess patterns of influence between the different sites on Crete. But the architectural features highlighted here already provide us with a refined understanding of the appearance of the Protopalatial and Neopalatial Palaces at Malia, and of the organisation of the Neopalatial building project.

The Neopalatial Palace at Malia was destroyed in a fire preceded or accompanied by looting, as suggested by the rarity of valuable finds and by scattered fragments of objects mentioned by the early excavators.⁹⁹ The current revision of the material retrieved from the final destruction layer and selected for preservation at the beginning of the 20th century, part of which is now exhibited in the archaeological museums at Herakleion and Aghios Nikolaos, has produced a LM IA date for the conflagration of the monument.¹⁰⁰ Very limited ceramic evidence is preserved that would indicate a later occupation, but we must bear in mind Pelon's suggestion for a LM IB occupation in some rooms to the west of the North Court (Area XXVIII), and the construction within this court of the Oblique Building (XXIII) in LM II (Fig. 1).¹⁰¹ However, such post-LM IA material is extremely rare, and we must come to terms with the fact that the Malia Palace was out of use long before some of its peers, which went on thriving until the Minoan civilisation came to an end at the close of the LM IB phase.

Maud Devolder

Professor in Archaeology of the Aegean World

Ghent University

maud.devolder@ugent.be

---

97 Devolder 2018, 356.

98 Devolder – Lorenzon 2019, 110.

99 Hatzidakis 1919, 56. *BCH* 1923, 532. Pelon 1980, 15. Evidence for this destruction is described in details in Pelon 2005, 191-192.

100 Devolder – Caloi – Mathioudaki 2023. Mathioudaki – Devolder (forthcoming).

101 Pelon 1997. Pelon's suggestion for a LM IB occupation within the Palace is based on a handful of complete vases. I thank Iro Mathioudaki for confirming their attribution to this phase.

Bibliography

Amouretti 1970

M.-Cl. Amouretti, *Fouilles exécutées à Mallia. Le Centre Politique, II. La Crypte Hypostyle (1957-1962)*, Études crétoises 18 (Paris 1970).

Begg 2004

D.J. Begg, "An Archaeology of Palatial Mason's Marks on Crete", in: A.P. Chapin (ed.), *Χάρης: Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*, Hesperia Suppl. 33 (Princeton 2004), 1-25.

Boleti 2020

A. Boleti, "Stone Tools Related to Stone Masonry Techniques in the Bronze Age Eastern Mediterranean. An Overview", in: M. Devolder, I. Kreimerman (eds), *Ashlar. Exploring the Materiality of Cut-Stone Masonry in the Eastern Mediterranean Bronze Age*, Aegis 17 (Louvain-la-Neuve 2020), 241-264.

Borgna et al. 2019

E. Borgna, I. Caloi, F. Carinci, R. Laffineur, *Μνήμη / Mneme. Past and Memory in the Aegean Bronze Age: Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018*, Aegaeum 43 (Leuven-Liège 2019).

Bradfer-Burdet – Pomadère 2011

I. Bradfer-Burdet, M. Pomadère "Δβ at Malia: Two Houses or One Large Complex?", in: K.T. Glowacki, N. Vogei-koff-Brogan (eds), *ΣΤΕΓΑ: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete*, Hesperia Suppl. 44 (Princeton 2011), 99-108.

Bradfer-Burdet – Schmid 2004

I. Bradfer-Burdet, M. Schmid, "Sanctuaire aux Cornes. Sondages dans le cadre d'un projet de couverture du monument", *BCH* 128-129.2.1, 2004, 969-987.

Buell – McEnroe 2019

D.M. Buell, J.C. McEnroe, "Architecture and Memory at Gournia", in: E. Borgna, I. Caloi, F.M. Carinci, R. Laffineur (eds), *Μνήμη / Mneme. Past and Memory in the Aegean Bronze Age: Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018*, Aegaeum 43 (Leuven-Liège 2019), 49-57.

Buell – McEnroe 2020

D.M. Buell, J.C. McEnroe, "Addressing Disruption. A Contextual Study of the Ashlar Masonry at Gournia", in: M.

Devolder, I. Kreimerman (eds), *Ashlar. Exploring the Materiality of Cut-Stone Masonry in the Eastern Mediterranean Bronze Age*, Aegis 17 (Louvain-la-Neuve 2020), 121-145.

Carinci – La Rosa 2007

F. Carinci, V. La Rosa, "Revisione Festie", *CretAnt* 8, 2007, 11-119.

Chapouthier 1930

F. Chapouthier, *Les écritures minoennes au palais de Mallia*, Études crétoises 2 (Paris 1930).

Chapouthier 1938

F. Chapouthier, *Deux épées d'apparat découvertes en 1936 au palais de Mallia*, Études crétoises 5 (Paris 1938).

Chapouthier 1946

F. Chapouthier, "La glyptique crétoise et la continuité de la civilisation minoenne", *BCH* 70, 1946, 78-90.

Chapouthier – Charbonneaux 1928

F. Chapouthier, J. Charbonneaux, *Fouilles exécutées à Mallia. Premier rapport (1922-1924)*, Études crétoises 1 (Paris 1928).

Chapouthier – Demargne 1942

F. Chapouthier, P. Demargne, *Fouilles exécutées à Mallia. Troisième Rapport. Exploration du Palais. Bordure orientale et septentrionale (1927, 1928, 1931, 1932)*, Études crétoises 6 (Paris 1942).

Chapouthier – Demargne – Dessenne 1962

F. Chapouthier, P. Demargne, A. Dessenne, *Fouilles exécutées à Mallia: quatrième rapport: exploration du palais, bordure méridionale et recherches complémentaires (1929-1935 et 1946-1960)*, Études crétoises 12 (Paris 1962).

Chapouthier – Gallet de Santerre 1947

F. Chapouthier, H. Gallet de Santerre, "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1946. Mallia", *BCH* 71-72, 1947, 405-407.

Chapouthier – Joly 1936

F. Chapouthier, R. Joly, *Fouilles exécutées à Mallia: deuxième rapport: exploration du palais (1925-1926)*, Études crétoises 4 (Paris 1936).

Charbonneau 1928

J. Charbonneau, "L'architecture et la céramique du palais de Mallia", *BCH* 52, 1928, 347-387.

Christofi 1996

K. Christofi, "Les Français en Crète. De la huitième question de l'Académie à la concession de Zouroképhalo", *BCH* 120.1, 1996, 357-371.

Cucuzza 2001

N. Cucuzza, "Un'altra nota sui mason's marks", *CretAnt* 2, 2001, 105-111.

Darcque – Van de Moortel – Schmid 2014

P. Darcque, A. van de Moortel, M. Schmid, *Fouilles exécutées à Malia. Les abords Nord-Est du palais I. Les recherches et l'histoire du secteur*, Études crétoises 35 (Athens 2014).

Demargne 1957

P. Demargne, "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1956. Crète. Mallia. Le palais", *BCH* 81, 1957, 689-693.

Demargne – Gallet de Santerre 1953

P. Demargne, H. Gallet de Santerre, *Exploration des maisons et quartiers d'habitation. 1, 1921-1948*, Études crétoises 9 (Paris 1953).

Deshayes – Dessenne 1959

J. Deshayes, A. Dessenne, *Exploration des maisons et quartiers d'habitation. 2, 1948-1954*, Études crétoises 11 (Paris 1959).

Devolder 2016

M. Devolder, "The Protopalatial State of the Western Magazines of the Palace at Malia (Crete)", *OJA* 35, 2016, 141-159.

Devolder 2017

M. Devolder, "L'assise de nivellement en calcaire de la façade Ouest protopalatiale du palais de Malia", *BCH* 141.2, 2017, 447-484.

Devolder 2018

M. Devolder, "The Functions of Masons' Marks in the Bronze Age Palace at Malia (Crete)", *AJA* 122.3, 2018, 343-365.

Devolder 2019a

M. Devolder, "The Dungeon. Recalling the West Façade of

the Protopalatial Palace at Malia", in: E. Borgna, I. Caloi, F.M. Carinci, R. Laffineur (eds), *Μνήμη / Mneme. Past and Memory in the Aegean Bronze Age: Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018*, *Aegaeum* 43 (Leuven-Liège 2019), 41-48.

Devolder 2019b

M. Devolder, "Le site de Malia au Pré- et au Protopalatial", in: M. Devolder, I. Caloi (with coll.), *Le Bâtiment Dessenne et les abords Sud-Ouest du palais dans l'établissement pré- et protopalatial de Malia*, Études crétoises 37 (Athens 2019), 15-27.

Devolder 2019c

M. Devolder, "Étude architecturale du Bâtiment Dessenne", in: M. Devolder, I. Caloi (with coll.), *Le Bâtiment Dessenne et les abords Sud-Ouest du palais dans l'établissement pré- et protopalatial de Malia*, Études crétoises 37 (Athens 2019), 37-81.

Devolder 2019d

M. Devolder, "Éléments structurels en bois dans un palais de l'âge du Bronze crétois. Le cas de la Cour Nord du palais de Malia", *Pallas: Revue d'études antiques* 110, 2019, 133-149.

Devolder (in press)

M. Devolder, "Non-script systems of signs, 2: Masons' marks", in: J. Weilhartner (ed.), *The Cambridge Companion to Aegean Bronze Age Writing* (Cambridge).

Devolder (forthcoming)

M. Devolder, "Macroscopic Evidence for the Use of Adobes at Minoan Malia (Bronze Age Crete)", in: L. Ruano-Posada, M. Pastor Quilez, A. Sanchez, M. Mateu, P. Péfau, *Using earthen architecture as an excuse: Productive and social practices in Prehistoric and Protohistoric building* (Oxford).

Devolder – Amadio – Christaki (forthcoming)

M. Devolder, M. Amadio, E. Christaki, "Terminology of Stone Building Components and Masonry in the Bronze Age Aegean", *BCH*.

Devolder – Caloi 2019

M. Devolder, I. Caloi (with coll.), *Le Bâtiment Dessenne et les abords Sud-Ouest du palais dans l'établissement pré- et protopalatial de Malia*, Études crétoises 37 (Athens 2019).

Devolder – Caloi – Gomrée 2019

M. Devolder, I. Caloi, T. Gomrée, "Les sondages sous et aux abords du Bâtiment Dessenne en 2014. La stratigraphie, l'architecture et le matériel céramique", in: M. Devolder, I.

- Caloi (with coll.), *Le Bâtiment Dessenne et les abords Sud-Ouest du palais dans l'établissement pré- et protopalatial de Malia*, *Études crétoises* 37 (Athens 2019), 182-264.
- Devolder – Caloi – Mathioudaki 2023
M. Devolder, I. Caloi, I. Mathioudaki, "Recherches en cours sur la séquence chronologique au Palais de Malia (2022)" [notice archéologique], *BAEFE*, 2023, doi.org/10.4000/baefe.7490
- Devolder – Kreimerman 2020
M. Devolder, I. Kreimerman (eds), *Ashlar. Exploring the Materiality of Cut-Stone Masonry in the Eastern Mediterranean Bronze Age*, *Aegis* 17 (Louvain-la-Neuve 2020).
- Devolder – Lorenzon 2019
M. Devolder, M. Lorenzon, "Minoan Master Builders? A Diachronic Study of Mudbrick Architecture in the Bronze Age Palace at Malia (Crete)", *BCH* 143.1, 2019, 63-123.
- Devolder – Caloi (in preparation)
M. Devolder, I. Caloi (with coll.), *Fouilles exécutées à Malia. L'occupation du Minoen Ancien IIA au Minoen Récent IA dans les pièces au nord de la cour centrale du Palais* (Athens).
- Dimou – Schmitt – Pelon 2000
E. Dimou, A. Schmitt, O. Pelon, "Recherches sur les matériaux lithiques utilisés dans la construction du palais de Malia: étude géologique", *BCH* 124.2, 2000, 435-457.
- Driessen 2007
J. Driessen, "IIB or not IIB. On the Origins of Minoan Monument Building", in: J. Bretschneider, J. Driessen, K. van Leberghe (eds), *Power and Architecture: Monumental Public Architecture in the Bronze Age Near East and Aegean*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 156 (Leuven 2007), 73-92.
- Driessen 2010
J. Driessen, "Malia", in: E.H. Cline (ed.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)* (Oxford 2010), 556-570.
- Driessen 2020
J. Driessen, "Statements in Stone. Minoan Ashlar", in: M. Devolder, I. Kreimerman (eds), *Ashlar. Exploring the Materiality of Cut-Stone Masonry in the Eastern Mediterranean Bronze Age*, *Aegis* 17 (Louvain-la-Neuve 2020), xxvii-xxxii.
- Driessen – Macdonald 1997
J. Driessen, C.F. Macdonald, *The Troubled Island: Minoan Crete before and after the Santorini Eruption*, Aegaeum 17 (Liège–Austin 1997).
- Evans 1921
A.J. Evans, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as illustrated by the Discoveries at Knossos. 1. The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages* (London 1921).
- Farnoux 1993
A. Farnoux, *Cnossos. L'archéologie d'un rêve*, *Découvertes Gallimard* 175 (Paris 1993).
- Faure 1967
P. Faure, "Toponymes préhelléniques dans la Crète moderne", *Kadmos* 6, 1967, 41-79.
- Graham 1969
J.W. Graham, *The Palaces of Crete* (Princeton 1969).
- Guest-Papamanoli 1989
A. Guest-Papamanoli, "Les carrières de grès dunaire à Malia", *BCH* 113.1, 1989, 113-122.
- Hatzidakis 1915
I. Hatzidakis, "Ανασκαφαί εν Κρήτη παρά τό χωρίον Μάλια. Γ'. Μινωϊκόν Ανάκτορον", *PAE* 70, 1915, 115-130.
- Hatzidakis 1919
I. Hatzidakis, "Ανασκαφαί εν Μαλίσις της Κρήτης", *PAE*, 1919, 50-59.
- Hood – Bendall 2020
S. Hood, L.M. Bendall, *The Masons' Marks of Minoan Knossos*, *BSA Suppl.* 49 (Athens 2020).
- Kreimerman – Devolder 2020
I. Kreimerman, M. Devolder, "Leaving No Ashlar Unturned. Definitions, Technical Features and Regional Synopsis of Cut-Stone Masonry in the Eastern Mediterranean Bronze Age", in: M. Devolder, I. Kreimerman (eds), *Ashlar. Exploring the Materiality of Cut-Stone Masonry in the Eastern Mediterranean Bronze Age*, *Aegis* 17 (Louvain-la-Neuve 2020), 1-71.
- Lespez – Müller Celka – Pomadère 2016
L. Lespez, S. Müller Celka, M. Pomadère, "Changements environnementaux et impact des sociétés humaines autour du site minoen de Malia (Crète, Grèce). Bilan des acquis et nouvelles recherches", in: M. Ghilardi (ed.), *Géoarchéologie des îles de Méditerranée* (Paris 2016), 245-258.

Macdonald 2012

C.F. Macdonald, "Palatial Knossos: The Early Years", in: I. Schoep, P. Tomkins, J. Driessen (eds), *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age* (Oxford-Oakville 2012), 81-113.

Macdonald 2023

C.F. Macdonald, "Old or New? Observations on the West Façade of the Palace of Minos", in: C. Langohr, Q. Letesson (eds), *Πολυμήχανος. Man of Many Ways. Papers in Honour of Professor Jan Driessen*, Aegis 25 (Louvain-la-Neuve 2023), 91-100.

Macdonald – Knappett 2007

C.F. Macdonald, C. Knappett, *Knossos. Protopalatial deposits in Early Magazine A and the South West Houses*, BSA Suppl. 41 (London 2007).

McEnroe 1982

J.C. McEnroe, "A Typology of Minoan Neopalatial Houses", *AJA* 86, 1982, 3-19.

McEnroe 2010

J.C. McEnroe, *Architecture of Minoan Crete: Constructing Identity in the Aegean Bronze Age* (Austin 2010).

Mariani 1895

L. Mariani, "Antichita Cretesi", *MonAnt* 6, 1895, 153-348.

Marketou 2018

T. Marketou, "The Art of Wall-painting at Ialysos on Rhodes: From the Early Second Millennium BC to the Eruption of the Thera Volcano", in: A.G. Vlachopoulos (ed.), *Χρωστήρες. Paintbrushes. Wall-painting and vase-painting of the second millennium BC in dialogue: Proceedings of the International Conference on Aegean Iconography held at Akrotiri, Thera, 24- 26 May 2013* (Athens 2018), 261-275.

Mathioudaki – Devolder (forthcoming)

I. Mathioudaki, M. Devolder, "Κνωσιακή επίδραση και τοπική συμβολή στην κεραμεική και την αρχιτεκτονική του ανακτόρου των Μαλίων: προκαταρκτικές σκέψεις", in: *Proceedings of the 13th International Congress of Cretan Studies held in Aghios Nikolaos, 5th-9th October 2022* (Herakleion).

Militello 2012

P. Militello, "Emerging Authority: A Functional Analysis of the MM II Settlement of Phaistos", in: I. Schoep, P. Tomkins, J. Driessen (eds), *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age* (Oxford-Oakville 2012), 236-272.

Müller 1998

S. Müller, "Malia. Prospection archéologique de la plaine de Malia", *BCH* 122.2, 1998, 548-552.

Müller Celka 2020a

S. Müller Celka, "La découverte des carrières de calcarénite dans la région de Malia (Crète)", *Archéorient - Le Blog. Environnements et sociétés de l'Orient Ancien*, (<https://archeorient.hypotheses.org/13675>).

Müller Celka 2020b

S. Müller Celka, "Les carrières de calcarénite de la région de Malia (Crète): Comment les dater ?", *Archéorient - Le Blog. Environnements et sociétés de l'Orient Ancien* (<https://archeorient.hypotheses.org/14060>).

Nowicki 2014

K. Nowicki, *Final Neolithic Crete and the Southeast Aegean* (Boston-Berlin 2014).

Olivier 1980

J.-P. Olivier, "Catalogue des marques de maçons", in: O. Pelon, *Le Palais de Malia*. V, *Études crétoises* 25 (Paris 1980), 175-238.

Oliver – Pelon – Vandenabeele 1979

J.-P. Oliver, O. Pelon, F. Vandenabeele, "Un nouveau document en Linéaire A au palais de Malia", *BCH* 103.1, 1979, 3-27.

Palyvou 1990

C. Palyvou, "Architectural Design at Late Cycladic Akrotiri", in: D.A. Hardy, C.G. Dumas, J.A. Sakellarakis, P.M. Warren (eds), *Thera and the Aegean World III*. Vol. 1: *Archaeology. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989* (London 1990), 44-56.

Palyvou 1999

C. Palyvou, *Ακρωτήρι Θήρας: Η οικοδομική τέχνη*, Library of the Archaeological Society at Athens 183 (Athens 1999).

Palyvou 2005

C. Palyvou, *Akrotiri Thera: An Architecture of Affluence 3,500 Years Old*, INSTAP Prehistory Monographs 15 (Philadelphia 2005).

Palyvou 2018

C. Palyvou, *Daidalos at Work: A Phenomenological Approach to the Study of Minoan Architecture* (Philadelphia 2018).

Pelon 1966

O. Pelon, "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1965. Mallia. Palais", *BCH* 90.2, 1966, 1008-1013.

Pelon 1969

O. Pelon, "Chronique des fouilles et des travaux de l'École française d'Athènes en 1968. Mallia. Sondages dans le palais", *BCH* 93.2, 1969, 1051-1056.

Pelon 1980

O. Pelon, *Le Palais de Malia V, Études crétoises* 25 (Paris 1980).

Pelon 1982a

O. Pelon, "L'épée à l'acrobate et la chronologie maliote (I)", *BCH* 106.1, 1982, 165-190.

Pelon 1982b

O. Pelon, "Palais et palais à Malia (Crète)", *RALouvain* 15, 1982, 57-81.

Pelon 1983

O. Pelon, "L'épée à l'acrobate et la chronologie maliote (II)", *BCH* 107.2, 1983, 679-703.

Pelon 1984

O. Pelon, "Malia. Le palais", *BCH* 108.2, 1984, 881-887.

Pelon 1986a

O. Pelon, "Un dépôt de fondation au palais de Malia", *BCH* 110.1, 1986, 3-19.

Pelon 1986b

O. Pelon, "Travaux de l'École française en Grèce en 1985. Malia. Le Palais", *BCH* 110.2, 1986, 813-816.

Pelon 1989

O. Pelon, "Travaux de l'École française d'Athènes en 1988. Malia. Palais", *BCH* 113.2, 1989, 771-785.

Pelon 1993

O. Pelon, "La Salle à piliers du Palais de Malia et ses antécédents: recherches complémentaires", *BCH* 117.2, 1993, 523-546.

Pelon 1997

O. Pelon, "Le palais post-palatial à Malia", in: J. Driessen,

A. Farnoux (eds), *La Crète mycénienne. Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École française d'Athènes. 26-28 mars 1991*, *BCH Supplément* 30 (Athènes 1997), 341-355.

Pelon 1999

O. Pelon, "Chroniques et rapports : Rapport sur les travaux de l'École française d'Athènes en 1998. Malia", *BCH* 123.2, 1999, 468-481.

Pelon 2002

O. Pelon, "Contribution du palais de Malia à l'étude et à l'interprétation des 'palais' minoens", in: J. Driessen, I. Schoep, R. Laffineur (eds), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces. Proceedings of the International Workshop "Crete of the hundred Palaces?", 14-15 Décembre 2001*, *Aegaeum* 23 (Liège 2002), 111-121.

Pelon 2005

O. Pelon, "Les deux destructions du palais de Malia", in: I. Bradfer-Burdet, B. Detournay, R. Laffineur (eds), *KPHΣ TEXNITHΣ. L'Artisan Crétois: Recueil d'articles en l'honneur de Jean-Claude Poursat, publié à l'occasion des 40 ans de la découverte du Quartier Mu*, *Aegaeum* 26 (Liège-Leuven 2005), 185-197.

Pelon – Hue 1992

O. Pelon, H. Hue, "La salle à piliers du palais de Malia et ses antécédents", *BCH* 116.1, 1992, 1-36.

Pomadère – Lespez – Langohr 2020

M. Pomadère, L. Lespez, C. Langohr, "Times of Historical Developments and Environmental Changes in the Minoan Town of Malia, Crete: An Intra and Off-Site Geoarchaeological Approach", in: Z. Tsirtsoni, C. Kuzucuoglu, P. Non-dédéo, O. Weller (eds), *Different Times? Archaeological and Environmental Data from Intra-Site and Off-Site Sequences* (Oxford 2020), 64-76.

Poursat 1988

J.-C. Poursat, "La Ville minoenne de Malia: recherches et publications récentes", *RA*, 1988, 61-82.

Poursat 2010

J.-C. Poursat, "Malia: Palace, State, City", in: O. Krzyszkowska (ed.), *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren*, *BSA Studies* 18 (London 2010), 259-267.

Poursat – Knappett 2005

Poursat – Knappett 2005: J.-C. Poursat, C.J. Knappett, *Fouilles exécutées à Malia: Le quartier Mu IV. La poterie du Minoen Moyen II: production et utilisation*, *Études crétoises* 33 (Athens 2005).

Schmid – Treuil 2017

M. Schmid, R. Treuil, *Fouilles exécutées à Malia: Le Quartier Mu VI. Architecture minoenne à Malia: Les bâtiments principaux du Quartier Mu (A, B, D, E) (Minoen Moyen II)*, Études crétoises 36 (Athens 2017).

Schoep 2004

I. Schoep, "Assessing the Role of Architecture in Conspicuous Consumption in the Middle Minoan I-II Periods", *OJA* 23, 2004, 243-269.

Schoep 2006

I. Schoep, "Looking Beyond the First Palaces: Elites and the Agency of Power in EM III-MM II Crete", *AJA* 110, 2006, 37-64.

Schoep 2012

I. Schoep, "Bridging the Divide between the 'Prepalatial' and the 'Protopalatial' Periods", in: I. Schoep, P. Tomkins, J. Driessen (eds), *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age* (Oxford–Oakville 2012), 403-428.

Schoep – Tomkins – Driessen 2012

I. Schoep, P. Tomkins, J. Driessen (eds), *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age* (Oxford – Oakville 2012).

Shaw 2009

J.W. Shaw, *Minoan Architecture: Materials and Techniques*, Studi di Archeologia Cretese 7 (Padova 2009).

Shaw 2011

J.W. Shaw, "Tracing the Ancestry of the Minoan Hall System", *BSA* 106, 2011, 141-165.

Shaw 2015

J.W. Shaw, *Elite Minoan Architecture: Its Development at Knossos, Phaistos, and Malia*, INSTAP Prehistory Monographs 49 (Philadelphia 2015).

Spratt 1865

T.A.B. Spratt, *Travels and Researches in Crete I* (London 1865).

Todaro 2012

S. Todaro, "Craft Production and Social Practices at Prepalatial Phaistos: The Background to the First 'Palace'", in: I. Schoep, P. Tomkins, J. Driessen (eds), *Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during*

the Early and Middle Bronze Age (Oxford–Oakville 2012), 195-235.

Todaro 2013

S. Todaro, *The Phaistos Hills before the Palace: A Contextual Reappraisal*, *Praehistorica Mediterranea* 5 (Milano 2013).

Todaro 2019

S. Todaro, *Riscavare lo scavato. Building up the Stratigraphy of Prepalatial Phaistos with Legacy Data* (Rome 2019).

Tomkins 2012

P. Tomkins, "Behind the Horizon: Reconsidering the Genesis and Function of the 'First Palace' at Knossos (Final Neolithic IV – Middle Minoan IB)", in: I. Schoep, P. Tomkins, J. Driessen (eds), *Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age* (Oxford–Oakville 2012), 32-80.

Tsakanika-Theohari 2006

E. Tsakanika-Theohari, *Ο δομικός ρόλος του ξύλου στην τοιχοποιία των ανακτορικού τύπου κτιρίων της μινωικής Κρήτης* (unpublished Ph.D. dissertation), National Technical University of Athens 2006.

Tsakanika-Theohari 2009

E. Tsakanika-Theohari, "The constructional analysis of timber load bearing systems as a tool for interpreting Aegean Bronze Age architecture", in: A. Kyriatsoulis (ed.), *Proceedings of the Symposium, 07.-08.05.2008 in Munich. Bronze Age Architectural Traditions in the Eastern Mediterranean: Diffusion and Diversity in Munich* (Weilheim 2009), 127-142.

Tsakanika-Theohari 2017

E. Tsakanika-Theohari, "Minoan structural systems: earthquake resistant characteristics. The role of timber", in: S. Jusseret, M. Sintubin (eds), *Minoan Earthquakes: Breaking the Myth through Interdisciplinarity*, *Studies in Archaeological Sciences* 5 (Leuven 2017), 267-304.

Van Effenterre – van Effenterre 1969

H. van Effenterre, M. van Effenterre, *L'Agora (1960-1966)*, (Paris 1969).

Van Effenterre 1980

H. van Effenterre, *Le Palais de Mallia et la cité minoenne: Étude de synthèse*, *Incunabula Graeca* 76 (Rome 1980).

Veropoulidou – Devolder 2024

R. Veropoulidou, M. Devolder, "Molluscan remains as indirect proxy for identifying disintegrated mudbricks in Aegean Bronze Age archaeological contexts", *EA*, 2024, 1-15.

Whitelaw 2012

T. Whitelaw, "The Urbanization of Prehistoric Crete: Settlement Perspectives on Minoan State Formation", in: I. Schoep, P. Tomkins, J. Driessen (eds), *Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age* (Oxford–Oakville 2012), 114-176.

*The Kephali at Sissi:
A brief history of occupation*

Jan Driessen

to the memory of Erik Hallager

The Kephali at Sissi: A brief history of occupation

Jan Driessen

With the excavations at Knossos in 1878 by Minos Kalokairinos, continued by Arthur Evans in 1900, an unknown civilisation that flourished on the island of Crete during the second and third millennium BCE was progressively revealed, with exciting discoveries that continue up to this day. This civilisation, now known as Minoan after its legendary king Minos, continued to be remembered in Greek myths as those of the Labyrinth, the Minotaur, Europe and the bull, powerful images that even to this day haunt the archaeological narrative we try to reconstruct.

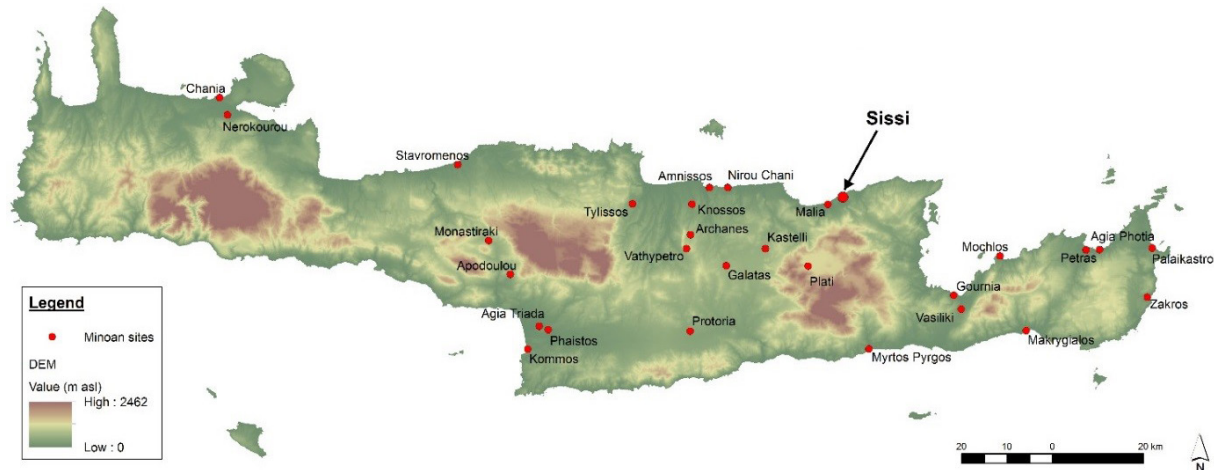

Fig. 1 Map of Crete with main archaeological sites. Courtesy S. Déderix.

Minoan civilization was primarily centred on large complexes organised around a central court that are called palaces even if the precise nature and function of these buildings still eludes us.¹ These palaces were certainly the major buildings of their respective settlements and it is in these buildings that we find most evidence for script, administration, ritual paraphernalia, and for the production and storage of valuables and commodities that included oil and wine. Palaces are also the most elaborately made buildings, often constructed of ashlar blocks, provided with light wells and large columnar halls, and decorated with frescoes or plaster reliefs. In more than a century of excavations, a dozen such palaces have been excavated (Fig. 1). Apart from the three main ones, at Knossos, Phaistos and Malia,² smaller complexes with similar plans have been found at Kato Zakros and Petras³ in the very east of the island, at Gournia in the Bay of Mirabello, at Galatas in the Pediada valley, and perhaps also at Protoria-Damatri in the Eastern Mesara, and at Monastiraki in the Amari. Moreover, it is almost certain that some towns, such as Chania, Archanes and perhaps even Rethymnon and Hierapetra, which were continuously inhabited since Minoan times, also housed a palatial building even if this needs more excavation to be confirmed. We should perhaps also add the somewhat different complexes at Agia Triada and Kommos to this list since both are organised around large courts. A few larger settlements, such as Mochlos, Pseira or Palaikastro, however, have not (yet) revealed such court-centred buildings but this may be a result of preservation or of excavation strategies rather than reflecting a real absence within these towns.⁴ The palaces were almost certainly the main ceremonial, religious, economic and political centres of their respective fertile regions and clearly played a role in the exploitation of the latter.

But many historical problems remain. We are still not sure what really happened in the hinterland of these palatial settlements since few excavations have taken place in the surrounding countryside even if surface surveys have helped to fill the gap in our knowledge.⁵ Hence, the nature of the Minoan state – if for example Knossos was the capital – or of the interrelations between the different polities – if each palace

1 See Driessen – Schoep – Laffineur 2002.

2 See also the contribution of M. Devolder to this volume.

3 See also the contribution of M. Tsipopoulou to this volume.

4 See now, however, Driessen 2022 for a different view for Palaikastro.

5 See Gkiasta 2008 for a review of surveys on the island.

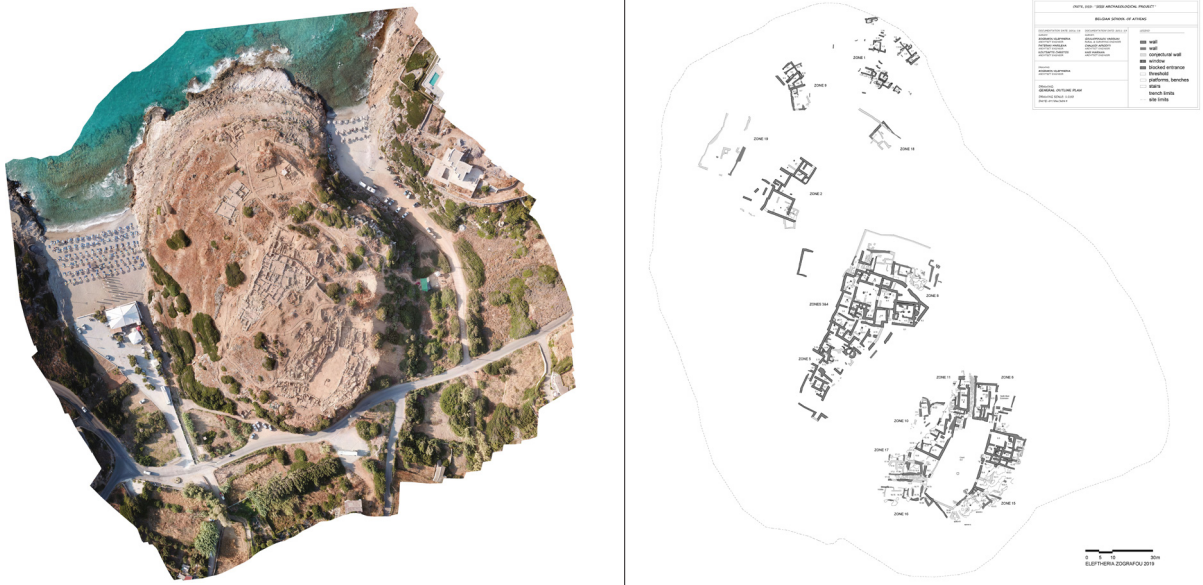

Fig. 2 Kephali at Sissi: Aerial photograph. © EBSA, N Kress & Outline plan of excavated remains. © EBSA, E. Zografou.

was at the head of an autonomous political unit – still escapes us. We likewise are ignorant when it comes to the precise political structure of the Minoan state or polities, who was in charge and how power was executed. Such questions can only be answered with hypotheses. Was there a priest-king or a priestly caste? Or an administrative elite, a council of elders or even a more collective and rotating way of government? And to what extent were women involved in the power structure? Minoan Crete, more than any other ancient society, pays prime attention to female representation in its iconography and although all these images should, to a large extent, be considered as propaganda, there may be some reality behind. We also would like to know more about the origin of the Minoan palaces – why were they built in the first place, why are they so similar, and why were they rebuilt several times? A major mystery also surrounds Minoan religion. While we know that religious practices often took place in nature shrines, such as mountain tops and caves, and that palaces played a major role in the implementation of religious ideology, we hesitate to call the system polytheistic rather than animistic.⁶ There are many additional questions that occupy researchers including what the local impact on communities was of a major natural catastrophe as the Santorini eruption⁷ but also how Crete eventually became a Mycenaean Greek island and what happened at the end of the Bronze Age around 1200 BCE, the crisis that heralded the beginning of a new period, often somewhat disrespectfully described as Postminoan.⁸ But it is with these many questions in mind that we started explorations at Sissi.

The *Kephali tou Agiou Antoniou* at Sissi, locally also known as the *Bouffos*, is a 3 ha-large promontory, less than an hour's walk east of the palatial centre at Malia (Fig. 2). Known to the first excavators at Malia and visited by Paul Faure and Sinclair Hood's reconnaissance group, the site was briefly sounded by the then ephor of antiquities, Kostis Davaras, in the early 1960s.⁹ In 1996, the Archaeological Service of East Crete headed by Stravroula (Villy) Apostolakou managed to expropriate the coastal hill after which the site was fenced. My knowledge of the site goes back to 1990 when I was involved in excavations at nearby Malia. Intrigued by the many surface remains – a plastered sandstone ashlar block, walls and sherds of several phases –, I eventually applied and received permission from the Ministry of Culture to start a five year program of excavations under the auspices of the Belgian School at Athens in 2007, which was renewed in 2015 and 2022.¹⁰ It is therefore appropriate but also with utmost pleasure that I express my gratitude to our

6 For an overview of opinions, see Alram-Stern et al. 2016.

7 Driessen 2019.

8 Cline 2014 for a general overview.

9 *Sissi I*, 23-25 for the early explorations of the site.

10 Five extensive preliminary reports have appeared (*Sissi I; II; III, IV and V*).

colleagues of the Ephorate of Antiquities of Lasithi, especially to Villy Apostolakou and Chrysa Sofianou, but also to Vasso Zografaki, Antigoni Papadea and Kleio Zervaki, for the excellent collaboration we had during these last 15 years. From the beginning, we also received great support and sympathy from the local communities of Sissi and Vrachasi, from where most of our workmen come. It is also proper to thank the various foundations and institutions for the financial help that made our work possible including the UCLouvain, the Institute for Aegean Prehistory, the Loeb Classical Library, the Belgian School at Athens, the Rust Family Foundation, the FNRS but also many individual sponsors.¹¹ Since 2007, many archaeologists and students have participated in the fieldwork and study, most from Greek and Belgian Universities but many from other countries and it is also my pleasure to thank them for their hard work. From the beginning of the project, up-to-date techniques of recording, including video, drone, and field computers were used but also new ways of analysis, study and geophysical exploration were applied.¹² We have also considerably invested in site consolidation and outreach via diverse channels so that Sissi is now an important dot on the archaeological map.

The *Kephali* settlement on the Sissi promontory can boast an ideal location. With a beach on either side and situated at the mouth of the Selinari river, the site probably served as an additional anchoring place for the bay that stretches from Stalidha to Milatos. Moreover, with mostly steep sides, the small hill, the top of which is now at ca. 22 m above sea level, offered additional protection. What is probably even more important is that the site is located exactly opposite the Anavlochos Mountain. Then and now two passes formed the main accesses to East Crete along the north coast: one to the west of the Anavlochos, through the Selinari gorge and one to the east. The site's location was hence strategically interesting, which explains why it was again chosen during World War II for the installation of an Axis observation and guard post.¹³ The *Kephali* at Sissi dominates a catchment area of ca. 450 ha, separated to the west by the *Arkovouno* plateau from Malia and to the east by the *Andronikos* ridge from Milatos. On present evidence, the region was settled in the Early Minoan (EM) I period, around 3000 BCE, and from EM IIA onwards there is continuous occupation until the end of the Late Bronze Age, around 1200 BCE, when both Malia and Sissi are abandoned but habitation continued in the nearby Anavlochos mountain range.¹⁴

Systematic excavations on the *Kephali* started in July 2007 and we immediately noted the relatively good preservation of walls and objects. In thus far 13 campaigns, we managed to reveal much of a Prepalatial and Protopalatial cemetery and part of the related settlement, several Neopalatial houses but also a funerary building and a ceremonial complex – the Court Building – of this period, and an important residential complex of the Postpalatial period that is unique in its size and elaboration. The following brief site history is based on our preliminary reading of the evidence – it probably will need to be modified when study progresses.

Evidence for earlier, Neolithic and Final Neolithic occupation is indirect¹⁵ and it is only from Prepalatial times onwards that the entire Malia Bay was dotted by a series of small hamlets, located along the coast at regular intervals from each other.¹⁶ During Early Minoan IIA, a small settlement of which at least two houses have been excavated, was established on the south-east plateau of the Sissi hill¹⁷ and hence not visible from the sea but already controlling the overland passes (Fig. 3). The two houses were built close to another and each comprises several rooms.¹⁸ Typical are platforms made of flat pebbles that were found in some of the rooms, which for the rest contained many small ceramic vases, obsidian tools, stone utensils as well as goat horn cores. Some pottery in Koumasa and Agios Onouphrios style suggest contacts with

11 Our website – www.sarpedon.be – gives details on our work, sponsors, the staff involved and all the students who have participated over the years.

12 For geophysical explorations at Sissi see *Sissi I*, 25-26; *IV*, 43-58; *V*, 23-34. Sarris et al. 2017. Driessen – Sarris 2020. For isotope analysis, see Nafplioti et al. 2021; for residue analysis, see Tsafoú – García-Granero 2021.

13 See now Driessen 2024.

14 See the contribution by F. Gaignerot-Driessen to this volume and Gaignerot-Driessen 2016.

15 During the Malia survey, S. Müller's team found traces of Final Neolithic in the cores taken in the Malia marshes, suggesting cereal exploitation during the Neolithic period in the area (*Sissi III*, 20).

16 See Driessen (in press) for a discussion of EM II sites in the area and a more detailed presentation of the EM IIA-B remains at Sissi. Early Minoan I traces exist in the cemetery but are very scarce.

17 *Sissi V*, 287-329.

18 The same seems to be the case in other excavated Early Minoan settlements such as Agia Triada, Myrtos Fournou Korifi, Chalepa and Trypiti: see also Laviosa 1973. Vasilakis 2010. Shaw 2016. Sofianou, this volume.

Fig. 3 *Kephali at Sissi: Prepalatial Houses on the south-east side of the plateau.* © EBSA, N. Kress.

Mesara in the south part of the island. This settlement was suddenly abandoned with most objects simply left in place (Fig. 4a). Perhaps after a short hiatus, new buildings were constructed in the following phase, Early Minoan IIB, but lower down the slope to the east. The settlement seems to have grown steadily since remains of this phase were not only found on the south-east plateau but also to the south-west and north. Most other architectural remains are scant¹⁹ because of later building activities but in the south-east part of the plateau the walls of this phase are well preserved because they were not destroyed but simply incorporated in the later Neopalatial ceremonial Court Building where they remained visible.²⁰ The terrace wall that retains the earlier remains is monumental (Fig. 5), so it is not impossible that even at this stage the site had a more important central building located next to an open yard, the ancestor of the later court. A similar presence of monumental ancestors to later palaces has been observed at other important sites, especially at Knossos, Phaistos and Malia.²¹ Moreover, the EM IIB pottery found within the building at Sissi is of markedly better quality (Fig. 4b) than that of the EM IIA phase, with even some imported Vasiliki-style vases and elaborate shapes.²² There is also evidence for intensified working of obsidian²³ and several pieces of gold foil were recovered from the rooms. From a fill nearby comes a seal impression, perhaps suggestive of some incipient administrative practice and this too can be observed at Knossos and Malia, for example.²⁴

While the *Kephali* cemetery may already have been in use earlier, it is only during EM IIB that the evidence is instructive with the construction of a House Tomb located on a terrace on the northern tip of the promontory.²⁵ Within this two-roomed tomb were the remains of several articulated adults as well as half a dozen storage jars containing infants. From this moment onwards until the end of Middle Minoan IIB, new House Tombs, compartments or stone boxes for secondary bone depositions (ossuaries) would be con-

19 Devolder in *Sissi II*, 145. Letesson in *Sissi IV*, 138.

20 Driessen 2017c; 2021.

21 Driessen 2007.

22 Caloi in *Sissi IV*, 295-302.

23 Claeys in *Sissi IV*, 272-274.

24 The gold foil and sealing are mentioned in *Sissi V*, 614, 669. It fits well with the evidence at nearby Malia where a gold bead and sealing were also found within the Prepalatial ancestor (X) in the north wing of the palace (cf. Hue – Pelon 1992). For early sealing practices see Hallager 2000.

25 *Sissi II*, 43.

Fig. 4a-m Kephali at Sissi: Selected Examples of Ceramics from Sissi, between EM IIA and LM IIIB – not to scale. © EBSA, C. Papanikolopoulos.

structed, illustrating a variety of funeral practices that have been discussed in detail elsewhere (Fig. 6).²⁶

In EM IIB, the settlement suffered from a fire destruction as did many other Cretan sites, including Vasiliki, Myrtos-Pyrgos and Myrtos-Fournou Korifi, and the following, late Prepalatial phase (EM III and MM IA) at Sissi still remains poorly known.²⁷ The cemetery continued to be used, however, and progressively expanded over the terraces that cascade down to the seaside but the nature of the associated settlement is badly understood. Partly this is because of later construction on top of the plateau, which erased much of the earlier occupation. A small pottery deposit in the typical East Cretan EM III White-on-Dark Ware illustrates (Fig. 4c), however, that the site remained occupied,²⁸ as it did during the next phase (MM IB), the time when the First Palaces were constructed at Knossos, Phaistos and Malia.²⁹

The Protopalatial period is the time when nearby Malia incrementally expanded, witnessing the construction of major monumental public structures that, besides the palace, also include the Agora and the

26 Schmitt et al. 2014. Crevecœur – Schmitt – Schoep 2015. Schoep – Tomkins 2016. Schoep et al. 2017.

27 Wiener 2013. Brogan 2013. *Sissi V*, 261-264.

28 *Sissi III*, 20-21. Devolder in *Sissi III*, 121. For the type of pottery see Apostolakou – Brogan – Betancourt 2017.

29 Sherds of this phase have been found in fills in Zone 8 on the north terrace of the plateau (*Sissi V*, 138, 142, 148, 187).

Fig. 5 Kephali at Sissi: North part of the Ceremonial building with monumental Prepalatial wall. © EBSA, N. Kress.

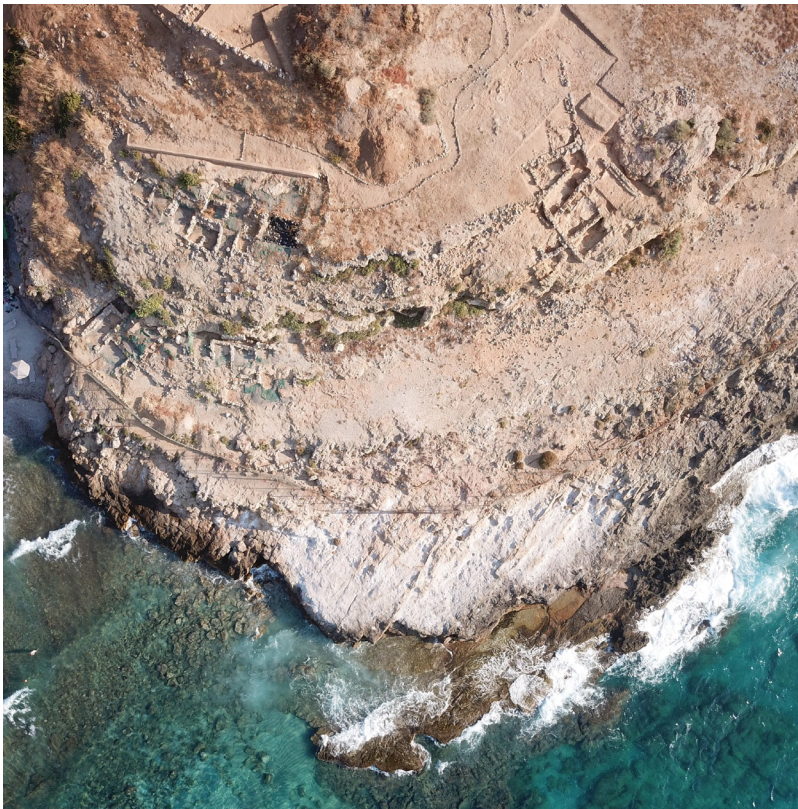

Fig. 6 Kephali at Sissi: General view of the cemetery. © EBSA, N. Kress.

Hypostyle Crypt, the Dessenne Building, several shrines as well as Quartier Mu.³⁰ It is also the phase with the highest number of sites throughout the Malia plain, all of small size, however.³¹ Sissi, on the other hand, does not seem to witness a major phase of expansion or great prosperity although it remains occupied during MM I-II and architectural remains exist on top of the hill, especially in Zone 5 and in the area immediately south of the Neopalatial Court Building.³² It is also likely that an isolated structure existed in the southwest angle of the later Court Building and that this was primarily dedicated to water collection. Perhaps Malia did not allow a major competitor in its backyard.

This is perhaps also suggested by the evolution in the cemetery. In Middle Minoan IIA, new House

30 Driessen 2010.

31 Driessen 2001.

32 Devolder in *Sissi III*, 122-128. Fills with Middle Minoan II sherds are also common in Zones 2, 4, 6 and 8.

Fig. 7 Kephali at Sissi: Court-centred building. © EBSA, N. Kress.

Tombs were constructed, as the large structure in Zone 9, which, for the first time at Sissi, yielded a few valuable objects, associated with the dead, such as a stone vase, a sealstone, a bead, a golden stud and earring, and ceramics (Fig. 4d).³³ This may illustrate a change in depositional practices from earlier times, perhaps reflecting social developments taking place in the settlement. By MM IIB, however, all funerary buildings were left to decay and collapsed. In their ruins, uninspiring pithos burials were inserted, again illustrating a change.³⁴ At the same time, the cemetery was used for large collective rites and funerary feasts, as suggested by the massive depositions of table ware, including cups, jars and lamps (Fig. 4e). Afterwards, the cemetery is simply abandoned.

The situation seems to change rather drastically in Middle Minoan IIIA, around 1700 BC.³⁵ Not only was a megalithic wall constructed at the south-west foot of the hill, at a point where the access to the settlement may have been located,³⁶ but on the south-east plateau a start was made with the construction of a modest court-centred complex, incorporating, as said, the earlier Prepalatial constructions.³⁷ It was also set on top Middle Bronze Age structures in the south part. The complex seems to have been given a U-shape with the court opening large to the south (Fig. 7). From this moment onwards, the pottery shows features of production and decoration that betray influences from Knossos, especially the conical cups and so does the architecture,³⁸ with ashlar, locally exploited, now being used to construct the façades around the court.

33 *Sissi III*, 42-51; *IV*, 59-76.

34 Schmitt et al. 2014.

35 On this period of major change, see Macdonald – Knappett 2013. For Sissi see Langohr in *Sissi IV*, 304-306 and *Sissi V*, 503-517.

36 Jusseret in *Sissi II*, 172-177.

37 *Sissi III*, 142-148; *IV*, 151-294. Driessen 2021.

38 I. Mathioudaki and M. Devolder (pers. com.).

Fig. 8 Kephali at Sissi: View from the south on the central court and its monumental terrace wall. © EBSA, N. Kress.

Much of the pottery, however, continues earlier traditions (Fig. 4f).³⁹ Both the top of the plateau and the lower terrace north of it as well as the Court Building preserve residential remains and pottery deposits of this MM IIIA phase.⁴⁰

Judging from the state of the walls and the destruction deposits and fills encountered, it is likely that an earthquake took place during this phase.⁴¹ As elsewhere, however, this destruction seems to have acted as a catalyst and was followed by intensive reconstruction and new building on the site in Middle Minoan IIIB. In the Court Building too the damage was repaired⁴² and the complex seems to have been considerably enlarged so that the central court was almost doubled in size (Fig. 8). This rebuilding may have been accompanied by a building feast of which we found the paraphernalia deposited in a bench in the east wing (Fig. 4h).⁴³ The court – which all in all shows evidence for four phases – may have been re-plastered and was made directly accessible from all sides through spacious, finely paved corridors. The wings around the court were relatively small since the entire complex was inserted in a large bedrock depression. Within the court were several ritual installations such as a circular hearth,⁴⁴ a stone *kernos*,⁴⁵ potential horns of consecration, an offering slab⁴⁶ and a special room that was accessible from both the court and the inner of the complex. It is finely paved and plastered and is located where the so-called throne room sits in the palace of Knossos.⁴⁷ Next to this room is a high platform, which could be reached by steps in its latest phase. We have good evidence that mass consumption feasts were held in this building since hundreds of cups, forming successive layers, were deposited in an earlier water collection basin that went out of use, south of the original west wing of the complex.⁴⁸ The combination of ritual installations and mass gatherings seems to suggest then that the primary function of the complex at Sissi was ceremonial and ritual. What is more,

39 Mathioudaki in *Sissi V*, 526-532.

40 Langohr in *Sissi IV*, 304-306, and in *Sissi V*, 503-517. Claeys in *Sissi V*, 111-187.

41 *Sissi IV*, 37. A MM IIIA earthquake destruction has been suggested for other Central Cretan sites, including Knossos, Archanes-Anemospilia and Galatas (see Macdonald 2017).

42 There are sufficient traces of different architectural phases within the court-centred building to see a gradual expansion: hence, part the walls bordering the northern entrance passage to the court were built on the paving, which suggests that the paving may be MM IIIA while the walls could have been repaired in MM IIIB.

43 Caloi in *Sissi IV*.

44 Mouthuy in *Sissi IV*, 285.

45 Jusseret in *Sissi II*, 170.

46 Driessen 2017c.

47 Jusseret in *Sissi IV*, 219-225. Driessen 2021.

48 Claeys in *Sissi IV*, 275-279. Mathioudaki in *Sissi IV*, 307-311 and in *Sissi V*, 532-544. On the practice of corporate feasts, see Driessen 2018.

Fig. 9 Kephali at Sissi: LM IB fire destruction in situ in space 4.19, with pottery and loomweights. © EBSA, Q. Letesson.

Fig. 10 Kephali at Sissi: LM II-III A1 Burial in situ. © EBSA, N. Kress.

evidence for the production or storage of goods or for administration entirely lacks, which may well mean that, even with a similar plan, buildings organised around a central court ('palaces') may have considerably differed in function.

The *Kephali* settlement considerably expanded during this MM IIIB and the following early LM IA period. For the first time, besides the top of the hill, the lower terraces, some going down to the sea, were also used for habitation. Only the top of the hill seems to have been given a paved road system, however, connecting residences with the Court Building. Several houses of this phase have been excavated.⁴⁹ While the ones on top of the hill may have been more monumental as far as we can judge from the façades made of large blocks, the plastered floors, the sealstones and the quality of the associated pottery,⁵⁰ those on the lower terrace were more modest. They are interesting, however, in preserving intact floor deposits with much pottery but also stone vases and tools. Some of the assemblages within these houses were found in disarray, and somehow we wonder if this could be the result of wave action caused by the tsunami that accompanied the Santorini eruption around 1550/1530 BCE.⁵¹ After the metals had been recuperated, the houses were abandoned with their pottery assemblages left behind. A few limestone figurines placed on the ground may represent dedications during closing acts.⁵² The ceremonial complex on top of the hill was

49 *Sissi I*, 95-112; *II*, 69-82; *III*, 53-61.

50 Letesson in *Sissi I*, 129-138; *II*, 103-105; *III*, 99-102, 109-111; *IV*, 79-96, 138. There are several sealstones as well as a fragment of large horns of consecration from this area.

51 For similar deposits see Driessen – MacGillivray 2011.

52 Driessen 2017a.

also abandoned in LM IA but here almost everything was removed while Santorini volcanic ash was found in small quantities in the layer sealing the abandonment.⁵³ The reasons for this abandonment can only be guessed but the post-Santorini eruption phase witnesses many major societal changes.⁵⁴

Settlement on top of the hill did, however, continue during Late Minoan IB till a fire also devastated the buildings here (Fig. 4i-9).⁵⁵ In comparison with the earlier MM III-LM IA phases, it seems that the settlement had already retracted. During most of the Neopalatial phase (MM IIIA-LM IB), the cemetery on the tip of the promontory was no longer in use but a funerary structure was built on a higher terrace, not far from where the LM IA houses stood and perhaps connected to these by a road.⁵⁶ Surrounded by open areas where dedications were made or funerary feasts were held, the building differs from the House Tombs of earlier periods in that it seems to have included a main room primarily meant for libation rituals whereas burials in pits and pithoi were made in the enclosed yard east.

Apart from Sissi, many other Cretan sites were destroyed in LM IB, around 1450 BCE.⁵⁷ What actually happened is still a matter of much speculation with hypotheses either stressing internal Cretan problems, Mycenaean invaders⁵⁸ or natural disasters, especially earthquakes.⁵⁹ Recent re-examination of archaeological assemblages has succeeded in recognising several moments within the LM IB sequence,⁶⁰ suggesting a prolonged period of crisis, and some sites seem to have suffered more than once within the same period. At Sissi too, immediately north of the house on top of the hill destroyed by fire in LM IB, a new building was constructed soon after.⁶¹ This new structure seems to have been of good quality, with a lightwell and a staircase. It was, however, rapidly abandoned, with LM IB-II pottery left in place.⁶² Slightly later, around 1400 BC, a new sturdy structure, perhaps a tower with an enclosure wall attached was constructed on this same plateau (Zone 8). The LM II/IIIA1 pottery found within this structure shows a renewed Knossian influence (Fig. 4j).⁶³ A small burial area, reserved for infants, also existed near the tower.⁶⁴

This phase is considered as representing the first phase of Mycenaean or Knossian domination of the island and it is true that burial customs suddenly change.⁶⁵ The same can be observed on the *Kephali* at Sissi. Within the ruins of the Neopalatial funerary structure on the middle terrace (Zone 18), a shaft grave was inserted (Fig. 10). This was used for the burial of a woman, wearing a necklace made of gold olive pits and accompanied by a bronze mirror, bronze and bone pins and a few small vases. Primary wealthy burials as these are known from the Mycenaean Mainland and from some major Cretan centres such as Knossos, Archanes, Phaistos and Chania. The Sissi burial shows that the Knossos regime made good use of the strategic position of the hill to impose its domination over the region and perhaps control the passes to East Crete. During this phase and the following LM IIIA2, more burials would take place in this funerary area. Although the evidence is limited, it is also likely that a contemporary residential structure existed on the plateau, largely overbuilt in the next phase. This residential structure also has finely decorated pottery that is very much Knossian influenced.⁶⁶ From this moment onwards too, an open area on the south-west side of the plateau may have been used for feasting activities, a role the area perhaps already had in earlier times⁶⁷ and would continue to play during the next phase.⁶⁸

Late in Late Minoan IIIA2, perhaps just before or after the main destruction of the Mycenaean palace at

---

53 *Sissi IV*, 279. Driessen 2019.

54 For some suggestions see Driessen 2015.

55 *Sissi III*, 99-102; *IV*, 37.

56 Sager – Girardi – Delliste in *Sissi V*, 77-84.

57 Driessen – Macdonald 1997, 119-247 for a detailed discussion. Driessen 2019.

58 Wiener 2015.

59 Warren 2012. Soles – McCoy – Suka 2017.

60 Brogan – Hallager 2011.

61 Claeyns in *Sissi V*, 162-176.

62 Langohr in *Sissi V*, 518-519.

63 Langohr in *Sissi V*, 520-521; Langohr 2022. The same was noted at Malia: see Farnoux 1997.

64 Sperandio – Schmitt – Claeyns – Langohr – Tsafou in *Sissi V*, 188-197.

65 For an overview see Steinmann 2012.

66 *Sissi IV*, 36.

67 Devolder in *Sissi II*, 158-159. Liard in *Sissi II*, 198 (for the MM IIIB conical cup deposit found here).

68 Langohr in *Sissi II*, 192-195 (lakkos 087).

Fig. 11 Kephali at Sissi: Aerial photograph of the CDE complex. © EBSA, N. Kress.

Knossos around 1350/1330 BC, a large architectural complex (CDE) was constructed on top of the hill (Fig. 11).⁶⁹ With a sturdy wall made of conglomerate blocks, it presented a formidable closed façade for those coming from the west.⁷⁰ The complex had a wing on either side of the existing open area on the south-west side of the plateau and these wings were constructed on top of earlier Prepalatial, Protopalatial and Neopalatial ruins. The south wing (E), partly constructed against the sloping hillside, had a series of small rooms in which metal tools, beehives, stone utensils and storage vases were found and it may have largely been used for domestic activities.⁷¹ One upper floor room or terrace (above 5.13) may have had a special religious function since from it had fallen a fine poppy rhyton, a larnax but also a snake tube.⁷² In one of the ground floor spaces we found a large, intact lead cauldron, inserted in the ground, perhaps used as a cooling installation.⁷³

At some point early in the 13th c. BCE, this south wing burned down never to be reoccupied. In contrast, the north part (CD) seems to have suffered less⁷⁴ and the doors of some of the rooms were simply blocked with the destruction deposits left within, while occupation continued in other rooms (Fig. 4k & m).⁷⁵ This north part was organised around two spacious halls (3.1 & 4.11), each with a double internal support. The larger hall (3.1) was accessible from the east court via an impressive threshold block. The hall could easily have held several dozens of people, perhaps sitting on wooden benches along the walls.⁷⁶ West and north of this hall were service rooms. These included a small room with a plastered floor (4.9), which had a clay

69 A small foundation deposit was found in the west façade: see Letesson in *Sissi III*, 111.

70 Conglomerate is not an easy stone to work; it was, however, used at Mycenae, Tiryns and other Mycenaean citadels to obtain a masonry that was impressive and perhaps apotropaic (cf. Küpper 1996).

71 Devolder in *Sissi I*, 139-155; *II*, 147-154. Langohr in *Sissi I*, 189-190.

72 Devolder in *Sissi I*, 153-155; *II*, 153. Langohr in *Sissi I*, 191.

73 Devolder in *Sissi I*, 152.

74 From a small fire destruction layer outside the west façade of the north part comes a small clay fragment with Linear B signs (*Sissi III*, 24, 111-112). We assume this to come from an earlier event but it is as yet uncertain whether this should be dated to the same destructive event that caused the deposition of assemblages in the south wing.

75 Langohr in *Sissi II*, 193-195; Langohr 2022, 253-254. Gaignerot-Driessen in *Sissi III*, 74-76 (rooms 3.5 & 3.11). Letesson in *Sissi III*, 113-120 (rooms 4.8, 4.9 & 4.10). Driessen 2017b for a discussion with references; for the pottery see Langohr 2017.

76 Gaignerot-Driessen in *Sissi I*, 116-119; *II*, 93-100.

pipe draining into a cistern (4.10) in the north-west corner of the complex. This may once have been a bathroom and its location next to the main hall is reminiscent of the situation within the Mycenaean palaces of Tiryns and Pylos.⁷⁷ The room east of the bathroom may have been a kitchen (4.8). The entrances to these rooms were blocked off after the destruction and the earlier LM IIIB assemblage in 4.9 was found intact.⁷⁸ The large hall (3.1) was cleared out and reused and in its final phase wine may have been produced here. The pillar hall to the south (4.11) had a hearth in its centre and around were found several tripod cooking pots and a footed crater.⁷⁹ The room to the west (3.3) was found with many vases in place whereas a textile workshop existed in another room (3.6). In it were found almost 60 spool-shaped loomweights of a type usually brought in connection with migratory movements of the following, Late Minoan IIIC period, after 1200 BCE.⁸⁰ Their presence at Sissi may suggest that this movement already started earlier. This part of the complex also includes a small shrine (Fig. 12) in which two snake tubes were found as well as a triton and a series of conical bowls, placed behind a triangular stone, which may have been an altar.⁸¹ It announces the later shrines with female terracotta figures with uplifted arms accompanied by snake tubes. Many of the rooms had large quantities of pumice in them.⁸² The latest pottery found on the floors of this north wing places its abandonment in the late 13th c. BCE.⁸³

Fig. 12 Kephali at Sissi: Shrine. © EBSA, F. Gaignerot - Driessen

Between the north and the south part of the Postpalatial complex, as mentioned, an open yard existed that may have been used for ceremonies or feasts. It seems to have continued to play this role up to the middle of the 13th BCE but not afterwards. The yard stood in connection with a small kitchen (4.15), which forms part of the north wing before the earthquake but does not communicate with it. In the kitchen were found storage jars, some smaller vases, including a fine stirrup jar from Chania (Fig. 4I), as well as cooking installations and a rubbish pit with seafood remains.⁸⁴

This complex was not the only building that existed on the site since it was also during the 13th c. BCE that some parts of the ruined Court Building seem to have been patched up and reused for habitation.⁸⁵ By then, the central court had largely sedimented over even if the drain that carried away surface waters re-

77 Shaw 2012 for a discussion.

78 Gaignerot-Driessen – Letesson in *Sissi III*, 63-68. Langohr 2017, 195-210.

79 Letesson in *Sissi II*, 121-126.

80 Gaignerot-Driessen in *Sissi III*, 73.

81 Gaignerot-Driessen 2014.

82 Gaignerot-Driessen – Driessen 2012.

83 Langohr 2017, 211-217.

84 Letesson in *Sissi III*, 89-9.3

85 Jusseret in *Sissi I*, 157-161; *II*, 163-169. During the recent excavation campaigns, some evidence for reoccupation was also found on the terrace south of the central court and immediately outside the north façade of the building (see *Sissi V*, 385).

mained in use.⁸⁶ Soon, this part of the site would also be abandoned and, for the following three millennia, the hill would no longer be used for permanent habitation. Sporadic later site visits, however, are illustrated by isolated LM IIIC, Archaic, Hellenistic and Byzantine sherds.

Acknowledgements

The author wants to thank the organisers of the lecture series, Professor N. Stampolidis and his staff of the Museum of Cycladic Art for the invitation to present the Sissi excavations to an Athenian audience. The present paper differs from the lecture and podcast (available through https://diavlos.gnet.gr/room/650?eventid=7243&vod=7485_session&fbclid=IwAR0EKMKJypLLnUFsBNPCEIzXT995NaFVrA9sV_Je64yPRY0Y1mA1WPcAk0), which concentrated solely on the Court Building, in that it attempts to give a brief history of the site as a follow-up of an earlier account (*Sissi III*, 20-25).

Jan Driessen

Emeritus Professor of Aegean Archaeology

University of Louvain, Belgium

jan.driessen@uclouvain.be

---

86 Devolder in *Sissi IV*, 174-176 for a detailed description of sedimentation processes. The LM III evidence in the drain was found during the 2023 campaign.

Bibliography

Alram-Stern et al. 2016

E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R Laffineur, J. Weilharter (eds), *Metaphysis. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, 22-25 April 2014*, Aegaeum 39 (Leuven-Liège 2016).

Apostolakou – Brogan – Betancourt 2017

V. Apostolakou, T.M. Brogan, P.P. Betancourt, *The Alatzomouri Rock Shelter: An Early Minoan III Deposit in Eastern Crete*, INSTAP Prehistory Monographs 58 (Philadelphia 2017).

Brogan 2013

T.M. Brogan, "‘Minding the Gap’: Reexamining the Early Cycladic III ‘Gap’ from the Perspective of Crete. A Regional Approach to Relative Chronology, Networks, and Complexity in the Late Prepalatial Period", *AJA* 117.4, 2013, 555-567.

Brogan – Hallager 2011

T.M. Brogan, E. Hallager (eds), *LM IB pottery: Relative chronology and regional differences. Acts of a workshop held at the Danish Institute at Athens in collaboration with the INSTAP Study Center for East Crete, 27-29 June 2007*, Monographs of the Danish Institute at Athens 11.1-2 (Athens 2011).

Caloi 2018

I. Caloi, "Inaugurating the Court-centred Building? A MM IIIB Feasting Deposit at Neopalatial Sissi, Northcentral Crete", *SMEA NS* 4, 2018, 7-40.

Cline 2014

E. Cline, *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed* (Princeton 2014).

Crevecoeur – Schmitt – Schoep 2015

I. Crevecoeur, A. Schmitt, I. Schoep, "An archaeothanatological approach to the study of Minoan funerary practices: Case-studies from the Early and Middle Minoan cemetery at Sissi, Crete", *JFA* 40.3, 2015, 283-299.

Driessen 2001

J. Driessen, "History and Hierarchy. Preliminary Observations on the Settlement Pattern in Minoan Crete", in: K. Branigan (ed.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age* (London-New York), 51-71.

Driessen 2007

J. Driessen, "IIb or not IIb? On the Beginnings of Minoan Monument Building", in: J. Bretschneider, J. Driessen, K. van Lerberghe (eds), *Power and Architecture: Monumental Public Architecture in the Bronze Age Near East and Aegean*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 156 (Leuven 2007), 73-92.

Driessen 2010

J. Driessen, "Malia", in: E. Cline (ed.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca 3000-1000 BC)* (Oxford 2010), 556-570.

Driessen 2015

J. Driessen, "The Birth of a God? Cults and Crises on Minoan Crete", in: M. Cavalieri, R. Lebrun, N. Meunier (eds), *De la crise naquirent les cultes: Approches croisées de la religion, de la philosophie et des représentations antiques*, *Homo Religiosus* 15 (Turnhout 2015), 31-44.

Driessen 2017a

J. Driessen, "Closing deposits comprising stone figurines at Sissi", in: N.C. Stampolidis, P. Sotirakopoulou (eds), *Cycladica in Crete: Cycladic and Cycladicizing figurines within their archaeological context. Proceedings of the International Symposium, Museum of Cycladic Art, Athens, 1-2 October 2015* (Athens-Rethymno 2017), 317-324.

Driessen 2017b

J. Driessen, "Understanding Minoan In-House Relationships on Late Bronze Age Crete", in: Q. Letesson, C. Knappe (eds), *Minoan Architecture and Urbanism: New Perspectives on an Ancient Built Environment* (Oxford 2017), 80-104.

Driessen 2017c

J. Driessen, "A new ceremonial centre at Sissi (Nomos Lassithiou)", in: *Proceedings of the 12th International Cretological Congress held in Herakleion 2016*. Online publication 2017: <https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/38/32/159>

Driessen 2018

J. Driessen, "Beyond the collective...The Minoan Palace in Action", in: M. Relaki, Y. Papadatos (eds), *From the Foundations to the Legacy of Minoan Archaeology* (Oxford-Philadelphia 2018), 291-313.

Driessen 2019

J. Driessen, "The Santorini Eruption. An Archaeological Investigation of Its Distal Impacts on Minoan Crete", *Quater-*

nary *International* 499B, 2019, 195-204.

Driessen 2021

J. Driessen, "Revisiting the Minoan palaces: ritual commensality at Sissi", *Antiquity* 95:381, 2021, 686-704.

Driessen 2022

J. Driessen, "Living in a Palace-less Place? Reconsidering Bronze Age Palaikastro", in: J. Driessen, C. Knappett (eds), *Megistos Kouros. Studies in honour of Hugh Sackett* (Louvain-la-Neuve 2022), 132-148.

Driessen 2024

J. Driessen, "Never-Never Land under Attack: Axis War Damage to Cretan Antiquities", in: A. Crisà (ed.), *Archaeology, Cultural Heritage and World War II. Italy, Greece, France and Finland as Historical Contexts* (Brill Leiden, 2024), 208-245.

Driessen (in press)

J. Driessen, «Ανοσκαφές στο Σίσι. Το δεύτερο πενταετές πρόγραμμα», in: I. Tzachili, C. Tsigonaki, A. Tzigounaki (eds), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 5, Ρέθυμνο 21-24 Νοεμβρίου* (in press).

Driessen – Macdonald 1997

J. Driessen, C.F. Macdonald, *The Troubled Island. Minoan Crete before and after the Santorini Eruption*, Aegaeum 17 (Liège-Austin 1997).

Driessen – MacGillivray 2011

J. Driessen, J.A. MacGillivray, "Swept away in LM IA? Explaining debris deposition in coastal Neopalatial Crete", in: *Proceedings of the 10th International Cretological Congress, Chania 2006* (Chania 2011), 233-244.

Driessen – Sarris 2020

J. Driessen, A. Sarris, "Archaeology and Geophysics in Tandem on Crete", *Journal of Field Archaeology* 45:8, 2020, 571-587.

Driessen – Schoep – Laffineur 2002

J. Driessen, I. Schoep, R. Laffineur (eds), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces*, Aegaeum 23 (Liège-Austin 2002).

Farnoux 1997

A. Farnoux, "Malia au Minoen Récent II-III A1", in: J. Driessen, A. Farnoux (eds), *La Crète mycénienne: Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École française d'Athènes (26-28 Mars 1991)*, BCH Supplément 30 (Athens 1997), 135-147.

Gaignerot-Driessen 2014

F. Gaignerot-Driessen, "Goddesses Refusing to Appear? Reconsidering the Late Minoan III Figures with Upraised Arms", *AJA* 118.3, 2014, 489-520.

Gaignerot-Driessen 2016

F. Gaignerot Driessen, *De l'occupation postpalatiale à la cité grecque: le cas du Mirambello (Crete)*, Aegaeum 40 (Leuven-Liège 2016).

Gaignerot-Driessen – Driessen 2012

F. Gaignerot-Driessen – J. Driessen, "The Presence of Pumice in Late Minoan IIIB Levels at Sissi", in: E. Mantzourani, P.P. Betancourt (eds), *Philistor. Studies in Honor of Costis Davaras*, INSTAP Prehistory Monographs 36 (Philadelphia 2012), 35-42.

Gkiasta 2008

M. Gkiasta, *The Historiography of Landscape Research on Crete*, Archaeological Studies Leiden University 16 (Leiden 2008).

Hallager 2000

E. Hallager, "New Evidence for Seal Use in the Pre- and Protopalatial Periods", in: W. Müller (ed.), *Minoisch-mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Funktion. V. Internationales Siegel-Symposium Marburg, 23-25 September 1999* (Berlin 2000), 97-105.

Hue – Pelon 1992

M. Hue, O. Pelon, "La salle à piliers du palais de Malia et ses antécédents", *BCH* 116.1, 1992, 1-36.

Küpper 1996

M. Kupper, *Mykenische Architektur: Material, Bearbeitungstechnik, Konstruktion und Erscheinungsbild*, Internationale Archäologie 25 (Espelkamp 1996).

Langohr 2017

C. Langohr, "Late Minoan IIIB Pottery at Sissi and Malia", in: C. Langohr (ed.), *How Long is a Century? Late Minoan IIIB Pottery. Relative Chronology and Regional Differences*, Aegis 12 (Louvain-la-Neuve 2017), 193-242.

Langohr 2022

C. Langohr, "Cultural Transformation and Continuity in East Crete During LM II-III A2 Early: A Ceramic Perspective", in: A.L. D'Agata, L. Girella, E. Papadopoulou, D.G. Aquini (eds), *One State, Many Worlds: Crete in the Late Minoan II-III A2 Early Period. Proceedings of the International Conference held at Chania, Μεγάλο Αρσενάκι, 21st-23rd November 2019* (Rome 2022), 251-271.

Laviosa 1972-1973

C. Laviosa, "L'abitato prepalaziale di Haghia Triada", *ASAtene* 50-51/n.s.34-35, 1972-1973, 503-513.

Macdonald 2017

C.F. Macdonald, "Punctuation in palatial prehistory: earthquakes as the stratigraphical markers of the 18th-15th centuries BC in central Crete", in: S. Jusseret, M. Sintubin (eds), *Minoan Earthquakes. Breaking the Myth through Interdisciplinarity*, *Studies in Archaeological Sciences* 5 (Leuven 2017), 327-358.

Macdonald – Knappett 2013

C.F. Macdonald, C. Knappett (eds), *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, *BSA Studies* 21 (London 2013).

Nafplioti et al. 2021

A. Nafplioti, J. Driessen, A. Schmitt & I. Crevecoeur, "Mobile (after-) lifeways: people at pre-and protopalatial Sissi", *Journal of Archaeological Science: Reports* 35, 2021, <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102718>.

Sarris et al. 2017

A. Sarris, M. Manataki, S. Déderix, J. Driessen, "Revealing the Structural Details of the Minoan Settlement of Sissi, Eastern Crete, through Geophysical Investigations", in: B. Jennings, C. Gaffney, T. Sparrow, S. Gaffney (eds), *12th International Conference of Archaeological Prospection* (Oxford 2017), 206-208.

Schmitt et al. 2014

A. Schmitt, I. Crevecoeur, A. Gilon, I. Schoep, "Apparition des inhumations individuelles en pithos à l'âge du Bronze en Crète: reflet d'une mutation sociale?", in: J. Jaubert, N. Fourment, P. Depaepe (eds), *Actes du XXVIIe congrès pré-historique de France, Bordeaux-Les Eyzies, 31 mai-5 juin 2010* (Paris 2014), 271-284.

Schoep – Tomkins 2016

I. Schoep, P. Tomkins, "'Death Is Not the End': Tracing the Manipulation of Bodies and Other Materials in the Early and Middle Minoan Cemetery at Sissi", in: A. Dakouri-Hild, M.J. Boyd (eds), *Staging Death: Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean* (Berlin-Boston), 227-250.

Schoep et al. 2017

I. Schoep, I. Crevecoeur, A. Schmitt, P. Tomkins, "Funerary practices at Sissi: The treatment of the body in the house tombs", in: M. Tsipopoulou (ed.), *Petras, Siteia: The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015*, *Monographs of the Danish Institute at Athens* 21 (Aarhus 2017), 369-383.

Shaw 2012

J.W. Shaw, "Bathing at the Mycenaean Palace of Tiryns", *AJA* 116.4, 2012, 555-571.

Shaw 2016

J.W. Shaw, "Central Ceiling and Roof Supports in Early Minoan II Architecture", *BSA* 111, 2016, 51-69.

Sissi I

J. Driessen, I. Schoep, F. Carpentier, I. Crevecoeur, M. Devolder, F. Gaignerot-Driessen, H. Fiasse, P. Hacıgüzeller, S. Jusseret, C. Langohr, Q. Letesson, A. Schmitt, *Excavations at Sissi. Preliminary Report on the 2007-2008 Campaigns*, *Aegis* 1 (Louvain-la-Neuve 2009).

Sissi II

J. Driessen, I. Schoep, F. Carpentier, I. Crevecoeur, M. Devolder, F. Gaignerot-Driessen, P. Hacıgüzeller, V. Isaakidou, S. Jusseret, C. Langohr, Q. Letesson, A. Schmitt, *Excavations at Sissi, II. Preliminary Report on the 2009-2010 Campaigns*, *Aegis* 4 (Louvain-la-Neuve 2011).

Sissi III

J. Driessen, I. Schoep, M. Anastasiadou, F. Carpentier, I. Crevecoeur, S. Déderix, M. Devolder, F. Gaignerot-Driessen, S. Jusseret, C. Langohr, Q. Letesson, F. Liard, A. Schmitt, C. Tsoraki, R. Veropoulidou, *Excavations at Sissi, III. Preliminary Report on the 2011 Campaign*, *Aegis* 6 (Louvain-la-Neuve 2013).

Sissi IV

J. Driessen, M. Anastasiadou, I. Caloi, T. Claeys, S. Déderix, M. Devolder, S. Jusseret, C. Langohr, Q. Letesson, I. Mathioudaki, O. Mouthuy, A. Schmitt, *Excavations at Sissi, IV. Preliminary Report on the 2015-2016 Campaigns*, *Aegis* 13 (Louvain-la-Neuve 2018).

Sissi V

J. Driessen, M. Anastasiadou, I. Caloi, T. Claeys, S. Déderix, M. Devolder, R. Dubois, F. Gaignerot-Driessen, N. Kress, C. Langohr, Q. Letesson, L.M. Magno, I. Mathioudaki, O. Mouthuy, A. Schmitt, T. Terrana, E. Tsafou, D. Wolf, *Excavations at Sissi, V. Preliminary Report on the 2017-2019 Campaigns*, *Aegis* 21 (Louvain-la-Neuve, 2021).

Soles – McCoy – Suka 2017

J. Soles, F.W. McCoy, R. Suka, "Evidence for three earthquakes at Mochlos in the Neopalatial period, c. 1700-1430 BC", in: S. Jusseret, M. Sintubin (eds), *Minoan Earthquakes: Breaking the Myth through Interdisciplinarity*, *Studies in Archaeological Sciences* 5 (Leuven 2017), 307-325.

Steinmann 2012

B. Steinmann, *Die Waffengräber der ägäischen Bronzezeit: Waffenbeigaben, soziale Selbstdarstellung und Adelsethos in der minoisch-mykenischen Kultur*, Philippika: Marburger altertumskundliche Abhandlungen 52 (Wiesbaden 2012).

Tsafou – Garcia-Granero 2021

E. Tsafou, J.J. Garcia-Granero, "Beyond staple crops: exploring the use of 'invisible' plant ingredients in Minoan cuisine through starch grain analysis in ceramic vessels", *Anthropological and Archaeological Sciences* 13:128, 2021, <https://doi.org/10.1007/s12520-021-01375-4>.

Vasilakis 2010

A.S. Vasilakis, "Myrtos Fournou Korifi and Trypiti Adami Korfali: similarities and differences in two Prepalatial settlements in southern Crete", in: O. Krzyszkowska (ed.), *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren*, BSA Studies 18 (London 2010), 353-357.

Warren 2012

P.M. Warren, "The Apogee of Minoan Civilization: The Final Neopalatial Period", in: E. Mantzourani, P.P. Betancourt (eds), *Philistor: Studies in Honor of Costis Davaras*, INSTAP Prehistory Monographs 36 (Philadelphia 2012), 255-272.

Wiener 2013

M.H. Wiener, "'Minding the Gap': Gaps, Destructions, and Migrations in the Early Bronze Age Aegean. Causes and Consequences", *AJA* 117.4, 2013, 581-592.

Wiener 2015

M.H. Wiener, "The Mycenaean conquest of Minoan Crete", in: C.F. Macdonald, E. Hatzaki, S. Andreou (eds), *The Great Islands: Studies of Crete and Cyprus presented to Gerald Cadogan* (Athens 2015), 131-142.

*At the dawn of the Cretan cities:
Recent excavations at Anavlochos, Lasithi
(2017- [2020]2022)*

Florence Gaignerot-Driessen

At the dawn of the Cretan cities: Recent excavations at Anavlochos, Lasithi (2017-[2020]2022)

Florence Gaignerot-Driessen

Introduction

Anavlochos: regional context and history of research

Anavlochos is a 5 km-long mountainous ridge overlooking the village of Vrachasi and the Selinari valley in the Mirabello region, Lasithi, Crete (Fig. 1). It is located mid-way between the Minoan coastal settlements of Sissi and Malia that were both abandoned at the end of the Late Bronze Age (ca. 1200 BC) and the Greek cities of Dreros and Milatos that developed from the Archaic period (ca. 650 BC) onwards.¹ The place was visited by early travelers, including Lucio Mariani, Arthur Evans and Harriet Boyd Hawes, and briefly excavated by Pierre Demargne, from August 19th to August 23rd 1929, on behalf of the French School at Athens (EFA).² The topographical plan published in Demargne's report indicates seven Geometric terraces in the settlement that occupies the highest part of the central valley, eight groups of small ruined tombs in the necropolis that extends at the foot of the settlement and a deposit of votive terracottas on the slope of Kako Plaï, which overlooks the necropolis.³ However, as his hope of bringing to light Minoan remains was crushed and as "the mountainous nature of the area [did] not seem to promise any major discoveries", Demargne did not pursue his research at Anavlochos.⁴ The next summer, in 1930, Geometric tombs were revealed during road construction work, on the Eastern side of the massif, at the junction between Milatos and Neapolis, and their material was published by the then Director of the Heraklion Museum, Spyridon Marinatos.⁵ In February 1990, after a one-week survey of the massif on behalf of the EFA, during which they identified Late Minoan (LM) III C sherds in the settlement and evidence for a Minoan occupation on the easternmost peak of Vigla, Alexandre Farnoux and Jan Driessen concluded that "the abundance of the remains and the strategic location of the massif [justified] further exploration".⁶ Between 2005 and 2014, following clandestine diggings, several rescue excavations were carried out by the Ephorate of Lasithi, demonstrating further the need for a systematic research program at Anavlochos.⁷

The Anavlochos Project: objectives and strategies

The EFA resumed work at Anavlochos in 2015. A two-year (2015–2016) survey was first conducted that allowed the localization of the features indicated by Demargne, the identification of further remains and the clarification of the extent, nature and chronology of occupation of the ridge.⁸ Anavlochos was mostly settled from LM III C onwards to the Early Archaic period (ca. 1200–650 BC). The mountain offers evidence for a nucleated settlement that developed from the Protogeometric (PG) period in the highest part of the central valley; an associated necropolis extending at its foot; and three cult places: two votive deposits (Deposits 1 and 2), both located on the summit, and the slope of Kako Plaï, from where Demargne recovered votive terracottas in 1929. Based on these results, it became clear that given its chronology of occupation, its micro-regional setting and the scale and nature of its remains, Anavlochos represented an exceptional case-study to explore the formative period of transition leading from palaces to *poleis*, which is delimited by two Cretan historical events: the destruction of the Palace of Knossos (ca. 1320 BC) and the inscription of the first laws in the Greek world (ca. 650 BC), in the urban center of the city of Dreros.

-
- 1 On Sissi, see Driessen, this volume. On Quartier Nu at Malia, see Driessen – Fiasse 2011. On Dreros, see Gaignerot-Driessen 2016, 221-242 and most recently Farnoux et al. 2022. On Milatos, see Gaignerot-Driessen 2016, 197-200.
  - 2 For an account on early visitors at Anavlochos see Zographaki – Gaignerot-Driessen – Devolder 2012, 517-518.
  - 3 Demargne 1931, 369, fig. 4. The material excavated by Demargne at Kako Plaï was restudied in Pilz 2010. Pilz – Krumme 2011; 2013.
  - 4 Demargne 1931, 407: "le caractère montagneux des lieux ne semble pas promettre d'importantes découvertes".
  - 5 Marinatos 1935, 5-11. Tsipopoulou 2005, 41.
  - 6 Farnoux – Driessen 1991, 750: "L'abondance des vestiges et la situation stratégique du massif justifient une exploration plus approfondie (...)".
  - 7 Papadakis – Apostolakou 2012. Zographaki 2012; 2013; 2014. Zographaki – Gaignerot-Driessen – Devolder 2012.
  - 8 The survey was conducted under the direction of the author, by permission of the Hellenic Ministry of Culture and Sports and the Ephorate of Lasithi, with the support of the EFA, the Institute for Aegean Prehistory (INSTAP), the University of Paris-Sorbonne, the Action Research Council program *A world in crisis* (UCLouvain). See preliminary results in Gaignerot-Driessen et al. 2015 and Gaignerot-Driessen – Judson – Vlachou 2020.

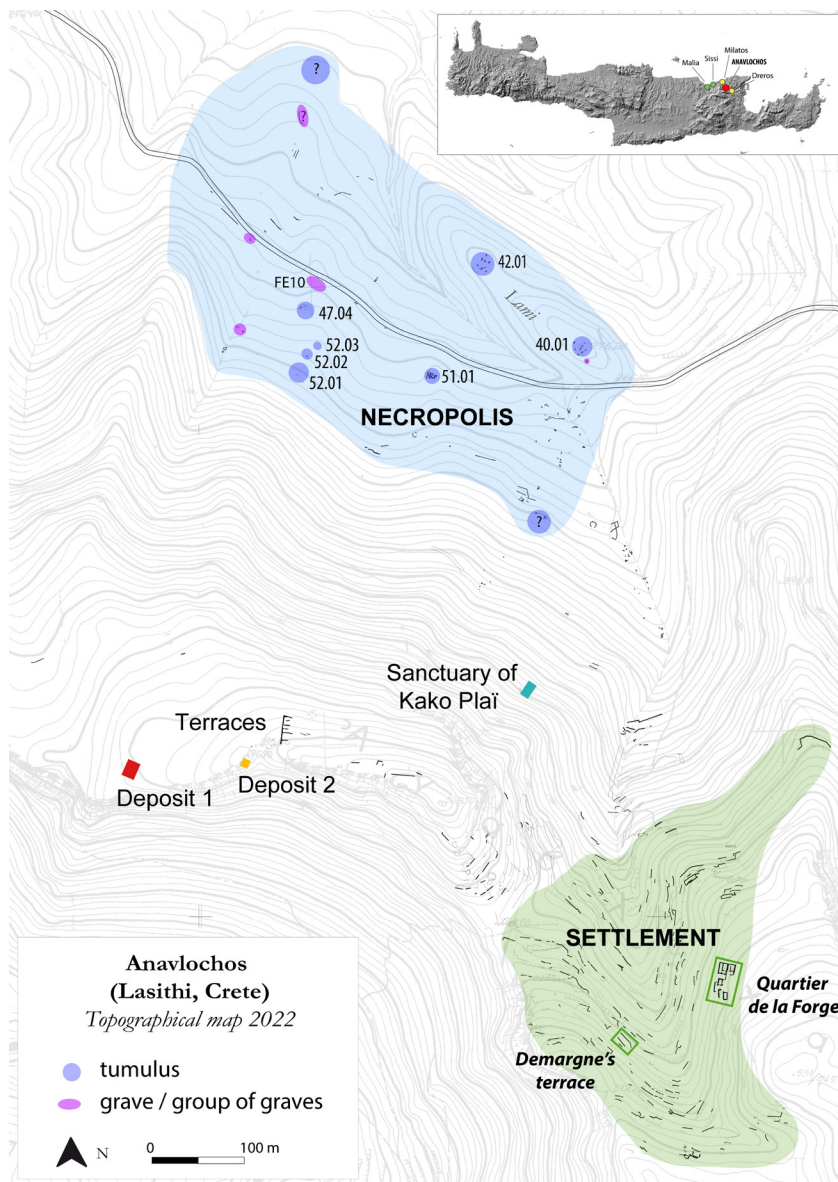

Fig. 1 Topographical map of Anavlochos. © L. Fadin, B. Guillaume, F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project.

Consequently, in 2017, the EFA started a five-year program of excavations on the massif.⁹ The aim of the Anavlochos Project is to reconstruct the economic, social and political organization of a community

9 Excavations and preliminary studies were undertaken at Anavlochos in 2017-[2020]2022 under the direction of the author, by permission of the Hellenic Ministry of Culture and Sports and the Ephorate of Lasithi, with the support of the EFA, the Loeb Classical Library foundation, the INSTAP, the Harriet Boyd Hawes fellowship (INSTAP – Study Center for East Crete), the F.M. Carinci fellowship in Aegean Prehistory (Ca'Foscari University of Venice), the Richard C. MacDonald Iliad Endowment for Archaeological Research of the Archaeological Institute of America, Archéologie et Patrimoine en Méditerranée, the Mediterranean Archaeological Trust, the Prix Clio, the Alexander von Humboldt Foundation, the CNRS – UMR 5133 Archéorient and UMR 8164 HALMA, the FNRS-FSR, the INRAP, the Cyprus Institute, the universities of North Carolina at Chapel Hill, Stanford, Cardiff, Heidelberg, Paris-Sorbonne, Bordeaux, Lorraine, Lille and UCLouvain. P. Baulain, R. Channell, G. Erny, C. Judson, R. Machavoine, O. Mouthuy, A. Paillard and O. Vanwalleghem served as team supervisors in the different areas excavated. Many technicians and specialists were involved in the field and in the apotheke: A. Chalais, L. Fadin, B. Guillaume and L. Kocher (topographers); M. Pateraki (site architect); K. Avgoustakis, N. Ferma, D. Kyvernitakis, D. Tzanakis, G. Tzanakis, M. Zervakis, G. Zervos, K. Wojtyla and A. Wojtyla (workmen); M. Kassotakis, assisted by A. Davoutakis, V. Fiorakis, V. Grammatikakis, M. Poulis and S. Pytharoulis (site consolidation team); A. Lattard (anthropologist); G. Erny, C. Judson and V. Vlachou (ceramic analysts); author (coroplastic material analyst); M. Anastasiadou (sealstone specialist); B. Jagou (paleometallurgist); K. Tsirtsis and E. Margaritis (paleobotanists); C. Cenzon-Salvayre (anthracologist); S. Sorin (3D specialist); and P. Saridaki (conservator). They are too many to be listed here but warm and grateful thanks are also expressed to all the other collaborators (students and volunteers) who contributed to the results that are presented in this paper.

established on a mountain at the dawn of the Cretan cities by exploring simultaneously the remains of its agro-pastoral, industrial, residential, funerary, and religious remains. More specifically, the project seeks to examine the formation and transformation of the social groups established at Anavlochos in the Late Bronze Age–Early Iron Age period, one or two generations before the inscription of the Dreros laws that explicitly mention the existence of a body of citizens subdivided into tribes.¹⁰ Another goal is to evaluate the degree of centralization of the political authority ruling the community by looking for potential communal spaces or buildings.

Main discoveries at Anavlochos in 2017–[2020]2022

During this first five-year program of excavations, some important discoveries were made: a series of stone tumuli were identified in the necropolis, together with some isolated burials; in the settlement, a complete district including a smithy (the “*Quartier de la Forge*”) and an important building located on the most prominent terrace (“*Demargne’s Terrace*”) among the ones reported by Demargne were notably excavated; the two votive deposits (Deposits 1 and 2) identified on the summit during the survey yielded very rich assemblages of terracottas; and on the slope of Kako Plaï, some meters above the trenches dug by Demargne in 1929, a cult building was brought to light (Figs. 1–2).¹¹ The archaeological material recovered during the excavations is currently under study, but these new data already allow us to draw up a provisional and partial history of the occupation and use of the mountain, from the end of the Late Bronze Age through the Classical period.

History of occupation and use

The end of the Late Bronze Age

During the survey, small LM IIIC (ca. 1200–1100 BC) settlement sites scattered all along the ridge were tentatively identified. In the vicinity of one of them, excavations revealed a succession of six East–West terrace walls (FE 2 to 7) abutting to the East a 29 m-long North–South wall (FE 1), preserved up-to-three courses and made of very large boulders (Figs. 1 and 3). This structure, which only yielded some eroded LM IIIC and PG sherds, probably represents the remains of agricultural terraces associated with the nearby small settlement site.

Religious activities are also attested for the LM IIIC period. Votive terracottas were deposited on a small rocky peak located ca. 100 m to the South–West of the terraces (Fig. 1: Deposit 2). The material was recovered from three rock cavities located in the highest scarps of the cliff that overlooks the Selinari valley (Fig. 4). It consists of more than 150 terracotta fragments of LM IIIC zoomorphic solid figurines and hollow wheel-made figures depicting bovinds, equids and birds and models, which were standing in the rock cavities and were generally found smashed in situ (Fig. 5a). Although the material is very fragmented and fragmentary, the general shape of several composite objects could be reconstructed (e.g., horns of consecration with cylindrical tubes in between¹² and a harnessed bovid; Figs 5b and c), sometimes offering unseen combinations of cult elements (e.g., a bull’s head inserted in the saddle between two decorated horns of consecration, Fig. 5d). Several figures were fixed on terracotta plaques to ensure their stability (Fig. 5b).

From the slope of Kako Plaï and the layer corresponding to the earliest phase of the cult building, fragments of LM IIIC vessels, including a kalathos, a jug and several pithoi, were recovered. However, these sherds were mixed with PG material and the specific use of this area in the LM IIIC period remains to be clarified.

Finally, some LM IIIC material was collected in the necropolis area, but only from the surface or from

10 On the inscriptions from Dreros, see Gagarin – Perlman 2016, 199–221.

11 Detailed preliminary reports on the 2017–[2020]2022 seasons are presented in Gaignerot-Driessen et al. 2020a; 2020b; 2020c; 2022; 2023.

12 These find good LM IIIC parallels, notably at Patsos and Aghia Triada. See Evans 1901, 136, fig. 19. Kourou – Karetsou 1994, 114–115, figs. 85–87. D’Agata 1999, pl. XL, 3.13, XLI, C.3.18.

very disturbed contexts. In the current state of research, it is impossible to securely date any funerary structure recorded in the necropolis to the LM IIIC period, nor to specify the use of this area at that time.

The PG period

At the end of the LM IIIC period, most of the small settlement sites seem to have been abandoned and from the PG period onwards, a large settlement that remained continuously occupied until the beginning of the seventh century BC started developing in the highest part of the central valley (Figs. 1–2). This settlement is attested by the presence of PG sherds on the surface, but thus far, no residential architectural remains could be securely dated to the PG period.

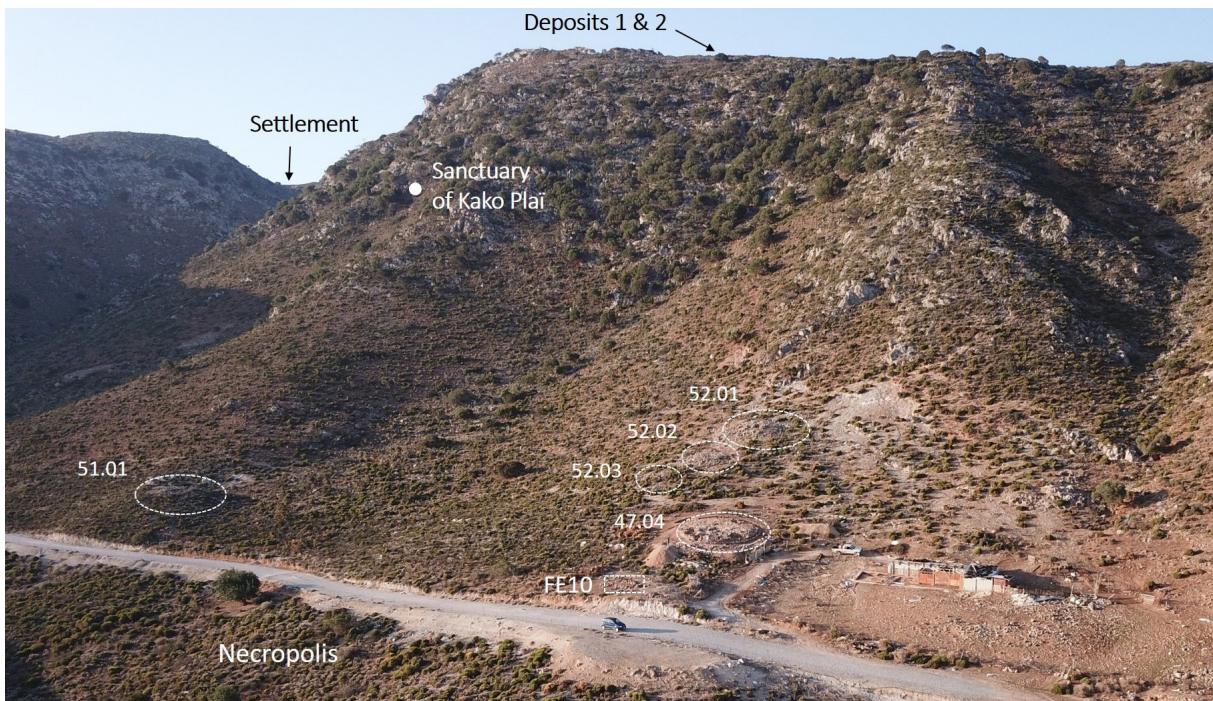

Fig. 2 Anavlochos from the Northwest. © B. Guillaume, F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project.

However, the existence of this PG nucleated settlement is corroborated by the discoveries made in the necropolis. The boss of a LM IIIC-PG bronze shield (Fig. 6) was notably recovered from the Western part of the funerary area, at the foot of the very ruined tumulus 52.01, which also yielded fragments of PG clay vessels. Finally, two funerary tumuli (40.01 and 42.01; Fig. 1) built during the PG period were brought to light on the hill of Lami, which marks the Eastern entrance to the necropolis, at places where Demargne mentions the presence of ruined and looted small circular or rectangular beehive tombs.¹³

Tumulus 40.1 (diam: ca. 10 m), which is located at the Southeastern edge of the Lami hill, is very badly preserved but excavations in its South part revealed two irregular enclosures (FE 400: 1.10-2.20 m by 1.70-1.80 m and FE 402: 1.50 m by 2.20 m; Fig. 7) that yielded secondary deposits of cremation. They consist of black soil containing pieces of charcoal, many fragments of burnt human bones, some pebbles and PG sherds. In the Northeastern part of the tumulus, which is heavily disturbed by erosion and looting activities, is a trapezoidal pit cut into the bedrock (FE 401: 1.20 m by 1.40 m). From this pit, the bottom of which was lined with a thick layer of yellowish clay, many fragments of ceramic vessels, in particular of PG skyphoi, were recovered, while only two fragments of burnt bones were found. FE 401 may have been used as a *favissa*, in which fragments of funerary vessels were collected after the rituals were performed.

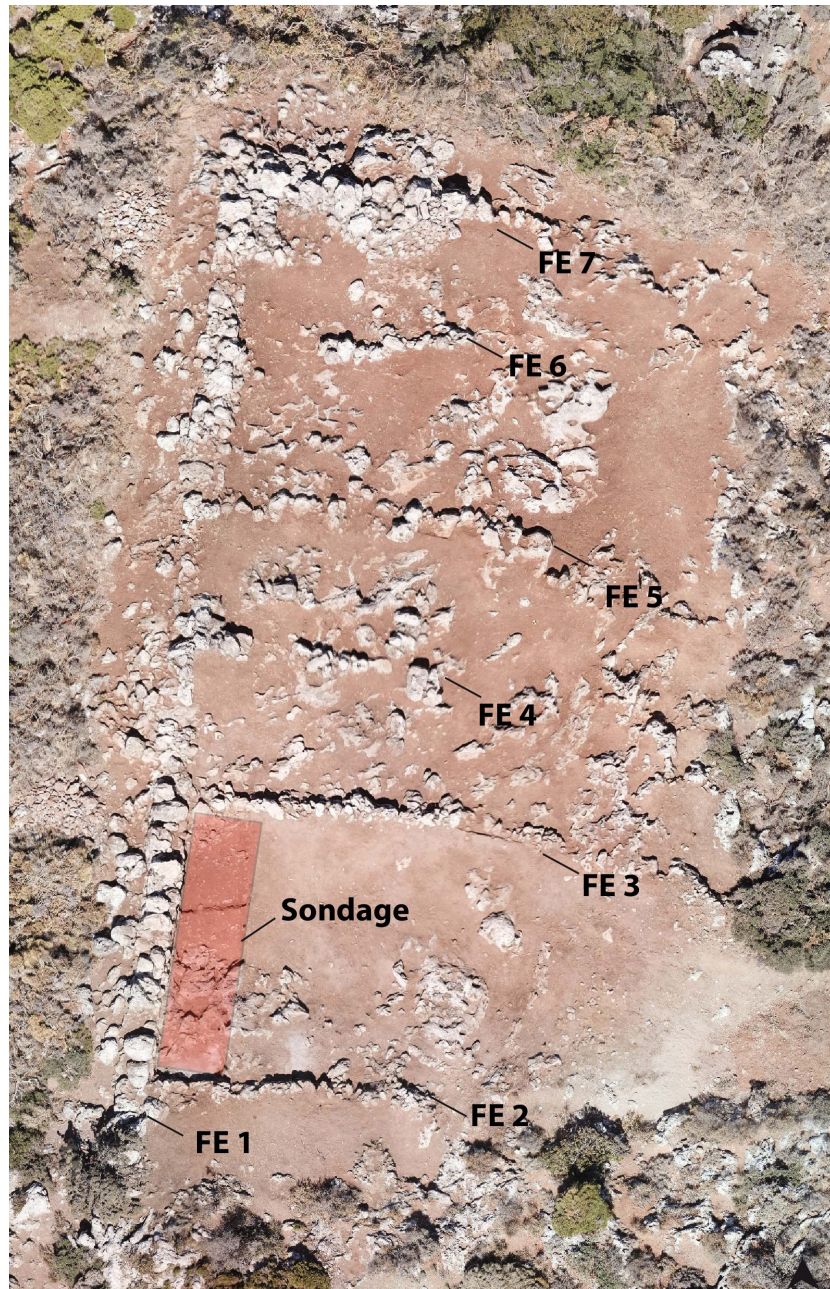

Fig. 3 Orthophotograph of the terraces on the summit. © L. Kocher, F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project.

Fig. 4 View of Deposit 2 from the Southeast. © L. Kocher, F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project.

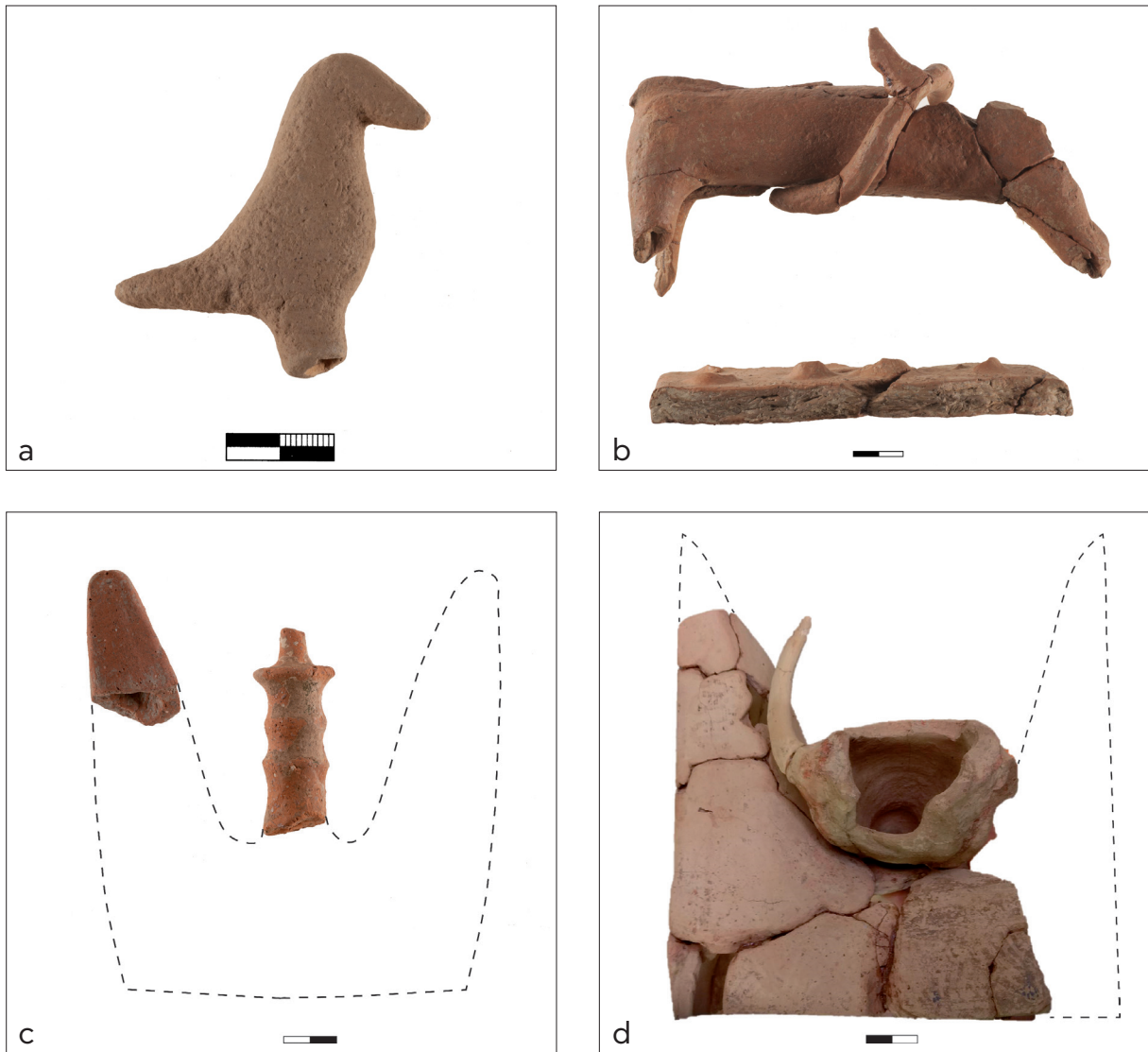

Fig. 5 Terracottas from Deposit 1. © C. Papanikolopoulos, F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project.

Fig. 6 Fragment of a bronze shield. © C. Papanikolopoulos; EFA/Anavlochos Project.

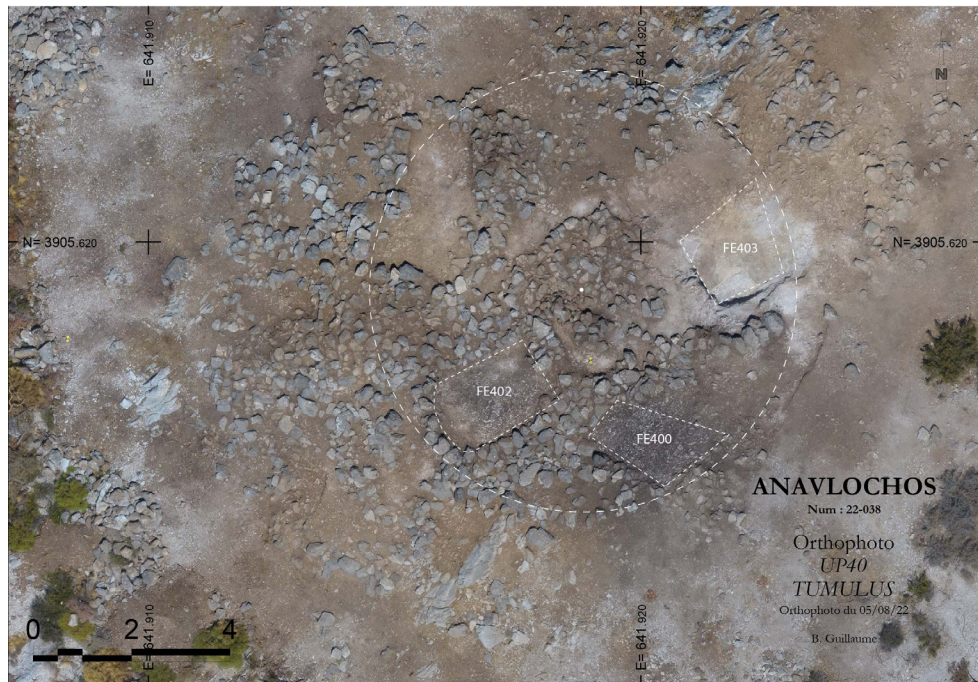

Fig. 7 Orthophoto-graph of Tumulus 40.02. © B. Guillaume, F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project.

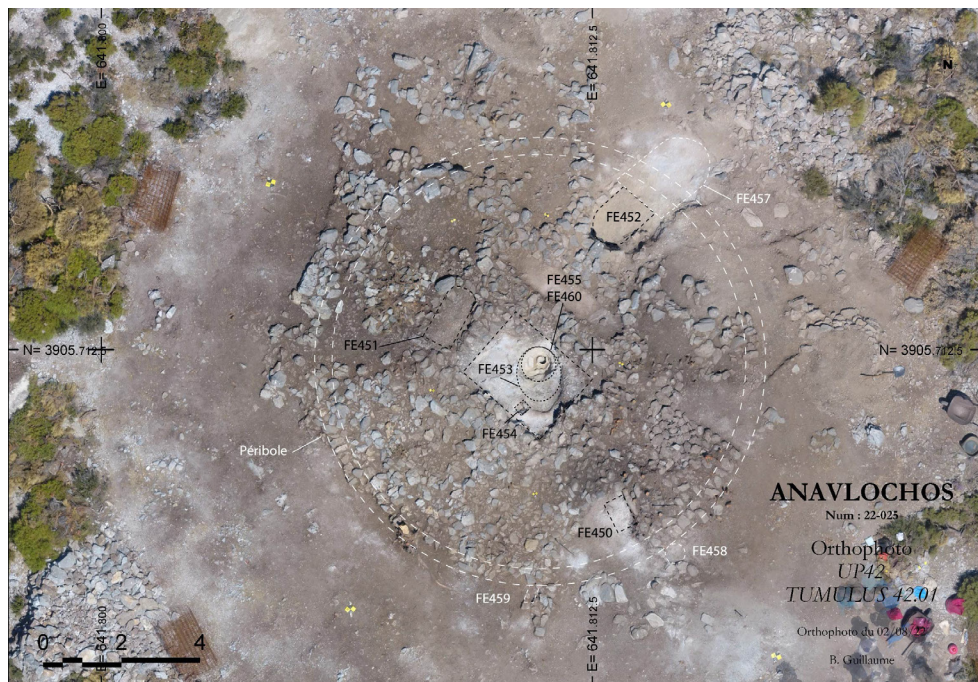

Fig. 8 Orthophoto-graph of Tumulus 42.02. © B. Guillaume, F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project.

At the Northwestern end of the Lami hill, Tumulus 42.1 (diam: ca. 12 m) was much better preserved (Figs. 1-2 and 8). Portions of the peribolos were clearly identified in the South part, abutting to which were two small stone features (FE 458 and FE 459) that yielded sherds belonging to the same vases. FE 458 and FE 459 may have been used as niches, in which the funerary vessels were kept. To the Northeast of the tumulus, a very abundant quantity of PG sherds, many fragments of iron weapons and burnt human bones and some pebbles were recovered from a pit (FE 457). This pit may result from the looting activities that disturbed the contiguous structure FE 452, which was initially identified by Demargne as an isolated circular tholos tomb.¹⁴ It is actually a vaulted apsidal structure incorporated in the tumulus, in which a very

14 Demargne 1931, 374 and 375, fig. 10.

Fig. 9 View of Burial FE 455 from the South F. © P. Baulain, F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project.

disturbed context yielded a steatite conical spindle whorl, small stone beads and many fragments of burnt human bones, iron and bronze pins, weapons and PG pottery. The bottom of FE 452 consists of a thick and very compact yellowish clay covering the bedrock and its Eastern limit is traced in the bedrock, following the curve of the peribolos, which is reminiscent of the circle drawn for the foundations of Patroclus' tumulus in the *Iliad* (23.255). A poorly preserved rectangular structure (FE 450) in the Southeastern part of the tumulus contained many sherds, including the fragments of a PG cup, and some pebbles, but no bones or charcoal.

The most remarkable finds come from the summit and central part of the tumulus, which was found cluttered with large, elongated boulders that had obviously been turned over and unsealed by looters. Excavations in a poorly preserved rectangular stone structure (ca. 2.40 m by 2 m) resting on the rock revealed a small square structure (FE 454: ca. 0.20 m by 0.20 m) dug into the bedrock and bounded by a stone on two of its four sides, in which a small amount of charcoal, burnt human bones and a sherd were found. To the northeast of FE 454, an oval-shaped pit (FE 453; ca. 2 m by 1 m; Fig. 9) dug into the bedrock contained fragments of a vase resting on a slab to the South. FE 453 comprises a deeper circular pit (FE 455; diam.: ca. 1 m) to the North, which is also dug into the bedrock and lies exactly in the center of the tumulus. In this pit, a bronze phiale was found upside-down, probably serving as a lid for a vessel (Fig. 10), as well as a large pithos that yielded cremated human remains together with the fragments of a deliberately broken iron spearhead and a kalathos with a kernos. An assemblage of 25 other vessels (a pithos, a pyxis, 2 amphorae, a jug, 9 conical-stemmed skyphoi, 2 amphoriskoi, 3 oinochoes, 3 stirrup jars and 3 single-handled cups) of PG style, either packed or stacked, was also recovered from Grave FE 455. A second burial (FE 460) was discovered underneath, a stack of slabs serving both as floor for FE 455 and as cover for FE 460 (Fig. 11). In this second burial, an upside-down kalathos was covering a pithos, which was found embedded in stones and cemented into the pit by a very fine, compact and impermeable white clay (Fig. 12). A PG small stirrup jar had also been deposited against the pithos, which lies exactly in the center of the tumulus.

Fig. 10 Assemblage from Burial FE 455. © J. Vanderpool; EFA/Anavlochos Project.

It contained the remains of a cremation: fragments of charcoal; a large number of irregularly burnt human bones; deliberately broken and bent iron weapons; and two circular, burnt clay beads that are incised with geometric patterns (Figs. 12). These beads are very similar to some of those which were recovered from the surface of the tumulus: eight circular or biconical clay beads incised with the same geometric motifs were found in a small apsidal stone enclosure (Fig. 8; FE 451: ca. 1 m by 2 m) and three others come from below this structure, as fallen from it. We can therefore hypothesize that the thirteen beads, burnt in a non-homogeneous manner, had been assembled into a necklace, offered to the flames at the time of cremation (Fig. 13). After cremation, all but two – either accidentally or deliberately – of the beads would have been collected and deposited in Enclosure FE 451 on the surface of the burial mound.

The development of the settlement and the necropolis coincides with major changes in cult activities, both on the summit and at Kako Plaï. From the PG period onwards, a new kind of votive offerings was deposited 150 m to the Northwest of Deposit 2, at a place that we labelled Deposit 1 (Fig. 1). More than 1200 fragments of terracotta figurines and plaques were recovered from the crevices of an outcrop of bedrock overlooking a terrace where no architecture was found, but on which a large group of people could gather (Fig. 14). Most of the material comes from pockets of soil that had accumulated in the cavities of the bedrock, but eroded fragments obviously fallen from the outcrop of bedrock were also found around and immediately below it. The figurines and plaques recovered from Deposit 1, which almost exclusively depict female figures, are provisionally dated to the PG period through the Classical period, the earliest ones being modelled (Fig. 15a-b).

Below, on the abrupt slope of Kako Plaï, excavations revealed a ramp leading to the entrance of a small rectangular building (ca. 4.10 m by 2.70-3 m) with a stone bench against its back wall (Figs. 1–2 and 16). Due to severe erosion of the slope, this bench building is very poorly preserved but its construction can be securely dated to the PG period, based on the ceramic assemblage recovered. It includes PG skyphoi with conical feet, kalathoi, tripod cooking pots, lids, an amphora, handmade trays and fragments of LM IIIC pithoi. The discovery of the head of a wheel-made female figure (Fig. 17) in the building and of several figurines and of the tenon of an anthropomorphic vase on the slope below, all dating to the PG period, leaves no doubt about the cultic function of the building from its first phase of use. After a destruction by fire, the building was reconstructed and a stone bench (FE 7: l. 1.90 m; w. 0.20 m; h. 0.30 m) was built. From this second phase of use come the cylindrical body of a hollow wheel-made female figure, the arm of another terracotta figure, a lekythos, a kalathos, a cup, fragments of jugs and skyphoi, all dating to the PG period, and fragments of LM IIIC–PG pithoi.

Fig. 11 View of Burial FE 460 from the South F. © P. Baulain; EFA/Anavlochos Project.

The Geometric and Early Archaic periods

Somewhere in the eighth century BC, the settlement was radically restructured. Megalithic terrace walls were built, stepping the slopes and supporting buildings, the back walls of which were constructed against the shaved bedrock. Most of the buildings and their floor levels are now gone due to erosion. However, in the highest part of the Northeastern slope, in an area where rescue excavations were initially carried out by the Ephorate of Lasithi in 2012,¹⁵ we brought to light a complete and separate district. We labelled it the *Quartier de la Forge*, as it yielded very well preserved Early Iron Age industrial contexts evidencing intense metallurgical activities (Fig. 1). The ceramic assemblage recovered from this area is limited but can provisionally be dated from the middle of the 8th century BC onwards to the very beginning of the 7th century BC (Late Geometric–Early Archaic period).

The complex consists of three parts (A to C) built on two terraces (1 and 2), which were accessed by a ramp and supported by megalithic walls founded on bedrock (Figs. 18–19). In its latest architectural phase, the large Residence A (17.60 m by 11.80 m) is composed of five rooms and a courtyard that are built on three levels. On the lower level is an entrance hall (4.005), which yielded the fragments a large high-walled lekane in its Northeast corner. To the North, it opens to the main Hall 4.002 (7 m by 4.50 m), equipped with two column bases, and to the West, to Room 4.001 (10.40 m by 3 m) that may have served as a storeroom given its elongated shape, but was found empty. Rooms 4.003 (7 m by 2.60 m) and 4.004 (6.20 m by 3,60 m) and Courtyard 4.007, which are built on the higher level, are not reachable from Entrance Hall 4.005 and probably had a more private function. A long bench runs against the Western wall of Room 4.003, which is

Fig. 12 Assemblage from Burial FE 460. © J. Vanderpool; EFA/Anavlochos Project.

Fig. 13 Spindle whorls from Tumulus 42.01. © J. Vanderpool; EFA/Anavlochos Project.

Fig. 14 View of Deposit 1 from the Northeast. © R. Machavoine, F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project.

only accessible through a staircase leading down from Room 4.004. Building (B) consists of a bench room (4.102: 5.90 m by 3.70 m), which could seat about 20 people and served as a forge in an earlier phase of use, and of a putative storeroom (4.103: 3.50 m by 1.90 m), located on a higher level. Residence A and Building B are architecturally connected, as they share a wall (009) incorporating the bedrock and running from the one to the other. This suggests that the residents of Residence A controlled the access and use of Building B. Forge C, which is built on a separate terrace and probably represents a later addition to the district, when Building B was equipped with benches and was no longer used as a forge, includes a smithy (4.100: 7 m by 3.50 m) and its dump (4.101: 10.40 m by 3 m). On the most recent of the three successive floor levels exposed in the workshop, a smithing hearth flanked by two square blocks that served as anvils was identified. Moreover, large quantities of metallurgical waste (hammerscales, iron slags and furnace walls) were recovered from Forge C, indicating that not only iron but also steel objects were intensively manufactured in this area of the settlement.

On the opposite slope, a terrace already reported by Demargne,¹⁶ and therefore labelled "Demargne's

16 Demargne 1931, 373, fig. 9: "mur 4".

Fig. 15 Terracottas from Deposit 1. © C. Papanikolopoulos; EFA/Anavlochos Project.

Fig. 16 View of the cult building at Kako Plai from the Northeast. © O. Van Walleghem, F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project).

Fig. 17 Head of a wheel-made figure from Kako Plai. © C. Papanikolopoulos; EFA/Anavlochos Project.

Terrace”, was striking for its impressive size and megalithic retaining walls, its central location and its high visibility and reachability from any other place of the settlement (Figs. 1 and 20). Excavations here revealed a large building, accessed by a ramp and established on two different levels. In its latest architectural phase, it is composed of three rooms (4.401, 4.405 and 4.402), a vestibule (4.403) and a courtyard (4.404).

On the lower level, Hall 4.401 (ca. 9 m by 5 m) was found almost empty, except for the upper part of a truncated pithos, resting on the floor level in the Northwestern corner. The tumble which covered the Southern part of Courtyard 4.404 was probably all that was left from the ramp or stairs that provided access to the upper level of the building, where Room 4.402 (ca. 9 m by 3 m) is located. Given its shape and the features and material that were brought to light in this room, it most likely served as both a storeroom and kitchen. On the floor level, four schist slabs (FE 413 to FE 416) were uncovered that were most likely used as stands for large vessels. The room yielded a floor deposit of 22 objects, including four lithic tools, two whetstones, a stone weight and many ceramic vessels provisionally dated to the Late Geometric–Early Archaic period: a decorated conical lid, a black monochrome cup, a tubular stand, a large krater, a lekane, a skyphos and fragments of several large open vases. Charcoal, animal bones, burnt seeds and pumice were also collected within this deposit. On top of a platform (FE 406: l. 2.05 m; w. 0.82 m; h. 0.58 m) built against the Western wall, the base of four vessels, some charcoal, fragments of shell and animal bones, including a goat or sheep mandible were recovered, together with a hollow pyramidal handmade object in clay with circular perforations on two opposite sides (Fig. 21a). This object’s burnt inner walls and the charcoal it contained suggest that it may have been used as a lamp, brazier or aroma burner. Fragments of three

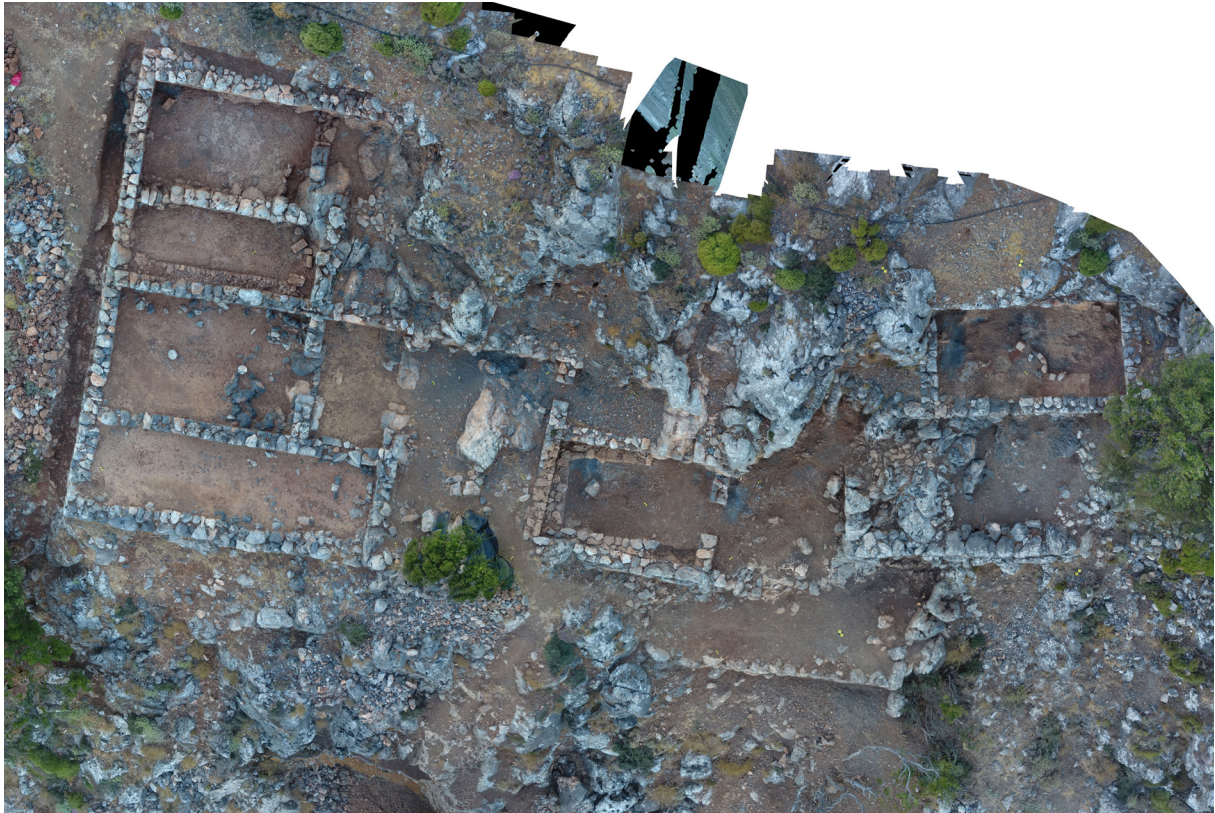

Fig. 18 Orthophotograph of the Quartier de la forge. © B. Guillaume; EFA/Anavlochos Project.

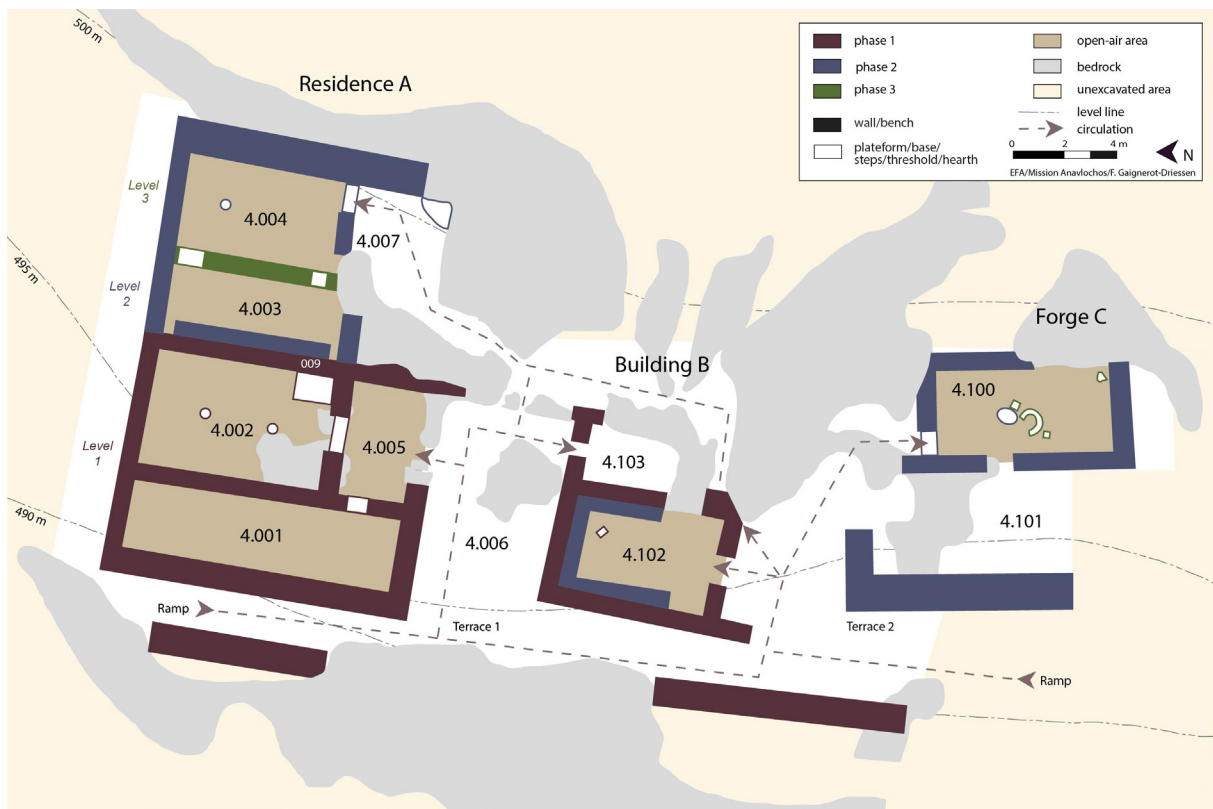

Fig. 19 Plan of the Quartier de la forge. © F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project.

Fig. 20 Orthophotograph of Demargne's terrace. © B. Guillaume, F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project.

Fig. 21 Material from Demargne's terrace. © J. Vanderpool; EFA/Anavlochos Project.

other similar objects were unearthed on Demargne's terrace: one on the floor of Room 4.402, the other on the surface, in the fill separating the Eastern wall of Room 4.402 from the bedrock, and the third one from Room 4.403. Below, to the North of FE 406, a clay structure (FE 410: l. 0.89 m; w. 0.88 m; h. 0.24 m) lined up by stones to the East and West whose function remains unclear was uncovered. In the Southeastern corner of the room, fragments of the upper part of a very large pithos were found carefully piled up in four layers (Fig. 21b). As the pithos recovered from Room 4.401, this vase had been deliberately cut. Given their location and treatment, these two truncated pithoi could represent ritual abandonment deposits.

The important assemblage of objects recovered from Room 4.402 offers an exceptional situation at the

Fig. 22 The Sealstone cavity at Deposit 1. © R. Machavoine, F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project).

Fig. 23 Orthophotograph of Pyre-Burial FE 201 in Tumulus 52.03. © B. Guillaume; EFA/Anavlochos Project.

scale of the settlement, as the buildings excavated until now were generally almost emptied and cleaned out before the desertion of the site. But the size and organization of the rooms excavated on “Demargne’s Terrace” are very comparable to those of the residence of the “*Quartier de la forge*” and they yielded no specific equipment for the gathering of people. Therefore, although it cannot be excluded, at this stage of research, there is no clear evidence for any communal or public function for this building.

By contrast, clear evidence for important gatherings of people and communal meals comes from Kako

Fig. 24 Orthophotograph of Tumulus 4704. © A. Chalais, L. Kocher, F. Gaignerot-Driessen; EFA/Anavlochos Project.

Plaï. The slope below the cult building yielded an extremely abundant quantity of Late Geometric–Early Archaic fragments of pottery, mostly belonging to drinking, pouring, serving and cooking vessels. Spindle whorls, an iron knife, fragments of iron and bronze pins and many fragments of figurines and plaques were also collected from the slope. A new stone bench (FE 5; Fig. 16) was constructed against the back wall of the cult building. Based on the pottery recovered from the floor level associated with this bench, which includes a cooking pot, a black monochrome cup and a lekythos, this third and last phase of renovation of the building can be dated to the Late Geometric period.

The Early Archaic period is particularly well represented at Deposit 1, where hundreds of molded terracottas were deposited. Among the most attested types are figurines representing naked female figures; plaques depicting female figures wearing a high polos; plaques showing a pair of dressed female figures with a polos; plaques featuring sphinxes with a polos; protomes of naked female figures (Fig. 15c-g). However, one cavity located in the highest and northernmost part of the outcrop of bedrock stands out for the material it yielded (Fig. 22): a very eroded moldmade Early Archaic figurine of a naked maiden (1); the body of a Late Geometric horse figurine showing ancient breakages (2); a worn steatite bead with geometric engraved motifs preserved on one side (3); and a Middle Minoan II, or Protopalatial, prismatic seal

Fig. 25 Assemblage from FE 6 in Tumulus 47.04. © C. Papanikolopoulos; EFA/Anavlochos Project.

very likely originating from Malia (4).¹⁷ Based on the taphonomy and chronology of the finds, this distinctive assemblage was likely deposited during a single event in the Early Archaic period at the earliest. The chronology, heterogeneous nature and state of preservation of these objects suggest that they had been collected from a primary location and then offered at Deposit 1 as curated objects (*keimelia*).¹⁸

Many of the Early Archaic terracottas from Deposit 1 find comparanda at other Cretan sanctuaries,¹⁹ integrating Anavlochos in a regional network of cult practices and of coroplastic production and circulation. But close or exact parallels also come from Anavlochos itself, from the cult building of Kako Plaï and its immediate vicinity.²⁰ Moreover, during the survey of the ridge, sections of a potential ancient path leading from Kako Plaï to the summit were recorded. Thus, the quantity and type of material recovered, as well as the location and topography of the place, suggest that Deposit 1 may have been the point of arrival of a sacred road, which passed Kako Plaï. But in contrast with the material from Deposit 1, where only female figures are represented, male and zoomorphic figurines are also attested at Kako Plaï. This suggests that although Deposit 1 and the sanctuary at Kako Plaï seem to have been connected, their respective and specific functions were different.

The Middle Geometric–Early Archaic period is also remarkably well documented by the remains from the necropolis. At least five (47.04, 51.01 and 52.1 to 3; Figs. 1–2) and perhaps up to seven tumuli were used during this period. Most of them were looted and severely ruined by erosion and agro-pastoral activities. From Tumulus 52.03, only a rectangular pyre-burial (FE 201: ext. dim. 5 m by 2.40 m; int. dim. 2.40 m by 1.40 m) founded on the bedrock is partly preserved (Fig. 23). On top of the pavement that was sealing the burial, fragments of a Late Geometric–Early Archaic amphora containing an iron spearhead was recovered. This tomb yielded the cremated remains of an individual, mixed with an Early Archaic amphora that was broken during the cremation, according to the heterogeneously burned fragments. Among the funerary offerings were also a spindle whorl incised with Geometric motifs and Late Geometric–Early Archaic vessels: black monochrome cups, a small krater and a small jug.

The best preserved tumulus (47.04) is delimited by a circular peribolos with a diameter of 15 m (Figs 1–2 and 24). It consists of local limestone rubble, but the centre was marked by a sandstone ashlar block, possibly originating from the Late Bronze Age coastal sites of Sissi or Malia. A line of stones was also observable on the surface, which was actually part of a stepped installation for the pyre built in Pit FE 7 for

17 See Anastasiadou 2011. The sealstone from Deposit 1 is presented in detail by Maria Anastasiadou in Gaignerot et al. 2020b.

18 On this specific assemblage, see Gaignerot-Driessen 2022.

19 Parallels from Lato: Demargne 1929, 390–393 n° 17, pl. XXV.1, 398 nos 31–32, pl. XXV.4. Horst 1996, MD12 figs. 142–161, MD13 nos 1–3 figs. 163–168, MD15 fig. 175, MD20 fig. 183, MD21 fig. 184, MD22 fig. 185–205, MD23 fig. 206. Brown 2001, 152–153, 424–425, no 144. Parallels from Papoura: Brown – Bennett 2001, 476–477 no 412. Parallels from Krousonas: Mariani 1895, 188 fig. 25; Horst 1996, *Bekleidete Göttin mit Polos*, no 5 Krousonas. Parallels from Axos: Rizza 1967–1968, 230 no 73 a–d fig. 9; Horst 1996, *Bekleidete Göttin mit Polos* nos 1–4 Axos. Parallels from Praisos: Horst 1996, MD13 no 19 Praisos. Parallels from Vamies: Brun – Duplouy 2014, 219 fig. 12. Parallels from unspecified locations on Crete: Demargne 1929, 421; 1930, 204–205, fig. 1; 1931, 397, pl. XV.1. Horst 1996, MD13 no 6.

20 See Demargne 1931, 396–397 nos 45–47, pl. XV.2–3, 401–402 nos 55–57, pl. XVI.1, no 60 fig. 33, no 61 fig. 34. Horst 1996, MD20 no 2, MD13 no 7–18. Pilz 2010. Pilz – Krumme 2011; 2013.

Fig. 26 Bird figurines from FE 10. © C. Papanikolopoulos; EFA/Anavlochos Project.

the first deceased associated with the tumulus. This rectangular pit (int. dim. 2.10 m by 1.30 m), partly-built, partly-dug into the bedrock, whose location was indicated by the central ashlar block until the last phase of use of the tumulus, was also the place for the burial of the first deceased. It actually represents the only primary burial associated with the tumulus. The material, which includes a bronze fibula, bronze and ivory pins, iron objects, an ivory plaque, clay spindle whorls, a clay bead and a cup, is provisionally dated to ca 750 BC and part of it is remarkable for its intentional breakage before or during the cremation. In particular, the burned half-part of the cup was recovered from the pit itself, while the unburned second half part was found stuck in the Eastern side-wall of the pit.

Slightly to the North-East of Pit FE 7 and above it, was later built a rectangular pyre (FE 9) where the remains of at least three successive cremations were found. However, most of the bones were removed from Pyre FE 7 after the cremation. These bones may have been deposited in circular chambers (FE 2 and 3), that had been robbed and were found empty, but at the entrance of which some burned splinters of bones were collected, probably moved from their original context by the looters.

In contrast with FE 2 and 3, the apsidal chamber FE 6 (int. dim. 1.90 m by 1.45 m) was found almost intact and yielded an impressive assemblage of five iron spearheads distributed in two groups and 15 Late Geometric–Early Archaic complete or almost complete vessels, mostly for pouring and drinking, that may have formed two sets as they include 2 Cretan-cypriot-type oinochoes, 2 lekanes, 1 juglet and 1 aryballos, 2 tall-necked cups, and four cups) (Fig. 25). No human remains come from FE 6, which may have been either a repository of funerary objects or a cenotaph, and was accessible through an opening in the peribolos that was later carefully blocked. From the surface of the tumulus numerous fragments belonging to 11 decorated amphoras and two stands were recovered that may have been left in situ after the end of the funeral as markers. Interestingly, a large, decorated fragment of one of these amphoras was selected and deposited in FE 6 (Fig. 25), possibly as a reminder of a funerary ritual.

In the last phase of use of the tumulus, a cist grave (FE 8: int. dim. 1.31 m by 0.81 m) serving as secondary cremation burial for an immature individual was attached to the peribolos (Fig. 24). The ceramic assemblage from FE 8 consists of two early 7th c. BC pyxides and a lid heterogeneously burned that had probably been removed from the pyre. Beside the human remains, some animal bones were also recovered.

Further investigations in the South part of the tumulus did not reveal any other structures. Only the North part was designed to build burials and pyres, compensating the natural slope of the bedrock. In other words, the shape and impressive size of the tumulus, which represents an area of more than 175 m², mainly respond to a desire for ostentation and to serve a communal and ritual function. It constitutes a monumental platform designed to gather people and perform funerary practices above and around the pyre-burial of the first deceased: libations, ritual breakage of offerings, selection of fragments, cremation and removal of bones.

Interestingly, other types of funerary structures are co-existing with these tumuli in the Late Geometric–Early Archaic period. Some small ruined tholos tombs have been recorded and below Tumulus 47.04, a poorly preserved, rectangular structure (FE 10) was brought to light that yielded secondary deposition of at least two human cremations and a number of objects. We notably collected there two bronze fibulae, nine bronze pins, two iron pins, numerous pieces of bronze most likely belonging to a mitra, several iron arrowheads, three spindle whorls, three mother of pearl beads, three miniature vessels and three terracotta bird figurines pierced under the abdomen, most likely to be fixed on a stand, that could depict a bird in three successive phases of flying (Fig. 26)²¹.

The Archaic and Classical periods

Based on the pottery recovered, both the settlement and the necropolis were seemingly abandoned by the end of the first half of the 7th century BC. However, the votive material recovered from Kako Plaï and Deposit 1 shows that both remained visited until the Classical period. From Deposit 1 notably come Archaic plaques showing a female figure walking to her left, holding a flower in her left hand and what seems to be a bud in her right hand (Fig. 15h). Classical figurines depicting *kourotrophoi* seated women and maidens holding what seems to be a hare were found in number at both places (Fig. 15i-j). This Archaic and Classical material is also attested at other Cretan sanctuaries.²² Interestingly, a PG skyphos and the head of a wheel-made PG female figure were still on display in the sanctuary at Kako Plaï during the most recent use of the place. The abundant quantity of Late Geometric–Early Archaic sherds recovered from the slope were most likely used as fill for a terrace built below the cult building. The tumble exposed lower on the slope is probably all that is left from the retaining wall of this terrace.

Conclusions

The eighth and early seventh centuries BC represent the acme of the community established at Anavlochos. It was then important and organized enough to develop an ambitious urbanistic program, run a sophisticated metallurgical workshop and design an impressive funerary area. The existence of separate social groups structuring this community, whose nature remains to be specified, is reflected by the existence of several contemporary tumuli in the necropolis and potentially by the remains from the settlement, where at least one discrete and complete district was identified.

However, the partly preserved remains of the two Protogeometric tumuli (40.01 and 42.01) unearthed in 2022 represent a major discovery for the history of Anavlochos and of Early Iron Age Crete more broadly. They corroborate the fact that a nucleated settlement was established in the upper part of the central valley as early as the Protogeometric period, as was assumed based on the ceramic material found on the surface during the survey. They also show that grave circles covered by stone mounds existed on Crete from the Protogeometric period at the latest. Finally, we now know that the community that buried its deceased in the Anavlochos necropolis was organized into distinct social groups as early as the Protogeometric period and until the Protoarchaic period, when the existence of civic tribes is indisputably attested by the inscriptions recovered from the nearby city of Dreros. The way these groups, originating in the Protogeometric period, if not earlier, were integrated into the new social subdivisions of the poleis remain to be specified, but they cannot have been ignored.

However, until now, we do not have any evidence at Anavlochos for the existence of any centralized authority ruling over the different coalescent groups composing the community that could be called polis: despite investigations, no clear public building or area was identified so far in the settlement. Therefore,

21 Comparable bird figurines were recovered from the contemporary necropolis of Tsikalario on Naxos, where tumuli and other types of funerary structures also co-existed. See Zapheirou 2008-2009, 53 fig. 9. Charalambidou 2018, 174-175 figs. 38-39, 181 fig. 49. For an interpretation of birds as representing the flight of the souls, see e.g., Kourou 1999, 179-182.

22 Parallels from Lato: Demargne 1901, 303-305; 1929, 418-419 nos 92-94, pl. XXIX.2-4; 1930; 1931, 385-412. Horst 1996, A10, fig. 247-248. Parallels from Milatos: Xanthoudides 1918, 11. Parallels from Dreros: Zographaki – Farnoux 2010, 598. Parallels from Olonte: van Effenterre 1938. Platon – Davaras 1960, 512. Parallels from Papoura: Faure 1967, 132 fig. 10. Boardman 1961, 116-117 nos 505-507. Brown 2001, 218-219, 476-477 no 412. Parallels from Plati: Boardman 1961, 116-117. Parallels from Avdou: Boardman 1961, 116-117; unpublished fragment: Heraklion Museum no 1294. Parallels from Smari: Chatzi-Vallianou 1995, 784, pl. 242; 2000, 511-516, 528 fig. 4, 535 fig. 10. Parallels from Kerasa: Watrous 1980, 281 n° 59, pl. 29.59.

until otherwise proven, and in the current state of research, the only clear communal place for the Anavlochos community is extra-urban and of religious nature: the sanctuary of Kako Plaï, which yielded clear evidence for important gatherings of people. It may in a way represent a “missing link” between the LM IIIc bench sanctuaries housing large female figures with upraised arms that flourished in Eastern Crete and the first oikos-type Geometric Greek temples.²³ The location of the building, which overlooks the entrance of the necropolis, and the fact that no deity can clearly be identified based on the material recovered may well suggest that it could, originally at least, have focused on ancestor or chthonian cult. Progress in the study of the material should allow us to further explore this hypothesis.

In the Archaic and Classical period, while both the settlement and the necropolis were deserted, the sanctuary at Kako Plaï and Deposit 1 remained frequented. Part of the community may very possibly have moved then to the coastal site of Milatos, which was an obvious exit to the sea for Anavlochos and developed into a city in the Archaic period. In this sense, the settlement of Anavlochos may represent a proto-urban center of the nascent city of Milatos. In a process of *polis* formation, Anavlochos would therefore illustrate another case of *katoikism* or migration toward the sea and sanctuarisation of the ancient acropolis urban center, as for instance attested roughly at the same period at Zagora on Andros.²⁴

Florence Gaignerot-Driessen

Associate Professor

University of Cincinnati

gaignefm@ucmail.uc.edu

---

23 For a detailed history of bench sanctuaries and hearth temples on Crete, see Prent 2005, 188-192, 424-476.

24 On Zagora, see Cambitoglou et al. 1988; 1992.

Bibliography

- Anastasiadou 2011 (Padova 1999).
M. Anastasiadou, *The Middle Minoan Three-Sided Soft Stone Prism: A Study of Style and Iconography*, CMS 9 (Mainz 2011).
- Boardman 1961
J. Boardman, *The Cretan Collection in Oxford. The Dictaeon Cave and Iron Age Crete* (Oxford 1961).
- Brown – Bennett 2001
A. Brown, K. Bennett (eds), *Arthur Evans's Travels in Crete 1894-1899*, BAR IS 100 (Oxford 2011).
- Brun – Duploux 2014
A. Brun, A. Duploux, "Le sanctuaire de Déméter à Vamiès (Itanos, Crète orientale). Topographie, architecture et petite plastique de terre cuite", *BCH* 138, 2014, 201-244.
- Cambitoglou et al. 1988
A. Cambitoglou, A. Birchall, J.J. Coulton, J.R. Green, *Zagora 2, Excavation of a Geometric Town on the Island of Andros. Excavation Season 1969; Study Season 1969-1970* (Athens 1988).
- Cambitoglou et al. 1992
A. Cambitoglou, J.J. Coulton, J. Birmingham, J.R. Green, *Zagora 1, Excavation of a Geometric Town on the Island of Andros. Excavation Season 1967; Study Season 1968-1969* (Athens 1992).
- Charalambidou 2018
X. Charalambidou, "Iron Age Mortuary Practices and Material Culture at the Inland Cemetery of Tsikalario on Naxos: Differentiation and Connectivity", *BSA* 113, 2018, 143-198.
- Chatzi-Vallianou 1995
D. Chatzi-Vallianou, «Ακρόπολη Σμαριού», *ArchDelt* 50, B' 2, Chronika, 1995, 778-786.
- Chatzi-Vallianou 2000
D. Chatzi-Vallianou, «Η λατρεία της Αθηνάς στην Ακρόπολη Σμαριού», in: A. Karetsou, T. Detorakis, A. Kalokairinos (eds), *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996* (Heraklion 2000), 505-536.
- D'Agata 1999
A.-L. D'Agata, *Haghia Triada II. Statuine minoiche e post-minoiche dai vecchi scavi di Haghia Triada (Creta)*, MSAtene 11 (Padova 1999).
- Demargne 1901
J. Demargne, "Les ruines de Goulas, ou l'ancienne ville de Lato en Crète", *BCH* 25, 1901, 282-307.
- Demargne 1929
P. Demargne, "Terres-cuites archaïques de Lato", *BCH* 53, 1929, 382-429.
- Demargne 1930
P. Demargne, "Plaquettes votives de la Crète archaïque", *BCH* 54, 1930, 195-209.
- Demargne 1931
P. Demargne "Recherches sur le site de l'Anavlochos", *BCH* 55, 1931, 365-407.
- Driessen – Fiasse 2011
J. Driessen, H. Fiasse "Burning down the House: quartier Nu at Malia. An ArcView Analysis", in: K.T. Glowacki, N. Vogeikoff-Brogan (eds), *STEGA: The Archaeology of Houses and Households in ancient Crete*, Hesperia Suppl. 44 (Philadelphia 2011), 285-296.
- Evans 1901
A.J. Evans, "The Mycenaean Tree and Pillar Cult and its Mediterranean Relations", *JHS* 21, 1901, 99-204.
- Farnoux – Driessen 1991
A. Farnoux, J. Driessen, "Recherches sur l'Anavlochos", *BCH* 115, 1991, 749-750.
- Farnoux et al. 2022
A. Farnoux, V. Zographaki, D. Lefèvre-Novaro, N. Thanos, "Mission franco-grecque de Dréros, Crète (2020)", *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger* 3, 2022, 1-11, doi.org/10.4000/baefe.7080
- Faure 1967
P. Faure, "Nouvelles recherches sur trois sortes de sanctuaires crétois", *BCH* 91, 1967, 114-150.
- Gagarin – Perlman 2016
M. Gagarin, P. Perlman, *The Laws of Ancient Crete c. 650-400 BCE* (Oxford 2016).

Gaignerot-Driessen 2016

F. Gaignerot-Driessen, *De l'occupation postpalatiale à la cité grecque: le cas du Mirambello (Crète)*, *Aegaeum* 40 (Leuven–Liège 2016).

Gaignerot-Driessen 2022

F. Gaignerot-Driessen, "Votive Keimelia from Crete: Homeric Perspective on Curated Objects from a 7th-Century Deposit", *Hesperia* 91.2, 2022, 251-278.

Gaignerot-Driessen et al. 2015

F. Gaignerot-Driessen, L. Fadin, R. Bardet, M. Devolder, "Prospection de l'Anavlochos I", *BCH* 139-140.2, 2015, 951-974.

Gaignerot-Driessen – Judson – Vlachou 2020

F. Gaignerot-Driessen, C. Judson, V. Vlachou, "Prospection de l'Anavlochos II", *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger* 1, 2020, doi.org/10.4000/baefe.1368

Gaignerot-Driessen et al. 2020a

F. Gaignerot-Driessen, M. Anastasiadou, P. Baulain, G. Erny, C. Judson, A. Lattard, R. Machavoine, O. Vanwalleghem, V. Vlachou, "Fouilles de l'Anavlochos II", *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger* 1, 2020, doi.org/10.4000/baefe.1348

Gaignerot et al. 2020b

F. Gaignerot-Driessen, P. Baulain, G. Erny, C. Judson, R. Machavoine, O. Mouthuy, O. Vanwalleghem, "Fouilles de l'Anavlochos I", *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger* 1, 2020, doi.org/10.4000/baefe.1397

Gaignerot-Driessen et al. 2020c

F. Gaignerot-Driessen, P. Baulain, G. Erny, B. Jagou, R. Machavoine, O. Vanwalleghem, "Fouilles de l'Anavlochos III", *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger* 1, 2020, doi.org/10.4000/baefe.1350

Gaignerot-Driessen et al. 2022

F. Gaignerot-Driessen, P. Baulain, G. Erny, B. Jagou, C. Judson, A. Lattard, R. Machavoine, A. Paillard, "Fouilles de l'Anavlochos IV", *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger* 3, 2022, doi.org/10.4000/baefe.5863

Gaignerot-Driessen et al. 2023

F. Gaignerot-Driessen, P. Baulain, R. Channell, G. Erny, B. Jagou, A. Lattard, R. Machavoine, S. Sorin, "Fouilles de l'Anavlochos V", *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger* 4, 2023, doi.org/10.4000/baefe.9316

Horst 1996

K. Horst, *Die anthropomorphen Terrakotten aus Lato von der mittelminoischen Zeit bis zum Ende des 6. Jh. v. Chr.* (Ph.D. dissertation), Georg-August-Universität Göttingen 1996.

Kourou 1999

N. Kourou, Ανασκαφές Νάξου. *Το Νότιο Νεκροταφείο της Νάξου κατά τη Γεωμετρική περίοδο: έρευνες ετών 1931-1939*, Library of the Archaeological Society at Athens 193 (Athens 1999).

Kourou – Karetsou 1994

N. Kourou, A. Karetsou, «Το ιερό του Ερμού Κραναίου στην Πασό Αμαρίου», in: L. Rochetti (ed.), *Sybrita. La Valle di Amari fra Bronzo e Ferro I*, *Incunabula Graeca* 96 (Roma 1994), 81-164.

Mariani 1895

L. Mariani, "Antichità cretesi", *MonAnt* 6, 1895, 153-348.

Marinatos 1935

S. Marinatos, «Πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά ευρήματα εκ κεντρικής και ανατολικής Κρήτης», *ArchDelt* 14.1 (1931-1932), 1935, 1-11.

Papadakis – Apostolakou 2012

N. Papadakis, S. Apostolakou, «ΚΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», in: M. Andreadaki-Vlazaki (ed.), *2000-2010. Από το Ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων* (Athens 2012), 317-320.

Pilz 2010

O. Pilz, "Terracotta Figurines from the Sanctuary of Kako Plaï on the Anavlochos, Crete", *Newsletter of the Coroplastic Studies Interest Group* 3, 2010, 1-9.

Pilz – Krumme 2011

O. Pilz, M. Krumme, "Il deposito votivo di Kako Plaï sull'Anavlochos: risultati preliminari dello studio dei materiali", in: G. Rizza (ed.), *Identità culturale, etnicità, processi di trasformazione a Creta fra Dark Age e Arcaismo (Convegno di studi, Atene 9-12 novembre 2006)* (Catania 2011), 323-332.

Pilz – Krumme 2013

O. Pilz, M. Krumme, "Das Heiligtum von Kako Plaï auf dem Anavlochos (Kreta)", in: I. Gerlach, D. Raue (eds), *Sanktuar und Ritual, Heilige Plätze im archäologischen Befund* (Rahden–Westf 2013), 343-348.

Platon – Davaras 1960

N. Platon, C. Davaras, «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά τό έτος 1960», *KretChron* 14, 1960, 504-527.

Zographaki – Farnoux 2010

V. Zographaki, A. Farnoux, “Mission franco-hellénique de Dréros”, *BCH* 134.2, 2010, 593-600.

Prent 2005

M. Prent, *Cretan Sanctuaries and Cults: Continuity and Change from Late Minoan III C to the Archaic period*, Religions in the Graeco-Roman World 154 (Leiden–Boston 2005).

Zographaki – Gaignerot-Driessen – Devolder 2012

V. Zographaki, F. Gaignerot-Driessen, M. Devolder, “Nouvelles recherches sur l’Anavlochos”, *BCH* 136-137.2, 2012, 513-535.

Rizza 1967-1968

G. Rizza, “Le terrecotte di Axos”, *ASAtene* 45-46, 1967-1968, 211-302.

Tsiporoulou 2005

M. Tsiporoulou, *Η Ανατολική Κρήτη στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Heraklion 2005).

Van Effenterre 1938

H. van Effenterre, *Olonte. Recherches de topographie antique* (unpublished thesis presented to the Académie des Inscriptions et Belles-Lettres), University of Naples 1938.

Watrous 1980

L.V. Watrous, “J.D.S. Pendlebury’s Excavations in the Plain of Lasithi. The Iron Age Sites”, *BSA* 75, 1980, 269-283.

Xanthoudides 1918

S. Xanthoudides, «Γ’ Αρχαιολογική περιφέρεια. Περιοδείαι, περισυλλογή αρχαίων, έρευναι αρχαιολογικά και συλλογαί κατά τό 1916. Μίλατος», *ArchDelt* 4, Parartima, 1918, 11.

Zapheiroulou 2008-2009

F. Zapheiroulou, “The Tumulus Necropolis at Tsikalario on Naxos”, *AION* 15-16, 2008-2009, 49-55.

Zographaki 2012

V. Zographaki, «Νέες έρευνες στον οικισμό του Αναβλόχου Βραχασίου», *Επιστημονική Επετηρίδα Γ΄* 2, 2012, 499-508.

Zographaki 2013

V. Zographaki, «Βραχάσι, Θέση Μέρμηγκας», *ArchDelt* 60 (2005), 2013, 1059-1060.

Zographaki 2014

V. Zographaki, «Αναύλοχος Βραχασίου», *ArchDelt* 61 (2006), 2014, 1174-1176.

*Ο ασύλητος τάφος της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου στο
Κεντρί Ιεράπετρας*

Χρύσα Σοφιανού

Η περιοχή

Το χωριό Κεντρί (παλαιότερα Κενδρί) βρίσκεται 2,5 χλμ. περίπου βόρεια της Ιεράπετρας, επί της εθνικής οδού. Πήρε το όνομά του από τον Κένδριο, τον παραπλήσιο ξεροπόταμο που σήμερα ονομάζεται Λιβαδάρης και εκβάλλει στα ανατολικά της Ιεράπετρας. Το Κεντρί αναφέρεται από τους Bosanquet και Dawkins ως «σοβαρή πηγή ΥΜ ΙΙΙ κεραμικής»,¹ ενώ ο Pendlebury επικαλούμενος το ημερολόγιο του Evans, αναφέρει μια λάρνακα από την περιοχή.² Τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα είναι ένας μαρμάρινος θριγκός Ρωμαϊκής περιόδου³ και μια ελληνική επιγραφή που αφορά επισκευές δρόμων επί Κλαυδίου Α΄, η οποία περιεσφραγίσθη από την όχθη του Λιβαδάρη.⁴ Ίχνη ύπαρξης προϊστορικών αρχαιοτήτων προς το παρόν δεν έχουν εντοπιστεί στην περιοχή του Κεντρίου.

Προανασκαφικές πληροφορίες

Ο τάφος εντοπίστηκε το 2018 σε ελαιώνα ιδιοκτησίας Ν. Πετάση στη θέση Ρουσσές, ΒΑ του χωριού Κεντρί, χάρη σε ένα τυχαίο συμβάν.⁵ Τη δημιουργία μιας παράξενης οπής και την πιθανότητα ύπαρξης τάφου στη συγκεκριμένη θέση ανέφερε στην Υπηρεσία μας ο καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ Γ. Παπαδάτος. Η έρευνα που ακολούθησε έδειξε την ύπαρξη ορύγματος με διάμετρο 1,20 μ. και βάθος 2,50 μ., χωρίς, ωστόσο, επιφανειακά να βρεθεί αρχαία κεραμική. Το μοναδικό στοιχείο που υποδήλωνε ίσως την ύπαρξη τάφου ήταν ορισμένα ίχνη λάξευσης του φυσικού βράχου ως πιθανές πλευρικές κόγχες και για τον λόγο αυτό αποφασίστηκε η εξερεύνησή του.

Η ανασκαφή

Η ανασκαφική έρευνα διήρκεσε μια βδομάδα χάρη στη συμμετοχή φοιτητών αρχαιολογίας και συντήρησης αρχαιοτήτων από την ομάδα της συστηματικής ανασκαφής του «Γαϊδουροφά» Ιεράπετρας, τους οποίους πρόθυμα δέχτηκε να μας παραχωρήσει ο διευθυντής της ανασκαφής καθηγητής Γ. Παπαδάτος, λόγω του ότι η Εφορεία δεν διαθέτει μόνιμο εργατοτεχνικό προσωπικό.⁶

Αρχικά αφαιρέθηκαν από το ορύγμα τα χαλαρά χώματα, τα οποία ήταν το καλλιεργημένο έδαφος του ελαιώνα και είχαν εισχωρήσει στο εσωτερικό του. Σε βάθος περίπου 2,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εμφανίστηκε το κάλυμμα πήλινης λάρνακας επιβεβαιώνοντας την ύπαρξη τάφου. Στη συνέχεια της ανασκαφής μέχρι βάθος 2,45 μ. αποκαλύφθηκαν το κάλυμμα, όπως και το πάνω τμήμα μιας κιβωτιόσχημης λάρνακας, το χείλος μίας λουτηροειδούς λάρνακας και ένας κρατήρας (Εικ. 1). Μετά την αφαίρεση των πεσμένων χωμάτων, σε βάθος 2,95 μ., ξεκίνησε το καθαρά αρχαιολογικό στρώμα πάχους 0,30-0,40 μ., το οποίο έφτανε έως το δάπεδο του τάφου. Το χώμα ήταν μαλακό και λεπτόκοκκο, είχε προκληθεί από τη μακροχρόνια διάβρωση της οροφής και κάλυπτε όλα τα ευρήματα του τάφου. Όταν απομακρύνθηκε το λεπτό αρχαιολογικό στρώμα, αποκαλύφθηκαν όλα τα ευρήματα, τα οποία, όπως διαπιστώθηκε, βρίσκονταν στην αρχική τους θέση, εκτός από τον κρατήρα που ήταν γερμένος (Εικ. 2). Το δάπεδο του τάφου, το οποίο εντοπίστηκε σε βάθος 3,35 μ., ήταν ο φυσικός λαξευμένος βράχος. Από αυτό αφαιρέθηκαν πρώτα τα αγγεία και στη συνέχεια οι λάρνακες, οι οποίες μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου Αγίου Νικολάου. Εκεί, με τον κατάλληλο φωτισμό και εξοπλισμό έγινε μικροανασκαφή στο εσωτερικό τους για την αφαίρεση των οστών με ασφάλεια. Μέσα στις λάρνακες δεν υπήρχαν κοσμήματα ή άλλα κτερίσματα των ταφών.

Η ανασκαφή στο πεδίο συνεχίστηκε έξω από τον ταφικό θάλαμο προκειμένου να εντοπιστεί ο δρόμος του τάφου, καθώς ήδη από το εσωτερικό του ήταν ορατοί στα ανατολικά οι λίθοι που έφρασαν την είσοδο.

1 Bosanquet – Dawkins 1923, 91.

2 Pendlebury 1939, 266.

3 ΑΔ 29 (1973-1974), Β΄ 3, Χρονικά, 897-898, πίν. 669γ.

4 Baldwin Bowsky 2006, 551-553.

5 Ο ελαιώνας κατακλύστηκε από νερό εξαιτίας βλάβης στο δίκτυο άρδευσης των ελαιόδεντρων και η υποχώρηση του εδάφους προκάλεσε ένα ορύγμα.

6 Στην ανασκαφή συμμετείχαν: οι φοιτητές Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ Π. Ευαγγέλου, Α. Κατεβαΐνη, Α. Μπαρούδα, Χ. Μυλωνά, Α. Παγανοπούλου, Κ. Παντζούρης, Δ. Παπαδοφραγκάκη, Γ. Παπασάικας, Ε. Σαμαράς, Χ. Στεφάνου, οι φοιτήτριες του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής Τ. Ρουσουνέλη και Α. Παπανίκου και οι τεχνίτες ανασκαφών Σ. Βενιτουράκης, Γ. Δραγασάκης, Κ. Δραγασάκης, Γ. Νεραντζούλης και Ν. Χαλικιάς.

Εικ. 1 Ο θάλαμος του τάφου μετά την αρχική αποκάλυψη του εσωτερικού του.

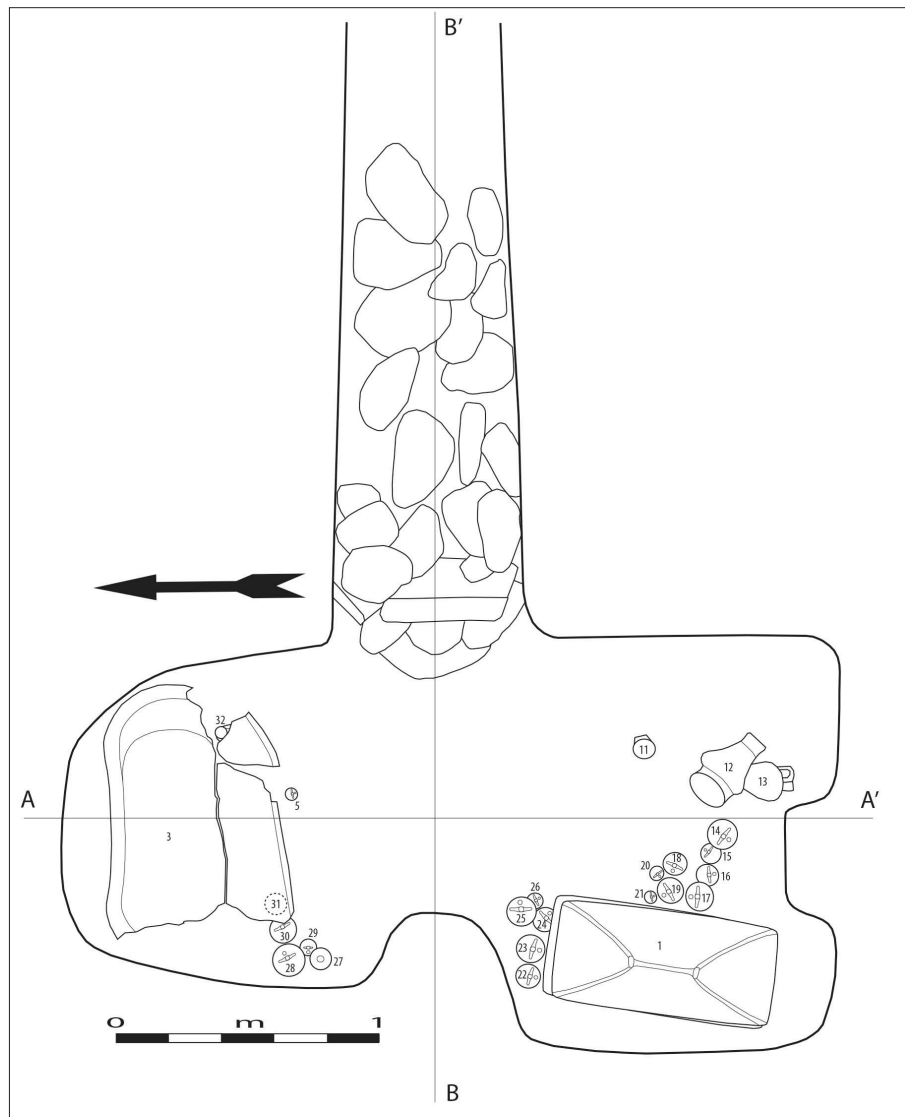
Εικ. 2 Η λάρνακα και τα αγγεία στη θέση εύρεσής τους στη νοτιοανατολική και νοτιοδυτική κόγχη του τάφου μετά την αποκάλυψή τους.

Έγινε διάνοιξη τομής διαστάσεων 1 x 2 μ., αφαιρέθηκε η επίκωση και σε βάθος περίπου 2,50 μ. εμφανίστηκαν κροκάλες ποταμού αμελώς ριγμένες σε μήκος έως 2,20 μ. από την είσοδο. Από την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι ο δρόμος λαξεύτηκε και στη συνέχεια επιστρώθηκε με χώμα πάχους 0,30-0,40 μ. Πάνω στην επίκωση ρίχτηκαν οι κροκάλες που έκλειναν την είσοδο ως 0,50 μ. ύψος, ενώ το ανώτερο τμήμα της εισόδου σφραγίστηκε με μια πλάκα διαστάσεων 0,60 x 0,80 μ. Στη βάση της πλάκας έξω από τον τάφο εντοπίστηκε το ένα από τα δύο πόδια της κιβωτιόσχημης λάρνακας που έλειπαν. Σύμφωνα με τα δεδομένα της ανασκαφής, τοποθετήθηκε εκεί ηθελημένα μετά το κλείσιμο της εισόδου και πριν την κάλυψή της με το τελευταίο λιθολόγημα. Υποθέτουμε ότι το πόδι βρέθηκε όταν είχε ήδη κλείσει ο τάφος και θάφτηκε κάτω από τις κροκάλες δείχνοντας ότι ανήκει στο ταφικό σύνολο.

Από τα δεδομένα της ανασκαφής συμπεραίνεται ότι ο τάφος ήταν ασύλητος καθώς: 1) η κιβωτιόσχημη λάρνακα διατηρούσε το κάλυμά της, 2) οι ταφές δεν ήταν αναμοχλευμένες, 3) όλα τα αγγεία ήταν στη θέση τους.

Περιγραφή του τάφου

Το επιφανειακό χώμα της περιοχής προέρχεται από αλουβιακές επιχώσεις εξαιτίας του ποταμού και έχει έντονο κοκκινωπό χρώμα, από το οποίο προκύπτει και η ονομασία της θέσης (Ρουσσές). Το γεωλογικό

Εικ. 3 Σχεδιαστική αποτύπωση-κάτοψη του τάφου.

υπόβαθρο των αλουβιακών αποθέσεων είναι μαργαϊκός ασβεστόλιθος, ο οποίος λαξεύεται εύκολα. Ο τάφος είναι θαλαμοειδής, λαξευμένος στο μαλακό ασβεστολιθικό πέτρωμα, τον κούσκουρα, έχει επίμηκες ελλειπτικό σχήμα και είσοδο προς την Ανατολή. Το μέγιστο μήκος του στον άξονα Βορράς-Νότος είναι 3,00 μ. και το μέγιστο πλάτος στον άξονα Ανατολή-Δύση είναι 1,60 μ.

Στο εσωτερικό του χωρίζεται σε τρεις τεχνητές κόγχες άνισες μεταξύ τους (Εικ. 3). Η μεγαλύτερη βρίσκεται στο βόρειο τμήμα, έχει μήκος 1,20 μ. και καταλαμβάνει σχεδόν το ήμισυ του τάφου, ενώ το υπόλοιπο νότιο τμήμα μοιράζεται σε δύο κόγχες, νοτιοανατολικά και νοτιοδυτικά. Η νοτιοδυτική κόγχη, όπου είχε τοποθετηθεί η κιβωτιόσχημη λάρνακα, έχει μήκος 1,10 μ. Οι κόγχες διαχωρίζονται μεταξύ τους από διαστήματα πλάτους 0,40 μ. που έμειναν αλάξευτα και εξέχουν 0,20-0,30 μ. από τα τοιχώματα του βράχου.

Η οροφή του τάφου διατηρήθηκε στις κόγχες, όπου το ύψος του θαλάμου είναι 1 μ., επαρκές για την τοποθέτηση των λαρνάκων. Έχει καταπέσει μόνο το τμήμα πάνω ακριβώς από την είσοδο, το οποίο υποχώρησε εξαιτίας της πρόσφατης πλημμύρας στην επιφάνεια του εδάφους. Από το σημείο αυτό έγινε η ανασκαφή στο εσωτερικό του τάφου χωρίς να γίνει διαπλάτυνσή του. Λόγω της κατάρρευσης της οροφής στην περιοχή της εισόδου είναι αδύνατη η μέτρηση ύψους του θαλάμου, αλλά με βάση την κλίση που έχει το λαξευμένο δάπεδο, υπολογίζεται ότι το ύψος θα μπορούσε να φτάνει το 1,30-1,50 μ. Η είσοδος έχει πλάτος 0,80 μ. και ύψος περίπου 1,20 μ., καθώς η πτώση του ανωφλιού δεν επιτρέπει ασφαλέστερη μέτρηση. Ο δρόμος του τάφου έχει κατεύθυνση προς τα ανατολικά και είναι επίσης λαξευμένος στον ασβεστόλιθο. Το πλάτος του κοντά στην είσοδο είναι 0,80 μ. και μειώνεται σταδιακά, όπως και το μήκος του, το οποίο φτάνει ως τα 2,5 μ. περίπου.

Τα ευρήματα

Τα ευρήματα της ανασκαφής είναι δύο λάρνακες και συνολικά εικοσιπέντε αγγεία: ένας κρατήρας, ένας ψευδόστομος αμφορέας, μια πρόχους, δεκαοχτώ ψευδόστομοι αμφορίσκοι, ένας αμφορίσκος, δυο μικκύλα και ένα κύπελλο (Εικ. 4). Τα αγγεία, εκτός από το κύπελλο και τα μικκύλα, φέρουν γραπτή διακόσμηση μελανή έως καστανή. Οι ψευδόστομοι αμφορίσκοι είναι μικρών διαστάσεων, έχουν το τυπικό ελλειψοειδές σώμα που είναι χαρακτηριστικό της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου, με ή χωρίς δακτυλιόσχημη βάση. Φέρουν περιθέουσες ταινίες από τη βάση μέχρι τον ώμο και στους ώμους αναπτύσσεται η διακόσμηση, διαφορετική στον καθένα, που έχει, ωστόσο, παράλληλα κυρίως στην περιοχή της Ιεράπετρας.⁷ Ταινίες με βαθιά πλασιώνουν τα στόμια και τις λαβές, τονίζοντας το χείλος και τις ακμές των λαβών. Ο δίσκος στο ψευδές στόμιο άλλοτε είναι ολόβαφος και άλλοτε είναι διακοσμημένος με κύκλους ή σπείρα.

Εικ. 4 Το σύνολο των αγγείων του τάφου.

Εικ. 5 Η πήλινη λάρνακα ΑΣΙ 1479.

Στη νοτιοδυτική κόγχη ήταν τοποθετημένη μια κιβωτιόσχημη λάρνακα με κάλυμμα (**ΑΣΙ 1479**) (Εικ. 5). Είναι ακέραιη με μικρές αποκρούσεις, λείπουν μόνο τα δύο από τα τέσσερα τραπεζιόσχημα πόδια. Το χείλος είναι ταινιωτό. Δύο κάθετες κυλινδρικές λαβές υπάρχουν σε κάθε μακριά πλευρά και από μία σε κάθε στενή. Στον κεντρικό κατά μήκος άξονα του πυθμένα έχει οκτώ διαμπερείς οπές σε παράταξη και σε ίσες αποστάσεις μεταξύ τους (μήκος 0,84 μ., ύψος 0,55 μ., πλάτος 0,45 μ.). Το κάλυμμα είναι τετράπλευρο

7 Παράλληλα αναζητήθηκαν κυρίως στην ανατολική Κρήτη με στόχο την οριοθέτηση ενός εργαστηρίου κεραμικής συγκεκριμένης τεχνολογίας. Πλάτων 1947, 638. Αποστολάκου 2002, 39, 42.

με δύο τριγωνικές και δύο τραπεζιόσχημες πλευρές, στο σημείο ένωσης των οποίων σώζονται ίχνη δύο αποφύσεων. Σε κάθε πλευρά υπάρχει μία κάθετη λαβή. Είναι ακόσμητο και ολόβαφο με ερυθρή βαφή που σώζεται ελάχιστα (μήκος 0,83 μ., ύψος 0,25 μ., πλάτος 0,44 μ.).

Χάρη στο κάλυμμα, το εσωτερικό της λάρνακας, όπου βρέθηκε ο σκελετός ενός ενήλικου ατόμου, διατηρήθηκε καθαρό από επικλώσεις. Από την οστεοαρχαιολογική μελέτη προκύπτει ότι η ταφή ανήκει σε άντρα 40-45 ετών με ύψος περίπου 1,60 μ. Η οδοντοστοιχία του ήταν σε κακή κατάσταση εξαιτίας της έλλειψης αρκετών δοντιών, η οποία πιθανότατα οφείλεται σε παθολογική αιτία και περιοδοντική νόσο.⁸ Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε έντονα συνεσταλμένη στάση, με το δεξί γόνατο να αγγίζει σχεδόν το κρανίο, το οποίο στηριζόταν στη νοτιοανατολική γωνία της λάρνακας. Είναι σαφές ότι μετά την τοποθέτηση του καλύμματος η λάρνακα δεν ανοίχθηκε πλέον και ο σκελετός δεν υπέστη κανενός είδους παρέμβαση, καθώς όλα τα οστά ήταν συναρθρωμένα. Για τον λόγο αυτόν προκάλεσε προβληματισμό η εύρεση ενός τμήματος πιθοειδούς αγγείου στο εσωτερικό της λάρνακας. Το όστρακο βρέθηκε σε κάθετη θέση κοντά στη βορειοδυτική γωνία της λάρνακας, πίσω από τα πόδια του νεκρού.

Ο πηλός της λάρνακας είναι ροδόχρωμος, με προσμίξεις και ανοιχτόχρωμο αλείφωμα. Το κιβώτιο εσωτερικά είναι πρόχειρα λειασμένο, ενώ παρουσιάζει πολλές τριχοειδείς ρωγμές. Εξωτερικά φέρει εξίτηλη διακόσμηση σε εισέχουσες μετόπες, οι οποίες οριοθετούνται με πλατιά ταινία. Η κάθε μετόπη διακοσμείται με ευθέα στελέχη που διασταυρώνονται χιαστί⁹ και σχηματίζουν τέσσερα τρίγωνα με ομόκεντρες καμπύλες γραμμές στις γωνίες τους. Εξαίρεση αποτελεί η μετόπη της μιας στενής πλευράς, η οποία χωρίζεται κάθετα με γραμμές σε δύο μέρη που το καθένα γεμίζει με κυματιστές ταινίες. Η βαφή διαβαθμίζεται από ερυθρωπή έως σκούρα καστανή και σχεδόν μελανή, εξαιτίας της τεχνικής που χρησιμοποιήθηκε κατά την όπτηση.

Κοντά στη λάρνακα ήταν τοποθετημένοι στο δάπεδο σε όρθια θέση δεκατρείς αμφορίσκοι. Στα ανατολικά της λάρνακας ήταν η εξής ομάδα των οκτώ:

1. **ΑΣΙ 1504:** Ψευδόστομος αμφορίσκος. Έχει βάση έντονη δισκοειδή και σώμα απιόσχημο. Το σχήμα του αγγείου με τη διακριτή πλατεία βάση δεν είναι συνηθισμένο και ίσως μιμείται μυκηναϊκά πρότυπα. Στον ώμο φέρει τέσσερα ομόρροπα φυτικά κοσμήματα με έντονη μελανή βαφή, τα οποία αποτελούνται από κεντρικό οφθαλμό και πέντε λογχόσχημα διαγραμμισμένα φύλλα. Ο χώρος μεταξύ των φύλλων καλύπτεται από παράλληλες γραμμές. Λόγω σχήματος και διακόσμησης είναι το πρωιμότερο αγγείο του τάφου και χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΑ1 περίοδο.
Ύψος 0,15 μ., πλάτος 0,15 μ., διάμ. βάσης 0,08 μ.
2. **ΑΣΙ 1497:** Ψευδόστομος αμφορίσκος (Εικ. 6). Στον ώμο φέρει αμελές μυκηναϊκό άνθος με πολλαπλό μίσχο και στήμονες σχήματος U που περιβάλλονται από μικρές γραμμές. Στην περιοχή της προχοής φέρει τρίγωνα με ενάλληλα τόξα στις γωνίες.¹⁰
Ύψος 0,09 μ., πλάτος 0,11 μ., διάμ. βάσης 0,04 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.
3. **ΑΣΙ 1498:** Ψευδόστομος αμφορίσκος (Εικ. 7). Φέρει μετόπη με τρεις τεθλασμένες γραμμές και αντίρροπα ενάλληλα τόξα.¹¹
Ύψος 0,07 μ., πλάτος 0,08 μ., διάμ. βάσης 0,03 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.
4. **ΑΣΙ 1488:** Ψευδόστομος αμφορίσκος. Στον ώμο μόλις διακρίνονται τέσσερα ομόρροπα μυκηναϊκά άνθη με πολλαπλό μίσχο και στήμονες σχήματος U. Το διακοσμητικό θέμα είναι συνηθισμένο σε αγγεία κυρίως της δυτικής Κρήτης.¹²
Ύψος 0,10 μ., πλάτος 0,15 μ., διάμ. βάσης 0,04 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.
5. **ΑΣΙ 1484:** Ψευδόστομος αμφορίσκος. Φέρει μετόπη με τρεις τεθλασμένες οριζόντιες

8 Η οστεοαρχαιολογική μελέτη διεξάγεται από τη Σωτηρία Κιορπέ, Δρ. Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, και βρίσκεται σε εξέλιξη.

9 FM 71g. Παρόμοιο μοτίβο σε πιθοειδή αγγεία από το Παλαίκαastro, βλ. Kanta 1980, εικ. 77.6, 77.8.

10 FM 18.32. FM 71.

11 FM 75. Όμοια μετόπη απαντά σε ψευδόστομους από τη Γρα Λυγιά, την Επισκοπή και αγγεία της Αρχαιολογικής Συλλογής Ιεράπετρας. Βλ. Πλάτων 1947, 638. Αποστολάκου 2002, 36, 39, 42.

12 FM 18. Παρόμοια διακόσμηση στον ψευδόστομο αμφορίσκο ΑΕ12689, βλ. Αποστολάκου 2002, 55.

Εικ. 6 Ο ψευδόστομος αμφορίσκος ΑΣΙ 1497.

Εικ. 7 Ο ψευδόστομος αμφορίσκος ΑΣΙ 1498.

γραμμές και τέσσερα σχηματοποιημένα άνθη.¹³

Ύψος 0,10 μ., πλάτος 0,12 μ., διάμ. βάσης 0,04 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.

6. **ΑΣΙ 1485:** Ψευδόστομος αμφορίσκος. Κοσμεύεται με μετόπη όμοια με του προηγούμενου, ενώ ο υπόλοιπος χώρος του ώμου καλύπτεται από αμελή τρίγωνα με παράλληλες μικρές γραμμές.¹⁴
Ύψος 0,06 μ., πλάτος 0,06 μ., διάμ. βάσης 0,02 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.
7. **ΑΣΙ 1486:** Ψευδόστομος αμφορίσκος, απολεπισμένος και φθαρμένος. Σώζονται ίχνη ταινίας στον ώμο και παράλληλα φυλλοειδή κοσμήματα.¹⁵
Ύψος 0,06 μ., πλάτος 0,07 μ., διάμ. βάσης 0,02 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΑ2 περίοδος.
8. **ΑΣΙ 1495:** Αμφορίσκος πλήρως απολεπισμένος και σαθρός. Δεν σώζεται διακόσμηση. Ύψος 0,09 μ., πλάτος 0,10 μ., διάμ. βάσης 0,04 μ.

Ανάμεσα στη λάρνακα και το τοίχωμα του τάφου ήταν η εξής ομάδα πέντε αμφορίσκων:

1. **ΑΣΙ 1502:** Ψευδόστομος αμφορίσκος. Στον ώμο φέρει αντωπά επάλληλα τόξα και ακτινωτές μικρές γραμμές που παραπέμπουν σε σχηματοποιημένα άνθη, ενώ το κενό στο κέντρο μεταξύ τους γεμίζει με γραμμίδια. Στην περιοχή της προχοής υπάρχουν δύο τρίγωνα με δικτυωτό κόσμημα.¹⁶
Ύψος 0,09 μ., πλάτος 0,13 μ., διάμ. βάσης 0,05 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ2 περίοδος.
2. **ΑΣΙ 1503:** Ψευδόστομος αμφορίσκος. Παρουσιάζει εξίτηλη διακόσμηση με τρέχουσες και στελεχωτές σπείρες.¹⁷
Ύψος 0,11 μ., πλάτος 0,14 μ., διάμ. βάσης 0,06 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.
3. **ΑΣΙ 1482:** Ψευδόστομος αμφορίσκος (Εικ. 8). Φέρει μετόπη με δικτυωτό κόσμημα παι-

13 FM 75, FM 71. Παρόμοια διακόσμηση στους ψευδόστομους αμφορίσκους ΑΕ12666 και ΑΕ12671, βλ. Αποστολάκου 2002, 39, 42.

14 Διαγραμμισμένα τρίγωνα υπάρχουν στον ψευδόστομο αμφορίσκο ΑΕ12653, βλ. Αποστολάκου 2002, 33.

15 FM 64.

16 FM 61A5.

17 FM 46 και FM 51.

Εικ. 8 Ο ψευδόστομος αμφορίσκος ΑΣΙ 1482.

Εικ. 9 Ο ψευδόστομος αμφορίσκος ΑΣΙ 1500.

σιωμένη από τρίγωνα με ενάλληλα τόξα και δύο σχηματοποιημένα άνθη από ενάλληλα τόξα και μικρές γραμμές.

Ύψος 0,10 μ., πλάτος 0,135 μ., διάμ. βάσης 0,05 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.

4. **ΑΣΙ 1481:** Ψευδόστομος αμφορίσκος. Στον ώμο με μελανή βαφή εγγράφονται πέντε διπλοί ρόμβοι με Χ στο κέντρο.¹⁸
Ύψος 0,10 μ., πλάτος 0,11 μ., διάμ. βάσης 0,05 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.
5. **ΑΣΙ 1500:** Ψευδόστομος αμφορίσκος (Εικ. 9). Στον ώμο υπάρχει μετόπη με κατακορυφήν τρίγωνα, ενάλληλες γωνίες, διαγραμμισμένο τρίγωνο και παράλληλες μικρές γραμμές.¹⁹
Ύψος 0,06 μ. πλάτος 0,08 μ., διάμ. βάσης 0,03 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.

Τη βόρεια κόγχη καταλαμβάνει εξ ολοκλήρου μια πήλινη λουτροειδής λάρνακα και εννέα αγγεία.

Η λουτροειδής λάρνακα **ΑΣΙ 1480** είναι συγκολλημένη και λείπει τμήμα της μίας στενής πλευράς. Έχει μήκος 0,69 μ., ύψος 0,49 μ. και πλάτος 0,65 μ. Κατά την ανασκαφή το μεγαλύτερο τμήμα της νότιας πλευράς της βρέθηκε σπασμένο (Εικ. 1). Στο εργαστήριο συντήρησης, μετά τη συγκόλληση, διαπιστώθηκε ότι λείπει ένα τριγωνικό τμήμα, σχεδόν από τη βάση της λάρνακας έως το χείλος.

Η βάση είναι επίπεδη, προεξέχουσα, και φέρει διαμπερή οπή εκροής. Το χείλος είναι πλατύ και ελαφρώς πεπιεσμένο στο μέσον των μεγάλων πλευρών, δίνοντας την εντύπωση οκτώσχημης κάτοψης. Κάτω από αυτό υπάρχει μια πλατειά αυλάκωση με πλαστική απόληξη και στο μέσον κάθε πλευράς, μια κυλινδρική οριζόντια λαβή.

Η λουτροειδής λάρνακα δεν είχε κάλυμμα και ήταν γεμάτη με χώμα. Σε βάθος περίπου 0,30 μ. υψηλότερα από τη βάση της εντοπίστηκαν τα πρώτα οστά, τα οποία ήταν εντελώς αποσπασμένα και για τον λόγο αυτό το σύνολο μεταφέρθηκε στο εργαστήριο συντήρησης του Μουσείου Αγίου Νικολάου. Κατά τη μικροανασκαφή στο εσωτερικό της διαπιστώθηκε ότι τα οστά ήταν καλυμμένα με χώμα όμοιο με το ταφικό στρώμα του θαλάμου. Η ταφή ανήκει σε νεαρή ενήλικη γυναίκα, ηλικίας 25-35 ετών. Η νεκρή ήταν σε

18 Συνδυασμός FM 73a και FM 73j. Κοιτινό παράλληλο βρίσκεται στον ψευδόστομο αμφορίσκο 7645 από την Επισκοπή, βλ. Kanta 1980, εικ. 62.8.

19 FM 58. Kanta 1980, εικ. 57.5.

Εικ. 10 Η πήλινη λουτροειδής λάρνακα ΑΣΙ 1480 της βόρειας κόγχης του τάφου: μακρά πλευρά α.

Εικ. 11 Η πήλινη λουτροειδής λάρνακα ΑΣΙ 1480 της βόρειας κόγχης του τάφου: μακρά πλευρά β.

συνεσταλμένη στάση, με την κεφαλή προς τη νοτιοδυτική πλευρά. Κοντά στο κρανίο βρέθηκε όστρακο πιθοειδούς αγγείου, σε κάθετη θέση και σε επαφή με τον πυθμένα της λάρνακας, συνεπώς ήταν εκεί πριν τη διάβρωση και την κατάρρευση της οροφής.

Η εξωτερική επιφάνεια της λάρνακας καλύπτεται με γραπτή διακόσμηση άριστης τέχνης (Εικ. 10). Τρεις οριζόντιες ταινίες περιτρέχουν το σώμα κάτω από τις λαβές και διαχωρίζουν τις δύο διακοσμημένες ζώνες. Η πάνω χωρίζεται από τις λαβές περιμετρικά σε τέσσερα μέρη, που το καθένα φέρει διαφορετικό μοτίβο ως εξής: πέντε ενάλληλα τόξα, τέσσερις τρέχουσες σπείρες, επαναλαμβανόμενο μοτίβο αχιβάδας και τέσσερα ενάλληλα και συνδεδεμένα ημικύκλια.²⁰ Η κάτω ζώνη είναι η μεγαλύτερη και χωρίζεται περιμετρικά σε πέντε μετόπες που ορίζονται από κάθετες ταινίες (Εικ. 11).

Η μετόπη που βρίσκεται κάτω από τη λαβή της μίας μεγάλης πλευράς φέρει χιαστί τριπλές γραμμές που σχηματίζουν τέσσερα τρίγωνα, οι γωνίες των οποίων γεμίζουν με ενάλληλα τόξα, καμπύλες και κρόσια. Το μοτίβο παρουσιάζει ομοιότητες με εκείνο που κοσμεί τις μετόπες της κιβωτιόσχημης λάρνακας και προφανώς είναι η εξέλιξή του.

Η επόμενη μετόπη προς τα δεξιά φέρει μεγάλο σχηματοποιημένο άνθος παπύρου με φορά προς τα

Εικ. 12 Η πήλινη λουθηροειδής λάρνακα ΑΣΙ 1480: μακρά πλευρά β (λεπτομέρεια της παράστασης).

αριστερά. Από τον μίσχο του προβάλλουν δύο ελικοειδείς βλαστοί, ένα γλωσσοειδές κόσμημα και ενάλληλα τόξα που περιβάλλονται από κρόσσια και έντονη κυκλική ταινία. Ο υπόλοιπος χώρος της μετόπης καλύπτεται από ενάλληλα τόξα, καμπύλες γραμμές και κρόσσια.

Η μετόπη στην ακέραιη στενή πλευρά καλύπτεται από αβακωτό κόσμημα.²¹

Η επόμενη μετόπη κατέχει όλη τη μακρά πλευρά και το ήμισυ της στενής που λείπει. Είναι διακοσμημένη με τέσσερα σχηματοποιημένα άνθη παπύρου με ελικοειδείς βλαστούς. Ο ύπερος παριστάνεται με ενάλληλες γωνίες και τόξα. Τα κενά γεμίζουν με αμελείς ρόδακες, κρόσσια και καμπύλες γραμμές.²²

Η τελευταία μετόπη περιλαμβάνει μια ολόκληρη εικονιστική παράσταση. Απεικονίζει μεγάλο άλογο που μεταφέρει άρμα με τρεις αναβάτες, καθοδηγούμενο από μια ιστάμενη ανθρώπινη μορφή σε μικρό μέγεθος. Το άρμα παριστάνεται με μεγάλο τετράκτινο τροχό, ενώ τοξωτή διπλή ταινία πάνω από τους αναβάτες αναπαριστά το προστατευτικό κουβούκλιο. Η παράσταση του δίτροχου άρματος με κουβούκλιο δεν ανήκει σε κανέναν από τους γνωστούς τύπους μυκηναϊκών αρμάτων και είναι μοναδική μέχρι σήμερα.²³ Τα μάτια των ανθρώπινων μορφών και του ζώου είναι μεγάλα και ολοστρογγύλα και αποδίδονται με ολόβαφο κύκλο. Τα σώματα των ανθρώπων αποδίδονται μετωπικά, ενώ οι κεφαλές σε κατατομή με δήλωση του ενός μόνο ματιού και της μύτης. Τα μαλλιά τους είναι κοντά και μάλλον σγουρά, ενώ φορούν ενδύματα που δηλώνονται με οριζόντιες παράλληλες μεταξύ τους γραμμές (Εικ. 12). Οι μορφές δεν αποδίδονται φυσιοκρατικά, οι άνθρωποι είναι ομοιόμορφοι, δεν προσδιορίζεται το φύλο τους και κρίνοντας μόνον από την κοντή κόμη φαίνεται να είναι όλοι άνδρες. Και οι τρεις είναι τοποθετημένες σε σειρά, η πρώτη κρατά τα ηνία του αλόγου και μαστίγιο, η δεύτερη έχει ανασηκωμένα τα χέρια σε χειρονομία χαιρετισμού και η τρίτη κρατά το κουβούκλιο. Το μεγάλο μέγεθος του τροχού καλύπτει όλο το μήκος του άρματος και δεν δίδονται στοιχεία για τον τύπο του αμαξώματος. Επιπλέον, καλύπτει τις ανθρώπινες μορφές έως τη

21 FM 75.34.

22 Ακριβές παράλληλο στη λάρνακα ΑΕ12730, βλ. Αποστολάκου 2002, σσ. 60, 82.

23 Crouwel 1981, 59-78.

μέση περίπου, με αποτέλεσμα να μην δηλώνεται το μήκος του ενδύματος των δύο πρώτων από αυτές. Η τρίτη μορφή, αυτή που κρατά το κουβούκλιο, φαίνεται πιο προσεγγμένη, φορά μακρύ ένδυμα, αποδίδεται το τόξο του φρυδιού, ενώ οι στιγμές στον λαιμό που είναι σε σειρά ίσως δηλώνουν κόσμημα. Όμοιες στιγμές υπάρχουν στο πρόσωπο και τον λαιμό των δύο άλλων μορφών. Τα χαλινάρια αποδίδονται με τρεις διαγραμμισμένες ταινίες και με μια παχιά τεθλασμένη γραμμή από τον τροχό ως τον λαιμό του ζώου δηλώνεται η ζεύξη του άρματος. Οι ενάλληλες καμπύλες γραμμές κάτω από το άλογο και γύρω από τον τροχό δηλώνουν το ανώμαλο του εδάφους. Έξω από τα όρια της μετόπης βγαίνουν το κουβούκλιο του άρματος, οι οπλές και τα αυτιά του αλόγου. Η ανθρώπινη μορφή που φαίνεται να καθοδηγεί το άλογο φορά κοντό ένδυμα, ίσως απεικονίζεται ένας υπηρέτης ή ιπποκόμος. Το ένα χέρι της είναι υψωμένο σε χειρονομία χαιρετισμού και στο μέσον της είναι στερεωμένο κάτι που μοιάζει με διπλό πέλεκυ. Στο άλλο χέρι κρατά μακρύ στέλεχος, μαστίγιο ή ραβδί, το οποίο συμπίπτει με τη διαχωριστική ταινία της μετόπης. Ίσως υπήρχαν κι άλλες μορφές στο τμήμα της λάρνακας που λείπει, οι οποίες θα ήταν σε βάθος, πίσω από το άρμα. Εσωτερικά η λάρνακα έχει στραγγίσματα βαφής.

Η παράσταση είναι πολύτιμη καθώς οι απεικονίσεις ανθρώπινων μορφών σε λάρνακες είναι ελάχιστες.²⁴ Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ανθρώπων και του αλόγου αποδίδονται με έντονα αφαιρετική προοπτική, στοιχείο που είναι κοινό στην εικονογραφία της εποχής, ενώ η τεχνοτροπία της ζωγραφικής και η θεματολογία παραπέμπουν στις λάρνακες από την Επισκοπή²⁵ και το Αλατσομούρι της Παχειάς Άμμου.²⁶ Για τα εικονιστικά θέματα των λαρνάκων, την εννοιολογική ή συμβολική τους σημασία γίνονται μόνον υποθέσεις από τους μελετητές. Είναι πιθανό τα θέματα να εκφράζουν τη διάθεση του καλλιτέχνη ή να αναπαριστούν ένα γεγονός από τη ζωή του νεκρού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το άρμα με το προστατευτικό κουβούκλιο και ο αριθμός των επιβαινόντων χαρακτηρίζουν την παράσταση ως μια ειρηνική σκηνή, πιθανώς από τη ζωή της νεκρής.

Γύρω από τη λάρνακα αποκαλύφθηκαν εννέα αγγεία:

1. **ΑΣΙ 1487:** Ψευδόστομος αμφορίσκος. Είναι το μόνο αγγείο που βρέθηκε σε ανάστροφη θέση. Στον ώμο φέρει κυματοειδή ταινία και εκατέρωθεν της προχοής έναν ρόμβο με δικτυωτή διαγράμμιση²⁷ και πλατειά καμπύλη ταινία διαγραμμισμένη.²⁸ Ύψος 0,10 μ., πλάτος 0,12 μ., διάμ. βάσης 0,04 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΒ περίοδος.
2. **ΑΣΙ 1483:** Ψευδόστομος αμφορίσκος (Εικ. 13). Στον ώμο αναπτύσσονται τέσσερα ομόρροπα μυκηναϊκά άνθη και ανάμεσά τους οκτώ θαλάσσιες ανεμώνες.²⁹ Ο πηλός, το αλείφωμα και η διακόσμηση παραπέμπουν σε εργαστήριο της Κυδωνίας.³⁰ Ύψος 0,10 μ., πλάτος 0,18 μ., διάμ. βάσης 0,06 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΒ περίοδος.
3. **ΑΣΙ 1501:** Ψευδόστομος αμφορίσκος. Φέρει μετόπη με δικτυωτό κόσμημα παισιωμένο από τρίγωνα με ενάλληλα τόξα στις γωνίες τους. Εκατέρωθεν της προχοής δύο ομάδες με ενάλληλες γωνίες.³¹ Ύψος 0,07 μ., πλάτος 0,08 μ., διάμ. βάσης 0,05 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΒ περίοδος.
4. **ΑΣΙ 1490:** Ψευδόστομος αμφορίσκος. Βρέθηκε εν μέρει κάτω από τα όστρακα της λάρνακας. Στον ώμο υπάρχουν τέσσερις συνεχόμενες αχιβάδες³² παισιωμένες από διπλή ταινία και στην προχοή δύο τρίγωνα με ενάλληλα τόξα. Ύψος 0,11 μ., πλάτος 0,13 μ., διάμ. βάσης 0,05 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΑ2-Β περίοδος.

24 Για λάρνακες από την Κρήτη με απεικονίσεις ανθρώπινων μορφών, βλ. Evans 1905 (Ζαφέρ Παπούρα). Τζεδάκις 1972 (Αρμένοι Ρεθύμνου). Long 1974 (Αγία Τριάδα). Ρεθεμιωτάκης 1995 (Κλήμα Μεσαράς).

25 Πλάτωνος 2008, 18.

26 Boyd-Hawes κ.ά. 1908, 46.

27 FM 73. Το μοτίβο βρίσκεται κοντινά παράλληλα στους ψευδόστομους αμφορίσκους ΑΕ12674 και ΑΕ12725 από τη Γρα Λυγιά και σε δύο αγγεία από την Επισκοπή Ιεράπετρας. Βλ. Kanta 1980, 149, 159, εικ. 62.8-9. Αποστολάκου 2002, 44, 79.

28 FM 71c. Απαντά και στον ψευδόστομο αμφορίσκο ΑΕ12670 από τη Γρα Λυγιά, βλ. Αποστολάκου 2002, 42.

29 FM 18.102 (παραλλαγή). FM 27.25.

30 Για το εργαστήριο Κυδωνίας, βλ. Tzedakis 1969. Kanta 1980, 288.

31 FM 75.23. FM 71g. FM 58.

32 FM 25.13, 18. Το μοτίβο της αχιβάδας υπάρχει στον ψευδόστομο αμφορίσκο ΑΕ12725 από τη Γρα Λυγιά, βλ. Αποστολάκου 2002, 79 και σε διπλό αγγείο από το Κεντρί, βλ. Kanta 1980, εικ. 58.1.

Εικ. 13 Ο ψευδόστομος αμφορίσκος ΑΣΙ 1483.

Εικ. 14 Ο αμφοροειδής κρατήρας ΑΣΙ 1505.

5. **ΑΣΙ 1499:** Ψευδόστομος αμφορίσκος. Η ζώνη του ώμου φέρει συνεχόμενα και εναλλασσόμενα τρίγωνα, στα οποία εγγράφονται ενάλληλα τόξα και γραμμές.³³ Στην περιοχή της προχοής, ενάλληλες γωνίες που σταδιακά εξελίσσονται σε τόξα. Ύψος 0,08 μ., πλάτος 0,09 μ, διάμ. βάσης 0,03 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΑ2 περίοδος.
6. **ΑΣΙ 1493, ΑΣΙ 1494:** Δύο όμοια μικκύλα μελανοστιλβωτά προχοΐδια. Έχουν κυκλική βάση, σώμα πεπιεσμένο σφαιρικό και λαιμό κυλινδρικό αμφίκιλο. Το χείλος είναι κωνοειδές εσωτερικά και η λαβή κάθετη, κυλινδρικής διατομής, η οποία ξεκινά από το χείλος και απολήγει στην κοιλιά. Ύψος 0,05 μ., πλάτος 0,045 μ, διάμ. βάσης 0,03 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΑΑ-Β περίοδος.
7. **ΑΣΙ 1496:** Ψευδόστομος αμφορέας. Βρέθηκε στα νότια της λάρνακας σε πολλά κομμάτια (πρόκειται για το μοναδικό αγγείο του τάφου που βρέθηκε σπασμένο). Φέρει διακόσμηση με καμπύλη ταινία, όμοια με εκείνη του ΑΣΙ 1487. Μια πλατιά διαγραμματισμένη ταινία περιβάλλει την προχοή. Ύψος 0,075 μ., πλάτος 0,09 μ., διάμ. βάσης 0,03 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.
8. **ΑΣΙ 1491:** Πρόχους μεσαίου μεγέθους.³⁴ Στον ώμο και γύρω από τον λαιμό φέρει δώδεκα διχτυωτούς ρόμβους.³⁵ Ύψος 0,20 μ., πλάτος 0,16 μ., διάμ. βάσης 0,10 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.

Δυτικά της λάρνακας, κοντά στα τοιχώματα της κόγχης, βρέθηκαν μερικά άμορφα τεμάχια άψητου πηλού που σώζουν επιφάνεια με μικρές οπές. Η λειτουργία και η χρησιμότητά τους στον τάφο ή στη λάρνακα δεν είναι γνωστές και δεν στάθηκε δυνατό να διευκρινιστεί.

Στη νοτιοανατολική κόγχη δεν υπήρχε λάρνακα αλλά εντοπίστηκαν τα εξής αγγεία:

1. **ΑΣΙ 1489:** Άωτο και ακόσμητο ημισφαιρικό κύπελλο. Βρέθηκε ακέραιο, με τη βάση προς τα κάτω. Φέρει ερυθρό επίχρυσμα εσωτερικά και εξωτερικά. Συνηθισμένο αγγείο.³⁶ Ύψος 0,06 μ., διάμ. χείλους 0,10 μ., διάμ. βάσης 0,04 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.

33 FM 24, 25 (παραλλαγή). Συναντάται στη σαρκοφάγο και σε αγγεία από την Επισκοπή.

34 Όταν βρέθηκε, ήταν ακόμη γεμάτη με νερό, προφανώς από τη διαρροή του σωλήνα άρδευσης στην επιφάνεια του χωραφιού.

35 FM 73.

36 Παράλληλα από Παλαίκαстро, Γρα Λυγιά κ.ά. Βλ. Bosanquet 1901-1902, 303. Αποστολάκου 2002, 38. Σοφίανου 2023, 285.

2. **ΑΣΙ 1492:** Ψευδόστομος αμφορέας, μεσαίου μεγέθους, ακέραιος. Βρέθηκε σε ελαφρώς πλάγια θέση. Έχει σώμα ωοειδές με επίπεδη βάση, η οποία περιβάλλεται από πλατιά ταινία. Στην κοιλιά αναπτύσσεται κυματοειδής γραμμή που θυμίζει πλοκάμι χταποδιού και περιβάλλει το σώμα του αγγείου. Πρόκειται για συνηθισμένο διακοσμητικό μοτίβο.³⁷ Στον ώμο κοσμήματα με ενάλληλες γωνίες που εδράζονται σε ταινία. Ύψος 0,23 μ., πλάτος 0,19 μ., διάμ. βάσης 0,10 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.
3. **ΑΣΙ 1505:** Αμφοροειδής κρατήρας, ακέραιος (Εικ. 14). Βρέθηκε σε πλάγια θέση με το χείλος προς τα ΒΔ. Το σώμα είναι ωοειδές, ο λαιμός ευρύς κυλινδρικός και το χείλος επίπεδο, έξω νεύον. Έχει τρεις κάθετες ταινιωτές λαβές. Η βάση είναι κυλινδρική, υψηλή, αποτελείται από τρεις εξέχοντες δακτυλίους και θα μπορούσε να θεωρηθεί ως υποστατό σύμφυτο. Το σχήμα του αγγείου είναι αρκετά παράξενο, δεν υπάρχουν παράλληλα τουλάχιστον στην περιοχή της Ιεράπετρας και προσομοιάζει μερικώς με τους κωνικούς πιθαμοφόρους από το νεκροταφείο στο Φαρμακοκέφαλο Σκλάβων της Σητείας.³⁸ Μια υψηλή βάση από κρατήρα σαν συμφύες υποστατό βρέθηκε στον ΥΜ ΙΙΙ τάφο από το Μεσονήσι Παλαικάστρου.³⁹ Έχει αλείφωμα ωχροκίτρινο και βαφή καστανή εξίτηλη. Οι λαβές ορίζουν τρία διακοσμητικά μέτωπα. Ο κάθετος διαχωρισμός της διακοσμητικής επιφάνειας σε τρία τμήματα απαντά σε κρατήρες από την Επισκοπή.⁴⁰ Τα δύο τμήματα του κρατήρα από το Κεντρί διακοσμούνται με σχηματοποιημένα χταπόδια, τα πλοκάμια των οποίων απλώνονται ως κυματοειδείς γραμμές σε δύο σειρές καλύπτοντας όλη την επιφάνεια του αγγείου. Το χταπόδι (FM 21) είναι από τα πιο δημοφιλή θέματα της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου.⁴¹ Το τρίτο μέτωπο φέρει μεγαλόσωμο πτηνό με αναλογικά μικρό φτερό. Ίσως απεικονίζεται μια πέρδικα. Το σώμα και το φτερό διαγράφονται περιμετρικά με παχιές γραμμές, ενώ το πτίλωμα αποδίδεται με καμπύλες και μικρές γραμμές. Η κεφαλή είναι στρογγυλή και ολόβαφη, όπως και τα κοντά πόδια του πτηνού. Έχει μεγάλο οφθαλμό και ράμφος τριγωνικό. Μπροστά από το ράμφος, με παράλληλα γραμμίδια, ο καλλιτέχνης αποδίδει τη βλάστηση της γης που ήταν η τροφή της πέρδικας. Ύψος 0,35 μ., πλάτος 0,28 μ., διάμ. βάσης 0,16 μ. διάμ. χείλους 0,24 μ. Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ περίοδος.

Τα συγκεκριμένα αγγεία αποτελούν ένα πολύ διαφορετικό σύνολο σε λειτουργία από τα υπόλοιπα του τάφου που είναι κυρίως μικροί ψευδόστομοι αμφορίσκοι και προχοΐδια. Η αρχική τους θέση θα ήταν στη νοτιοανατολική κόγχη, απ' όπου κύλησαν ελαφρώς προς το κέντρο του τάφου, πιθανώς εξαιτίας σεισμών και της κλίσης που παρουσιάζει το δάπεδο στο συγκεκριμένο σημείο.

Συμπεράσματα

Ο τάφος που ανασκάφηκε στο Κεντρί τον Αύγουστο του 2018 αποτέλεσε εντυπωσιακό στο σύνολό του εύρημα, καθώς είναι από τους ελάχιστους της ανατολικής Κρήτης που βρέθηκε ασύλητος. Οι λάρνακες και τα αγγεία ήταν στην αρχική τους θέση, όπου τα είχαν εναποθέσει οι συγγενείς των νεκρών, και μέσα στον θάλαμο επικρατούσε μια επιβλητική τάξη και ηρεμία. Το γεγονός ότι δεν είχε εντοπιστεί και αναμοχλευτεί στο πέρασμα των αιώνων έδωσε στοιχεία για τις ταφικές συνήθειες και πρακτικές της περιοχής κατά τη Μετανακτορική περίοδο.

Ο τάφος ήταν οικογενειακός, με τρεις κόγχες προορισμένες πιθανώς να δεχτούν από έναν νεκρό. Έγιναν δυο ταφές ενηλίκων, ενός άνδρα και μιας γυναίκας που μάλλον ήταν σύζυγοι. Για άγνωστο λόγο η τρίτη ταφή δεν έγινε στον συγκεκριμένο τάφο. Κοντά στην κενή κόγχη βρέθηκαν ένας κρατήρας, ένας αμφορέας και ένα κύπελλο, όλα αγγεία οίνου, τα οποία θα χρησιμοποιήθηκαν σε τελετουργία για το νεκρό ανδρόγυνο.

Η πρώτη ταφή ήταν της ενήλικης γυναίκας στη λουτροειδή λάρνακα, από την οποία λείπει ένα τμήμα

37 FM 53.14. Στην περιοχή συναντάται σε αγγεία από την Επισκοπή. Βλ. Kanta 1980, 149, 156, εικ. 107.

38 Kanta 1980, 183, εικ. 76.

39 Sofianou 2023, 292.

40 Το λεγόμενο *open system* εφαρμόζεται σε μεγάλα αγγεία μεταξύ των λαβών, παρουσιάζοντας συνήθως το ίδιο επαναλαμβανόμενο διακοσμητικό θέμα.

41 Porpham 1977, 189. Kanta 1980, 156, 159, 254, 275, εικ. 57.9.

που δεν βρέθηκε στην ανασκαφή. Ο τάφος άνοιξε για τη 2η ταφή του άνδρα στην κιβωτιόσχημη λάρνακα. Ίσως τότε οι οικείοι των νεκρών απομάκρυναν το τμήμα της λάρνακας που αποσπάστηκε και από απροσεξία καταστράφηκε το μοναδικό αγγείο του τάφου που βρέθηκε σπασμένο στη θέση του, κοντά στη λουτροειδή λάρνακα. Τέλος, η είσοδος του τάφου έκλεισε με πλάκα, που ήταν εύκολο να μετακινηθεί για επόμενους ενταφιασμούς. Μετά την ταφή της κιβωτιόσχημης λάρνακας ο τάφος δεν ξανάνοιξε, όπως αποδεικνύεται από το πόδι της που βρέθηκε 'θαμμένο' κάτω από στις κροκάλες του δρόμου.

Το κάλυμμα της λουτροειδούς λάρνακας θα ήταν από φθαρτό υλικό, ίσως από ξύλο που δεν διασώθηκε, ενώ στην κιβωτιόσχημη το πήλινο κάλυμμα προστάτευσε τον σκελετό του άνδρα. Είναι αρκετά περίεργο το γεγονός ότι μέσα στις λάρνακες δεν υπήρχαν μικροαντικείμενα. Οι ταφές δεν ήταν αναμοχλευμένες και τα οστά ήταν συναρθρωμένα, συνεπώς οι πιθανότητες είναι δύο: οι νεκροί να μην είχαν κτερίσματα ή αμέσως μετά τις ταφές να είχαν γίνει τυμβωρυχίες και να αφαιρέθηκε οτιδήποτε πολύτιμο. Αντίθετα, μέσα σε κάθε λάρνακα βρέθηκε όστρακο από άλλο αγγείο, τοποθετημένο σκοπίμως κάθετα. Η εναπόθεση αυτή προφανώς ήταν ηθελημένη και πιθανώς συνιστούσε ταφική πρακτική με άγνωστο προς το παρόν συμβολισμό και σημασία.

Η σπάνια παράσταση στη λουτροειδή λάρνακα δεν παραπέμπει σε μυθολογική ή ηρωική σκηνή, καθώς τα στοιχεία που παρουσιάζει δεν επιτρέπουν το χαρακτηρισμό της ως σκηνή μάχης, κυνηγιού ή συμμετοχής σε αγώνες. Το άρμα έχει προστατευτικό κουβούκλιο και οι επιβαίνοντες δεν κρατούν όπλα κυνηγιού ούτε φέρουν πολεμικό εξοπλισμό. Μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν για το ποιοί είναι, πού πηγαίνουν και για ποιόν λόγο. Δεν διακρίνεται συμβολισμός στην παράσταση, η οποία πιθανότατα απεικονίζει μια ειρηνική σκηνή αναχώρησης για ένα ταξίδι ή κάποιο προσκύνημα, μια σκηνή από τη ζωή τυχαίων ανθρώπων αλλά ίσως και της οικογένειας της νεκρής, συνολικά τριών ανθρώπων, όσες και οι κόγχες του τάφου, παρόλο που δεν υπάρχει σαφής απεικόνιση γυναικείας μορφής.

Τα ευρήματα του τάφου από το Κεντρί έχουν κοινά διακοσμητικά μοτίβα με λάρνακες και αγγεία που βρέθηκαν σε τάφους στην Επισκοπή Ιεράπετρας, στο Αλατσομούρι Παχειάς Άμμου και στη Γρα Λυγιά που βρίσκεται 5 χλμ. δυτικά της Ιεράπετρας. Η ομοιότητα της λουτροειδούς λάρνακας με τη λάρνακα της Επισκοπής έγκειται στην παράσταση με το άρμα και στην απεικόνιση των ανθρώπινων μορφών και των ζώων με τα χαρακτηριστικά στρογγυλά μάτια, όπως και στη λάρνακα από το Αλατσομούρι.⁴² Το σχήμα της λάρνακας ΑΕ13050 από τη Γρα Λυγιά, ο διαχωρισμός των διακοσμημένων ζωνών και τα σχηματοποιημένα άνθη παπύρου της μεγάλης ζώνης είναι ακριβώς όμοια με εκείνα της μεγάλης πλευράς της δικής μας λάρνακας.⁴³ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για έργα του ίδιου καλλιτέχνη ή του εργαστηρίου που δραστηριοποιήθηκε κατά τη Μετανακτορική περίοδο στην περιοχή της σημερινής Ιεράπετρας, αποδεδειγμένα από την Παχειά Άμμο έως τη Γρα Λυγιά και έχει χαρακτηριστεί ως εργαστήριο της Επισκοπής.⁴⁴

Το χωριό Κεντρί, το οποίο απέχει από την Επισκοπή μόλις 4 χλμ., έχει παράδοση στην αγγειοπλαστική. Ήταν το σημαντικότερο αγγειοπλαστικό κέντρο στην ανατολική Κρήτη, τουλάχιστον από την περίοδο της Ενετοκρατίας μέχρι τη δεκαετία του 1980, οπότε σταμάτησε η λειτουργία και των τελευταίων τσικαλαριών.⁴⁵ Παρόλο που δεν υπάρχουν αποδείξεις για τέτοιου είδους εγκαταστάσεις σε προηγούμενες ιστορικές και προϊστορικές περιόδους, τίποτα δεν μπορεί να τις αποκλείσει. Η περιοχή του Κεντρίου παρείχε όλα τα απαραίτητα στοιχεία για τη χωροθέτηση και τη λειτουργία εργαστηρίων αγγειοπλαστικής. Διέθετε πολύ καλής ποιότητας κοκκινόχρωμα, ενώ ακόμη και σήμερα η στρωματογραφία της περιοχής παρουσιάζει ερυθρές αλουβιακές επιχώσεις πάχους δύο μέτρων. Από τα γύρω βουνά γινόταν η προμήθεια καύσιμης ύλης για τα καμίνια, ενώ νερό για την παρασκευή του πηλού προσέφερε άφθονο ο ποταμός. Είναι, συνεπώς, πολύ πιθανό η εγκατάσταση του Υστερομινωικού εργαστηρίου κεραμικής, που κατασκεύασε τις λάρνακες και επινόησε την τεχνολογία Επισκοπής με τα μεγάλα ολοστρογγυλά μάτια ανθρώπων και ζώων, να βρισκόταν στην περιοχή του Κεντρίου, σε κάποιο σημείο άγνωστο ακόμη σε μας, κοντά στον Κένδριο ποταμό.

Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο θαλαμοειδής τάφος του Κεντρίου ήταν σε μια επίπεδη έκταση, 3 μ. κάτω από την επιφάνεια, χωρίς καμία ένδειξη ύπαρξής του, ενώ οι λαξευτοί τάφοι στην ανατολική Κρήτη συνήθως βρίσκονται σε πλαγιές λόφων. Έχοντας υπόψη το ΥΜ ΙΙΙ νεκροταφείο στους Αρμένους Ρεθύμνου που είναι επίσης σε σχετικά επίπεδο έδαφος, έγινε μια γεωφυσική έρευνα με χρήση γεωραντάρ

42 Kanta 1980, 143, εικ. 56:1.

43 Αποστολάκου 2002, σκ. 60, 82.

44 Kanta 1980, 289.

45 Μανιαδάκης 2012.

σε ακτίνα 3 στρεμμάτων γύρω από τον ανασκαμμένο τάφο για τον εντοπισμό άλλων ταφών. Η έρευνα δεν είχε το επιθυμητό αποτέλεσμα, συνεπώς είναι ο μοναδικός της περιοχής. Αν και όλους αυτούς τους αιώνες αμέτρητοι άνθρωποι πέρασαν εν αγνοία τους από πάνω του, ένα μικροατύχημα στις μέρες μας έγινε αφορμή για τον εντοπισμό του.

Χρύσα Σοφιανού

Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου

csofianou@culture.gr

Βιβλιογραφία

Αποστολάκου 2002

Β. Αποστολάκου, «Υστερομινωικοί τάφοι ΙΙΙ στη Γρα Λυγιά Ιεράπετρας», *ΑΔ* 53 (1998), *Μελέτες*, 2002, 25-88.

Μανιαδάκης 2012

Γ.Μ. Μανιαδάκης, *Κεντρί: Το Χωριό των Σταμνάδων* (Ηράκλειο 2012).

Πλάτων 1947

Ν. Πλάτων, «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά τα έτη 1941-1947», *ΚρητΧρον* 1, 1947, 631-640.

Πλάτωνος 2008

Μ. Πλάτωνος, «Εικονιστική Σαρκοφάγος από την Επισκοπή Ιεράπετρας», στον τόμο: Ντ. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Amicitiae Gratia. Τόμος στη μνήμη Αλκμήνης Σταυριδῆ* (Αθήνα 2008), 17-34.

Ρεθεμιωτάκης 1979

Γ. Ρεθεμιωτάκης, «Λάρνακες και Αγγεία από το Καβροχώρι Ηρακλείου», *ΑΔ* 34, *Μελέτες Α*, 1979, 228-259.

Ρεθεμιωτάκης 1995

Γ. Ρεθεμιωτάκης, «Μινωική Λάρνακα από το Κλήμα Μεσαράς», *ΑΕ* 134, 1995, 163-183.

Τζεδάκις 1971

Γ. Τζεδάκις, «Λάρνακες Υστερομινωικού Νεκροταφείου Αρμένων Ρεθύμνης», *ΑΑΑ* 4, 1971, 216-221.

Baldwin Bowsky 2006

M.W. Baldwin Bowsky, "Highways and Byways of Roman Hierapytna (Crete): Four new Claudian Road Inscriptions", *ASAtene* 84, III.6, 2006, 551-580.

Bosanquet 1901-1902

R.C. Bosanquet, "Excavations at Palaikastro I", *BSA* 8, 1901-1902, 286-316.

Bosanquet – Dawkins 1923

R.C. Bosanquet, R.M. Dawkins, *The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations, 1902-1906*, *BSA Suppl.* 1 (London 1923).

Boyd-Hawes κ.ά. 1908

H. Boyd-Hawes, B.E. Williams, R.B. Seager, E.H. Hall, *Gour-nia, Vasiliki and Other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete: Excavations of the Wells-Houston-Cramp Expeditions 1901, 1903, 1904* (Philadelphia 1908).

Crouwel 1981

J.H. Crouwel, *Chariots and Other Means of Land Transport in Bronze Age Greece* (Amsterdam 1981).

Evans 1905

A.J. Evans, "The Prehistoric Tombs of Knossos", *Archeologia or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity* LIX [59], 1905, 391-562.

Furumark 1972

A. Furumark, *Mycenaean Pottery I, Analysis and Classification* (Stockholm 1972).

Gillis 1990

C. Gillis, *Minoan Conical Cups: form, function, and significance*, *SIMA* 89 (Göteborg 1990).

Kanta 1980

A. Kanta, *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution*, *SIMA* 58 (Göteborg 1980).

Long 1974

C.R. Long, *The Ayia Triadha sarcophagus: a study of late Minoan and Mycenaean funerary practices and beliefs*, *SIMA* 41 (Göteborg 1974).

Marinatos 1997

N. Marinatos, "Minoan and Mycenaean Larnakes: A Comparison", στον τόμο: J. Driessen, A. Farnoux (επιμ.), *La Crète Mycénienne: actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'Ecole française d'Athènes, 26-28 Mars 1991*, *BCH Supplément* 30 (Athènes-Paris 1997), 281-292.

Pendlebury 1939

J.D.S. Pendlebury, *The Archeology of Crete. An Introduction* (London 1939).

Popham 1977

M. Popham, "Notes from Cnossos, Part I", *BSA* 72, 1977, 185-195.

Sofianou 2023

C. Sofianou, "A Grave at Palaikastro Mesonisi", στον τόμο: J. Driessen, C. Knappett (επιμ.), *Megistos Kouros. Studies in Honor of Hugh Sackett*, Aegis 23 (Louvain 2023), 282-296.

Tzedakis 1969

Y. Tzedakis, "L'atelier de céramique postpalatiale à Kydōnia", *BCH* 93.1, 1969, 396-418.

Tzedakis – Holley 2012

Y. Tzedakis, M. Holley, "Armenoi; The Late Minoan III Necropolis and the Town", στον τόμο: E. Mantzourani, P.P. Betancourt (επιμ.), *PHILISTOR. Studies in Honor of Costis Davaras*, INSTAP Prehistory Monographs 36 (Philadelphia 2012), 239-245.

Watrous 1991

L.V. Watrous, "The Origin and the Iconography of the Late Minoan Painted Larnax", *Hesperia* 60.3, 1991, 285-307.

*Memory, memento, and mortuary analysis at
Kavousi, East Crete*

Leslie Preston Day

Memory, memento, and mortuary analysis at Kavousi, East Crete

Leslie Preston Day

American archaeological involvement in East Crete began in 1900 with the work of Harriet Boyd (Hawes). At the advice of Sir Arthur Evans, she began her explorations in the Kavousi area, focusing on the mountains to the southeast of the modern village (Fig. 1), but also investigating the plain below the village and its surrounding hills. In 1900, she excavated four sites in the mountains (Fig. 2): the ridge of Vronda (now called Xerambela), the high peak of the Kastro, a tomb to the southeast of the Kastro at Skouriasmenos, and the lower conical peak of Azoria.¹ Vronda produced eight small tholos tombs, some robbed, others still containing pottery and objects.² The remains of a large building on the summit of the ridge were also recovered, but the architecture was poorly preserved, and the finds consisted only of coarse pottery sherds. On the high peak of the Kastro, Boyd found what she interpreted as a Geometric chieftain's dwelling, made up of thirteen rooms arranged on terraces from the top of the peak down,³ but although the walls were better preserved, there were no spectacular finds. At Skouriasmenos she discovered a large, intact tholos tomb from which the local landowner had removed and sold off most of the antiquities.⁴ Nevertheless, she managed to locate some of the finds from the tomb that hinted at the wealth of the person(s) buried there. Azoria presented many confusing walls, some belonging to circular structures, and material that represented multiple phases, including the Late Bronze Age, Geometric, and even Hellenistic periods.⁵ Boyd followed with a second season in 1901, exploring ruins around Avgo to the east of Azoria and some robbed graves near the Kastro at Aloni (now called Skala).⁶ While she was interested in these remains, which dated to what we now call the Early Iron Age (1200–700 BC), the comparison with the spectacular finds that Evans was uncovering at Knossos caused her to abandon the Kavousi area for the Minoan town site she discovered at Gournia. Aside from her preliminary reports, the Kavousi area went unexamined except for chance finds for nearly 80 years.

In 1978 Geraldine Gesell, William Coulson, and Leslie Day undertook a new investigation of the Kavousi area, spurred by an interest in the period of transition between the collapse of the Bronze Age civilizations in the Aegean and the beginning of the Archaic Greek period. Members of the project first located, cleaned, and drew detailed plans of the extant architectural features of buildings and tombs discovered by Boyd at Vronda, the Kastro, Aloni, and Skouriasmenos; Azoria was not included in the original study, since the remains there had not yet indicated extensive use during this transitional period. The next phase of the project included study of the material from the Kavousi area in the Heraklion and Ierapetra Museums.⁷ Finally, permission was granted to open new excavations at Vronda and the Kastro. Excavation continued for five seasons from 1987 to 1992, followed by consolidation of the sites and study of the excavated material.⁸ As part of the project, Donald Haggis conducted a surface survey of the Kavousi area to place the excavated sites within their geographic and chronological setting.⁹ Later, he and Margaret Mook undertook excavations at Azoria, and the site has proved to be an important Archaic urban center, with significant remains of earlier periods.¹⁰

These mountain sites at Kavousi have produced evidence of use from the Neolithic through the Archaic periods. The sites continued to attract people for a variety of reasons, but the geographical setting and the availability of natural resources must have played an important role. Both the Kastro and Azoria lie on top of easily defensible peaks, and all three sites provide commanding views of the surrounding area on the Isthmus of Ierapetra and the Gulf of Mirabello. Proximity to water resources may also have been a major factor in site selection, especially during the twelfth century, when according to scientific evidence

---

1 Boyd 1901.

2 Boyd 1901, 131-136.

3 Boyd 1901, 136-143.

4 Boyd 1901, 143-148.

5 Boyd 1901, 150-154.

6 Boyd 1904, 15-17.

7 Gesell – Day – Coulson 1983; 1985. Day – Coulson – Gesell 1986.

8 For preliminary reports, see Gesell – Day – Coulson 1988; 1995. Gesell – Coulson – Day 1991. Coulson et al. 1997. Mook 2004; 2011. To date, four volumes of the comprehensive report on the excavations have appeared: three on the LM IIIc settlement at Vronda (Day – Klein – Turner 2009. Day – Glowacki 2012. Day et al. 2016), and one on the burials at Vronda (Day – Liston 2023). Another volume on the Shrine at Vronda is in preparation (Gesell – Glowacki – Klein [forthcoming]), as well as on the material from the earlier investigations at Kavousi. Study of the Kastro material is underway.

9 Haggis 2005.

10 Haggis et al. 2004; 2007a; 2007b; 2011a; 2011b.

Fig. 1 Aerial view of part of the northeastern coast of Crete showing locations of Vronda, Kastro, Azoria, and Avgo. Courtesy Google Earth.

Fig. 2 View of mountain sites (Azoria, Kastro, Vronda) from the north. Photo K. Glowacki.

there was widespread drought in the eastern Mediterranean.¹¹ Just below the Vronda ridge is a perennial spring, while both Azoria and the Kastro also have access to additional water sources: Azoria to springs to the east at Avgo and the Kastro to springs to the south toward Thripti. Potential land for agriculture is also available, particularly if terracing was employed, as it is today. The slopes around all three sites could have been exploited for growing crops, and the surrounding areas would have supported pastoralism. Surprisingly, Vronda had the longest continuing history of use, although it is the least impressive of the three sites, hidden at the back of a long slope, rather than perched on a defensible hill. While the proximity of the spring may partly account for its popularity, memory may also have played a role in its continued use. Once there were ruins of earlier inhabitation, oral traditions about their inhabitants may have attracted later inhabitants to settle there.

The patterns of use of each site varied throughout time. Both Azoria and Vronda have produced remains from the Neolithic period,¹² and from Vronda there is also material from the Prepalatial (EM I–MM

11 Knapp – Manning 2016.

12 Haggis et al. 2007b, 668–695. Day et al. 2016, 199.

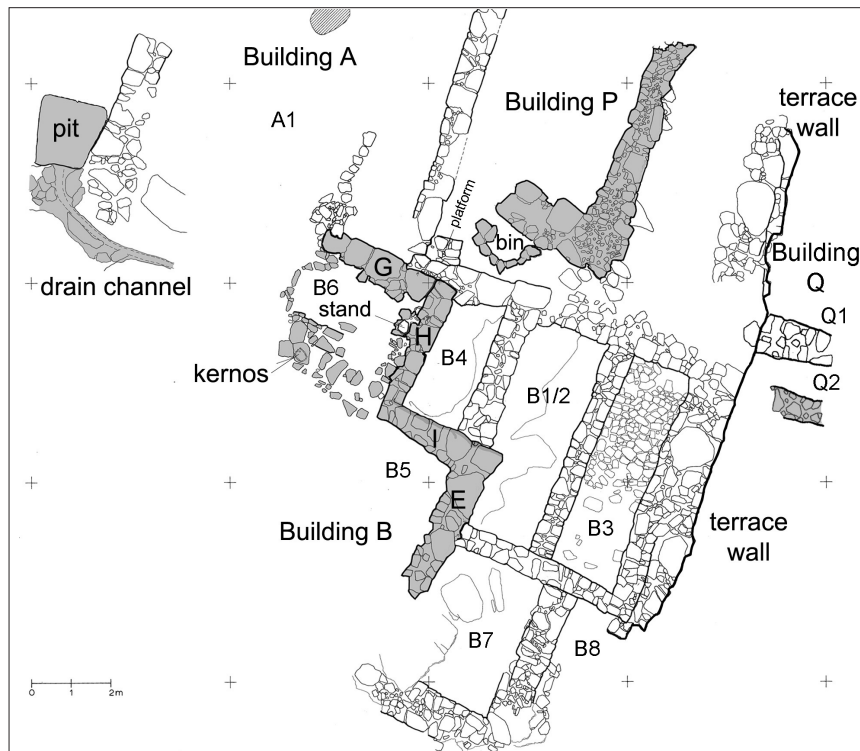

Fig. 4 Plan of Vronda showing Protopalatial Building P and Neopalatial walls incorporated into Building A-B.

in use, but not always at the same times or for the same reasons. The earliest habitation occurred at the Kastro, the highest and most inaccessible site, around 1200 BC.¹⁷ Within a generation, new settlements were established at both Azoria and Vronda.¹⁸ Later building has obscured the twelfth-century settlements at the Kastro and Azoria, and comprehensive analysis of this period at the two sites is still ongoing. Vronda, however, was not resettled, and many of the buildings were preserved with at least some of their contents.¹⁹ The twelfth-century village consisted of a large building on top of the ridge, with houses in clusters around it and a religious building to the southwest. The dwellings seem to have begun as single-family homes of several rooms, the largest of which had cooking facilities (hearths and sometimes ovens). As families expanded, new living units were constructed next to the previous house, each with its own hearth room, and these eventually became clusters of buildings probably housing members of the same kinship groups (Fig. 3). The large building (Building A-B) is poorly preserved, but it consisted of at least one room (A1) with a smaller room (A2) behind and a series of storerooms (B1/2, B3, B4, B7) that supported a second story to the southeast; the building faced open areas to the east and south. The establishment of Building A-B began with the construction of a large terrace wall along the east, and the builders incorporated walls remaining from the Neopalatial structure (see Fig. 4). They could have used the available walls for economic reasons, but the siting of Building A-B on top of the remains of earlier large buildings may also have created a powerful connection between the new settlement and the older groups who were thought to have inhabited the site. Building A-B is unlike the other structures in the village in size and function. It was larger and did not undergo the modifications necessitated by the expanding family groups who lived in the houses. There were specialized rooms containing giant pithoi for storage, and most of the pottery was the type used for commensal events: large, stemmed drinking vessels and an elaborately decorated krater, as well as cooking vessels. Fragments of a decorated terracotta window frame seems to have been placed on the exterior wall of one of the rooms (Fig. 5b), probably a sign indicating either the function of the building or the identity of the persons who occupied it, and visible to any people approaching from the east and the spring. The building may have functioned as a communal storage and feasting venue and/or as the domicile of the leader of the community. During events there, memories of earlier inhabitants

17 Mook 2004, 164.

18 Haggis et al. 2007b, 696-705. Day et al. 2016, 205.

19 Day - Klein - Turner 2009. Day - Glowacki 2012. Day et al. 2016.

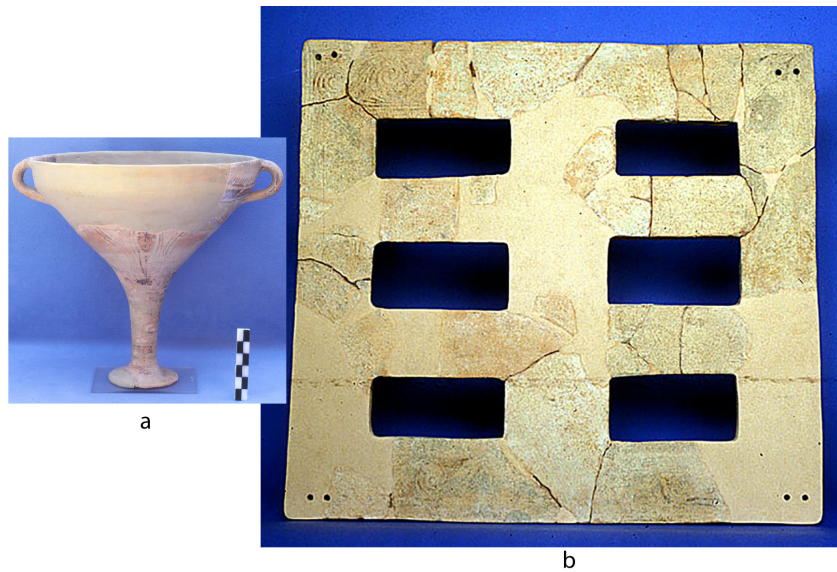

Fig. 5 Finds from Building A-B at Vronda: a) kylix from B3, b) terracotta window frame from B7.

Fig. 6 Terracotta goddess figures and ritual equipment from Shrine at Vronda.

could have been activated through stories, rituals, the setting, and even the objects. The large decorated kylikes found in this building (Fig. 5a) and others on the site were reminiscent of those used in feasting in the last palaces on the island and hearkened back to the time before their settlement was founded. Some vessels were even decorated with symbols of the Minoan past, like horns of consecration, double axes, and octopods, and perhaps some antiques or mementoes were also displayed, such as a LM I blossom bowl that was found standing near the hearth of one of the rooms.²⁰

The chief religious building on the site was a communal shrine (Building G) that housed many large terracotta statues of goddesses with upraised hands, along with cylindrical stands, decorated plaques, and offering bowls (Fig. 6).²¹ There was no indication of commensal events or daily domestic functions associated with this shrine, and its two rooms with benches were too small for meetings of large groups of people, so rituals were probably held outside, as has been suggested also for the Temple at Karphi.²² The same types of bench shrine and ritual equipment are found in three nearby settlements of LM IIIC date:

20 Day – Glowacki 2012, 98, 101, 171. Day et al. 2016, 163.

21 Gesell 2004; 2010. Gesell – Glowacki – Klein (forthcoming).

22 Rutkowski 1987, 259. Gesell 2004, 143.

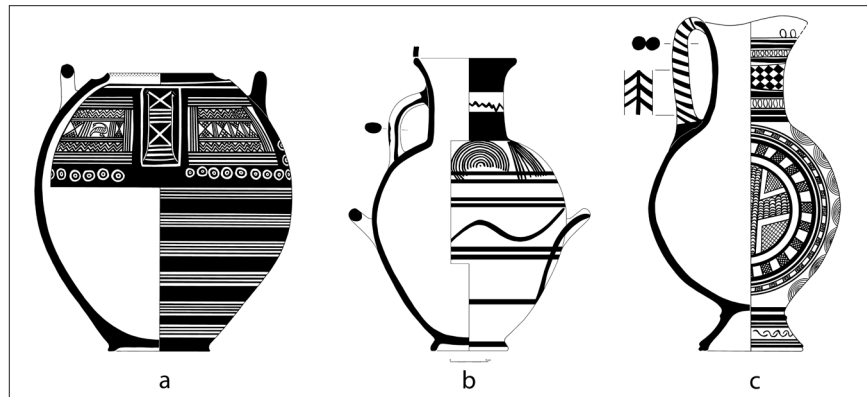

Fig. 7 Façade of Vronda tholos tomb V, from south.

Fig. 8 Façade of tholos tomb at Skouriasmenos near the Kastro, from east.

Fig. 9 Pottery from Kastro tombs:
 a) LG pyxis from Skouriasmenos imported from central Crete; b) PG hydria from Skouriasmenos imported from Attica; c) LG oinochoe from Skouriasmenos imitating Cypriot vessels.

at Azoria,²³ Halasmenos,²⁴ and Vasiliki Kephala.²⁵ The goddesses and offering stands belong to a new type of ritual practice that came into use after the palaces fell, perhaps echoing earlier beliefs or practices, but now communal and based on the local sociopolitical structures.

The village, then, consisted of approximately 120 inhabitants who lived in family groupings, worshipped at the shrine, and participated in commensal events that were held in the large house and perhaps hosted by the leader in the community. It seems likely that the people at Vronda set themselves off from those who dwelt elsewhere in the area by establishing an identity based in part on the associations with the earlier inhabitants of the site, preserved in stories, objects, and architectural elements.²⁶ We know nothing about the relationships the people at Vronda had with the contemporary communities at Azoria and the Kastro, nor whether those sites were organized in a similar fashion.

Vronda and Azoria were abandoned sometime in the first half of the eleventh century. Vronda shows no sign of violent destruction. The inhabitants simply took valuable or movable objects and left behind everything else, including the ritual objects in the Shrine and the large storage vessels in the houses, and the buildings gradually disintegrated. It is likely that the population moved up to the Kastro, which shows signs of a major expansion at this time. Nevertheless, the associations attached to Vronda and Azoria continued to have power, as can be seen in the burials made at the two sites after their settlements were abandoned. A SM-PG tholos tomb has been found at Azoria,²⁷ and at least eleven SM-PG tholos tombs are known at Vronda (Fig. 7).²⁸ These are scattered around the periphery of the former settlement, which was gradually collapsing. Only in one case did the graves encroach upon the former buildings (Tholos Tomb VIII). Those who buried at Vronda inhumed their dead in small, beehive-shaped tombs with elaborate facades, and they placed inside jewelry, weapons, tools, and pottery –including vessels for drinking, pouring, and storage. These tombs were used extensively throughout the later eleventh and tenth centuries, and sporadically after that time. It is likely that in the beginning the burying population had real memories of the abandoned village, but later, it was the funerary events at the tholoi that were remembered. At the same time, other groups began to bury around the thriving settlement on the Kastro, particularly on the southeast slopes of the peak at Aloni and Plai tou Kastrou and southeast at Skouriasmenos. The Kastro cemeteries began in the eleventh century, saw greatest use during the eighth century, but continued well into the seventh century. Burials were made in tholos tombs, which were larger and more elaborately constructed than the tombs at Vronda (Fig. 8), and the material from these tombs shows that they were used by wealthy or high-status families. The pottery includes vessels imported from central Crete (Fig. 9a) or the mainland of Greece (Fig. 9b), or even imitations of foreign types, particularly those from Cyprus (Fig. 9c). Finds of jewelry, weapons, and tools appeared, as in the Vronda tholoi, but also were included armor (greaves and shield boss), imported bronze work, and iron ship firedogs with spits, objects that have been

23 To date, only brief mentions have been made of the bench shrine. See Haggis et al. 2007b, 704; 2011a, 3, fig. 3. Haggis – Mook – Carter 2016, 5.

24 Tsipopoulou 2001; 2009.

25 Eliopoulos 1998; 2003; 2004; 2018.

26 For a good study of identity in LM IIIC-EIA Crete see Wallace 2003.

27 Eaby 2010.

28 Day – Liston 2023, Ch. 2.

associated with the burials of aristocratic elites in Crete and elsewhere.²⁹

At the same time as the tholos tombs around the Kastro were used by high-ranking members of the community a new cemetery appeared at Vronda that served a different group.³⁰ The graves of the mid-eighth to later seventh century at Vronda differed from the earlier burials and those around the Kastro, both in form and in the method of disposal of the dead. Rather than vaulted tombs with elaborate facades these graves were simple, stone-lined enclosures (Fig. 10), often incorporating walls of the earlier houses, and instead of inhumations, they contained cremations. Each enclosure was used on multiple occasions and served both as the pyre site and the final resting place of the deceased. The low walls served to contain the burning wood of the pyre until the cremation was finished, then grave goods were placed on top, and the remains were covered with piles of stones. When the enclosure was needed again, the stones were removed, the remains swept aside or thrown out nearby, and a new cremation was made. The graves contained from two to eight burials. The skeletal remains were warped and fragmented, but the last burial was often in anatomical order that could be observed during excavation by the biological anthropologist. Enough was preserved to tell the age and sex of many of the individuals buried there. All ages and both sexes are represented. The presence of some non-metric traits found on the skeletons³¹ indicate that the enclosures were burial plots that, like the houses before them, were arranged in clusters that likely represent extended families. The burying population, then, was socially organized in the same way as the earlier Vronda settlement, with families and kin-related clans the basic units of society.

Fig. 10 Vronda, aerial view of enclosure Grave 3; north is at top.

Grave goods were plentiful, although fragmented and partially burned in later cremations. The numerous objects of metal show that these were not poor people, although less wealthy than those burying around the Kastro. For example, there were no objects of gold, no bronze armor, no ship firedogs and spits, and fewer imported objects or imitations of foreign ones. Simple bronze and iron jewelry (pins and fibulas), bronze sheeting, and iron tools and weapons were deposited with the dead. Pins often accompanied the female burials, while spears and swords were regularly placed with the males, and on two occasions groups of arrows (Fig. 11). Clearly, deceased men were celebrated for their roles in warfare and the hunt. The most common tool was the knife, but axes, chisels, scrapers, and awls also were deposited; in one instance a possible metalworker's toolkit accompanied the burial, perhaps indicating the craft of the deceased.

There was a good deal of pottery, most of it locally produced, with a few imported vessels (Fig. 12).

29 Boardman 1971. Maran 2012, 126.

30 Day 2011. Day – Liston 2023, Ch. 3.

31 Day – Liston 2023, 232-233.

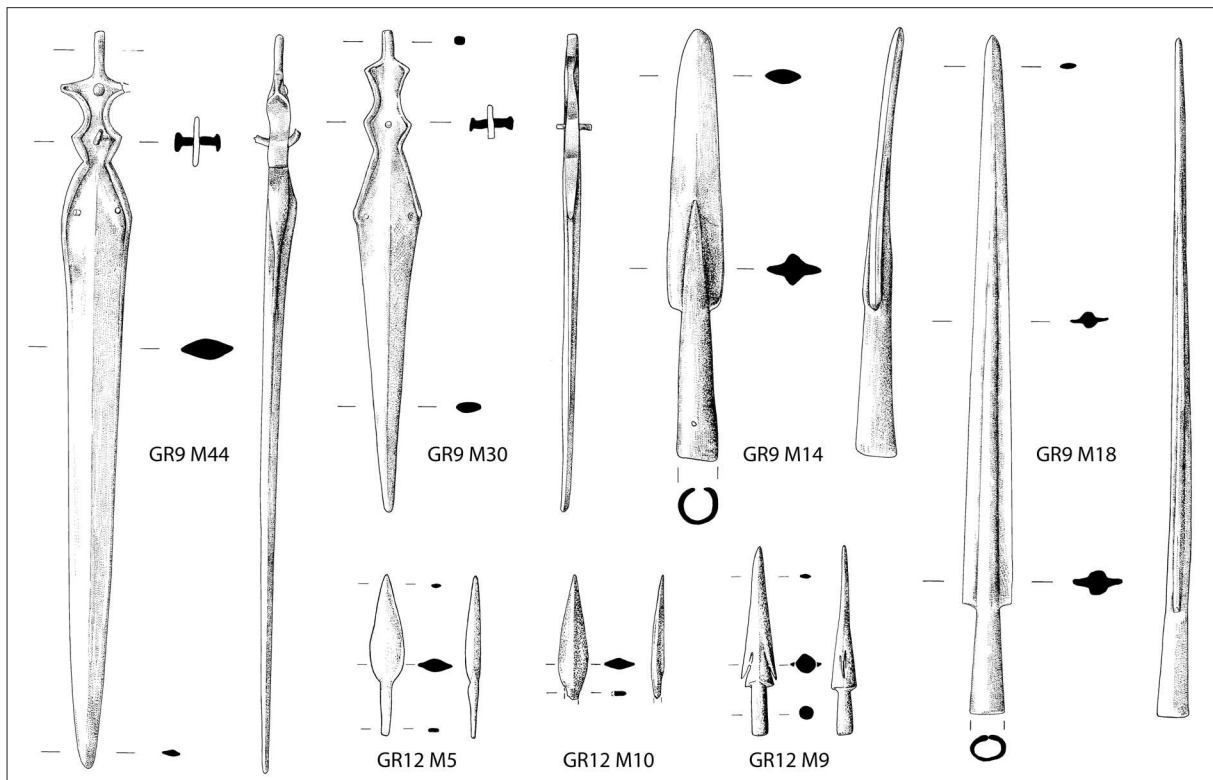

Fig. 11 Iron sword, dagger, spearheads, and arrowheads from Vronda enclosures.

Such grave pottery was often present to provide for the deceased in the afterlife or on the journey there, but the extraordinary number of drinking vessels (about 55% of the total ceramic assemblages), especially when compared to the tholos tombs at Vronda and the Kastro, suggests that most represent the remains of drinking rituals performed during the long period (6-8 hours) while the pyre burned. After the cremation was completed, the drinking vessels were deposited on the pyre before it was covered over. Gaignerot-Driessen has suggested that pottery and objects in similar burials at Anavlochos had been ritually destroyed,³² but it is difficult to know whether the fragmentation of the pottery in the Vronda enclosures resulted from deliberate ritual acts at the end of the funeral or was caused when stones were heaped on the grave to cover the burial. Evidence for occasional ritual destruction of objects, however, is clear. Some spearheads were deliberately bent, and this damage could not have resulted from the fire of the cremation but would have required beating on a forge and therefore extraordinary effort. Pottery other than cups or skyphoi was rare, but it included large open vessels (kraters, kalathoi, basins, and trays) for serving, a few storage vessels (amphorae, jars, and pyxides), as well as small juglets and aryballoi that held aromatic oils and larger pouring vessels to hold larger quantities of liquid. Missing, however, are the elaborately decorated hydriae and amphorae so common at Plai tou Kastrou and Skouriasmenos. Much of the pottery is Protogeometric in style, even in graves that contained vessels of later date. While these early vessels can be explained by the fact that East Crete lagged behind the rest of the island in adopting the Geometric styles, as can be seen in the pottery from the Kastro settlement,³³ it is also possible that the vessels which were deposited had been manufactured earlier than the late eighth or early seventh centuries. These might have been mementos belonging to the deceased, antiques (older vessels owned by the deceased or their families) or even heirlooms (passed down through generations in families).³⁴ In Grave 28, for example, two burials were uncovered in vessels closely packed together in the corner and clearly deposited at the same time. One of the vessels was an amphora of LG date, while the other was a PG necked jar (Fig. 13). This is a

32 Gaignerot-Driessen et al. 2020, 6.

33 Mook 2004, 169-173.

34 Crow 2019, 482; for these and other types of curated objects see Davis et al. 2019.

clear indication that earlier vessels were used together with contemporary ones in the burials, for whatever reason. Some vessels also show evidence of repair, suggesting that they were no longer useable, but may have carried some associations to the deceased or the family; at any rate, they indicate that antiques and possibly mementos formed part of the burial assemblages.

Fig. 12 Pottery from enclosure Grave 26 at Vronda.

Fig. 13 LG amphora and PG jar holding Burials 6 and 7 in enclosure Grave 28 on Vronda.

Some graves seem to have had markers over them, either a stone or a large ceramic vessel, and some even had small stone platforms next to them (Fig. 10, bottom), perhaps for funerary rituals like those attested in Grave 3, where a cup and flask were deposited at the top of the grave after most of the stones had been heaped on it. The remains of these post-funerary rituals resemble those found in the tholos tombs at Vronda and the Kastro, where evidence has been found for drinking vessels deposited in the area in front of the entrances.³⁵ While ordinarily the site of Vronda in this period consisted of low ruined walls interspersed with heaps of stones and a few markers, during the cremations the area was the backdrop for spectacular rituals that activated memories and reinforced identities.

Although probably part of the Kastro community, those who buried their dead at Vronda were clearly claiming ties to those who had lived there in the past. They could have had no direct memories of that

settlement after such a long time, but local tales and invented traditions about it doubtless circulated. Moreover, this interest in earlier remains was not limited to those who used the Vronda cemetery. The later eighth century saw the reuse of other abandoned sites in the area, not remains of the palatial past, as can be seen in other parts of Crete,³⁶ but those of the twelfth century, when people had fled the disruptions on the island. At Azoria a large building near the PG tholos tomb was constructed and served for ritual feasting and dining,³⁷ and at nearby Chalasmenos a PG tholos tomb was placed over an earlier building and one of the LM IIIC buildings was rebuilt in Late Geometric to serve as a venue for elite feasting and drinking.³⁸ The establishment of the new cremation cemetery at Vronda may represent a similar interest. In all three cases, the sites and their associations were being claimed by living populations who now resided elsewhere. At Vronda, however, the rituals revolved around burials rather than elite male feasting.

At Vronda, burying within the walls of the abandoned houses also represented a major break in mortuary behavior from inhumation in built tombs to cremation burials in enclosures. What caused such a change? Cremation became the primary method of burial in central Crete much earlier, from the middle of the eleventh century at Knossos,³⁹ and from the early ninth century at Eleutherna,⁴⁰ but East Crete was slow to adopt the rite as a regular practice.⁴¹ The form of the ritual on Vronda, however, differed from what was usual on the island, where cremated bones were collected and placed in a container within a tomb, not left in the pyre enclosure. Similar cremations have been found at nearby Vrokastro⁴² and Anavlochos,⁴³ both of which were contemporaneous with the Vronda cemetery. The idea of cremation may have come from central Crete, but details were locally adapted. Changes in burial customs have often been seen as indicators of a new population, but there is no evidence of new sites inhabited in the eighth century in the Kavousi area, and the material remains indicate that other cultural practices show continuous development. Changes in beliefs about the afterlife may have caused the adoption of the new cremation rite, but there can be no evidence for it without written documents. Sudden and dramatic changes in mortuary behavior, however, often accompany social instability that cause groups of individuals to mark themselves as different from others.⁴⁴ It is most likely that a group of people living in the Kastro community, perhaps spurred by competitive kinship rivalries, created a new burial ritual from stories that were in circulation in the eighth century—such as those surrounding the events of the Trojan War—or from observing the rite practiced by others on the island. The people who buried in the cemetery at Vronda may have been challenging the status quo by claiming a new identity based on a real or imagined ancestral past at Vronda, and they used the new rite of cremation to express their status.

The actual ritual of burial in a cremation is very different from that of an inhumation in a tholos tomb. Both types involve a ritual enactment at the grave at the time of burial, but the effect is not the same. Burial in a tholos tomb would involve a ceremony in front of the impressive facade of the tomb, with mourners outside performing the necessary rituals; there certainly is no room within the tomb for more than one or two people. Cremation, however, creates a much more dramatic event, with the pyre burning for hours, during which rituals involving drinking and feasting could be carried out.⁴⁵ The flames and smoke rising from the pyre for hours would have been visible to people on the Kastro and Azoria, and possibly beyond. It made dramatically clear the relationship between the burying population and those of the former village, perhaps a boast that the inhabitants there had been their ancestors, whom the dead were now joining.

This mortuary evidence reflects the major social and political changes that were occurring in the late eighth and seventh centuries in the Kavousi area. While elites continued to bury their dead with conspicuous luxury in tholos tombs around the Kastro settlement, a new group of less wealthy members radically

---

36 Prent 2003.

37 Haggis – Mook 2015, 18.

38 Tsipopoulou 2004. Eaby 2018, 2 [by M. Tsipopoulou].

39 Coldstream – Catling 1996.

40 Stampolidis 2001; 2004, 120-129.

41 While cremation first arrived on Crete at the end of the Late Bronze Age in the eastern part of the island, based on the evidence from Olous (Kanta 2001), after the eleventh century it died out as a regular practice in the east except at Vrokastro (Hall 1914, 123-154) and did not become popular again until the late eighth century.

42 Hall 1914, 154-169. Velho 2008.

43 Gaignerot-Driessen et al. 2020, 1-13.

44 Janes 2014, 573.

45 Day – Liston 2023, 353.

changed their burial customs to cremation at Vronda. In so doing they challenged other groups with spectacular burials that made a claim of ownership to the site, with all its resources, powers, and responsibilities, along with the associated history or stories. This group memorialized the former settlement by using it as a cemetery, and the power of that memorialization increased through the many years of burial rituals. Each new cremation incited memories of former rites, strengthening ties with those who had gone before, and the use of antiques or heirlooms recalled past events and individuals. Such strong competition among different lineage groups that can be seen in the mortuary record was, however, not sustainable. It would have helped destabilize society, creating dangers from internal strife or from the aggressive expansion of other communities in the area. Some new social arrangement was needed. It is interesting that after the cemetery at Vronda (and the tombs on the Kastro) ceased to function and the Kastro settlement was abandoned, Azoria became the major and only settlement in the area. It was completely rebuilt and inhabited on a large scale, with an elaborate plan that included groups of rooms for communal dining and a large civic building, as well as new types of houses. The arrangement indicates a new social order that prioritized community over competitive elite display,⁴⁶ and the abandonment of the former tombs and cemeteries after nearly 500 years of use is another indication of how major the break in the social-political organization was in the Kavousi area. Memory of the earlier social structure had been embedded in the cemeteries, which now were deliberately forgotten, and burial took a different form.

Leslie Preston Day

Charles D. and Elizabeth S. LaFollette

Distinguished Professor of the Humanities Emerita

Wabash College

dayl@wabash.edu

Bibliography

Boardman 1971

J. Boardman, "Ship Firedogs and Other Metalwork from Kavousi", *KretChron* 23, 1971, 5-8.

Boyd 1901

H.A. Boyd, "Excavations at Kavousi, Crete, in 1900", *AJA* 5, 1901, 125-157.

Boyd 1904

H.A. Boyd, "Gournia: Report of the American Exploration Society's Excavations at Gournia, Crete, 1901-1903", in: *Transactions of the Department of Archaeology, University of Pennsylvania* 1.1 (Philadelphia 1904), 7-44.

Coldstream – Catling 1996

J.N. Coldstream, H.W. Catling, *Knossos North Cemetery: Early Greek Tombs*, BSA Suppl. 28, (London 1996).

Coulson et al. 1997

W.D. Coulson, D.C. Haggis, M.S. Mook, J.L. Tobin, "Excavations on the Kastro at Kavousi: An Architectural Overview", *Hesperia* 66.3, 1997, 315-390.

Crow 2019

A. Crow, "Old Things, New Contexts: Bronze Age Objects in Early Iron Age Burials at Knossos", in: E. Borgna, I. Caloi, F.M. Carinci, R. Laffineur (eds), *MNHMH/MNEME. Past and Memory in the Aegean Bronze Age*, Aegaeum 43 (Leuven-Liège 2019), 481-486.

Davis et al. 2019

B. Davis, E. Banou, L. Hitchcock, A. Chapin, "Curation in the Bronze Age Aegean: Objects as Material Memories", in: E. Borgna, I. Caloi, F.M. Carinci, R. Laffineur (eds), *MNHMH/MNEME. Past and Memory in the Aegean Bronze Age*, Aegaeum 43 (Leuven-Liège 2019), 436-441.

Day 2011

L.P. Day, "Appropriating the Past: Early Iron Age Mortuary Practices at Kavousi, Crete," in: A. Mazarakis Ainian (ed.), *The 'Dark Ages' Revisited: Proceedings of the International Conference in Memory of William D.E. Coulson at the University of Thessaly, Volos, Greece, June 14-17, 2007* (Volos 2011), 745-757.

Day – Coulson – Gesell 1986

L.P. Day, W.D.E. Coulson, G.C. Gesell, "Kavousi, 1983-1984: The Settlement at Vronda", *Hesperia* 55.4, 1986, 355-387.

Day et al. 2016

L.P. Day, H.M.C. Dierckx, K. Flint-Hamilton, G.C. Gesell, K.T. Glowacki, N.L. Klein, D.S. Reese, L.M. Snyder, *Kavousi IIC: The LM IIIC Settlement at Vronda. The Specialist Reports*, INSTAP Prehistory Monographs 52 (Philadelphia 2016).

Day – Glowacki 2012

L.P. Day, K.T. Glowacki, *Kavousi IIB: The Late Minoan IIIC Settlement at Vronda. The Buildings on the Periphery*, INSTAP Prehistory Monographs 39 (Philadelphia 2012).

Day – Klein – Turner, 2009

L.P. Day, N.L. Klein, L.A. Turner, *Kavousi IIA: The Late Minoan IIIC Settlement at Vronda. The Buildings on the Summit*, INSTAP Prehistory Monographs 26 (Philadelphia 2009).

Day – Liston 2023

L.P. Day, M.A. Liston, *Kavousi IV: The Early Iron Age Cemeteries at Vronda*, INSTAP Prehistory Monographs 71 (Philadelphia 2023).

Eaby 2010: M. Eaby, «Ένας Θολωτός Τάφος από τον Αζοριά Καβουσίου», in: M. Andrianakis, I. Tzachili (eds), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης Ι, Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008* (Rethymno 2010), 170-178.

Eaby 2018

M. Eaby, *Chalasmenos I: The Late Minoan IIIC Settlement. House A.2*, INSTAP Prehistory Monographs 59 (Philadelphia 2018).

Eliopoulos 1998

T. Eliopoulos, "A Preliminary Report on the Discovery of a Temple Complex of the Dark Ages at Kephala Vasilikis", in: V. Karageorghis, Stampolidis (eds), *Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete 16th-6th Century BC. Proceedings of the International Symposium Organized by the University of Crete and the Anastasios G. Leventis Foundation, Nicosia, Rethymnon, 13-16 May 1997* (Athens 1998), 301-313.

Eliopoulos 2003

T. Eliopoulos, «Ο Υστερομινωικός ΙΙΙΓ 'ομφαλόεις' βωμός της Κεφάλας Βασιλικής», in: A. Vlachopoulos, K. Birtacha (eds), *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χριστό Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)* (Athens 2003), 389-408.

Eliopoulos 2004

T. Eliopoulos, "Gournia, Vronda Kavousi, Kephala Vasilikis:

- A Triad of Interrelated Shrines of the Expiring Minoan Age on the Isthmus of Ierapetra", in: L.P. Day, M.S. Mook, J.D. Muhly (eds), *Crete beyond the Palaces. Proceedings of the Crete 2000 Conference*, INSTAP Prehistory Monographs 10 (Philadelphia 2004), 81-90.
- Eliopoulos 2018
T. Eliopoulos, "The 'Minoan Goddess with Upraised Arms' Today", in: G. Vavouranakis, K. Kopanias, Ch. Kanellopoulos (eds), *Popular Religion and Ritual in Prehistoric and Ancient Greece and the Eastern Mediterranean* (Oxford 2018), 85-95.
- Gaignerot-Driessen et al. 2020
F. Gaignerot-Driessen, M. Anastasiadou, P. Baulain, G. Erny, C. Judson, A. Lattard, R. Machavoine, O. van Walleghem, V. Vlachou, "Fouilles de l'Anavlochos II. La nécropole de Lami, le sanctuaire de Kako Plaï et ses abords, le dépôt votif 1 et ses abords, les terrasses du sommet Nord-Ouest", *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger*, 2020, journals.openedition.org/baefe/1348
- Gesell 2004
G.C. Gesell, "From Knossos to Kavousi: The Popularizing of the Minoan Palace Goddess", in: A.P. Chapin (ed.), *XAPIΣ. Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*, *Hesperia Suppl.* 33, (Princeton 2004), 131-150.
- Gesell 2010
G.C. Gesell, "The Snake Goddesses of the LM IIIB and LM IIIC Periods", in: O. Krzyszkowska (ed.), *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren*, *BSA Studies* 18 (London 2010), 131-139.
- Gesell – Coulson – Day 1991
G.C. Gesell, W.D.E. Coulson, L.P. Day, "Excavations at Kavousi Crete, 1988", *Hesperia* 60, 1991, 145-177.
- Gesell – Day – Coulson 1983
G.C. Gesell, L.P. Day, W.D. Coulson, "Excavations and Survey at Kavousi, Crete, 1978-1981", *Hesperia* 52, 1983, 389-420.
- Gesell – Day – Coulson 1985
G.C. Gesell, L.P. Day, W.D.E. Coulson, "Kavousi 1982-1983: The Kastro", *Hesperia* 54.4, 1985, 327-355.
- Gesell – Day – Coulson 1988
G.C. Gesell, L.P. Day, W.D.E. Coulson, "Excavations at Kavousi, Crete, 1987", *Hesperia* 57.4, 1988, 279-301.
- Gesell – Day – Coulson 1995
G.C. Gesell, L.P. Day, W.D.E. Coulson, "Excavations at Kavousi, Crete, 1989 and 1990", *Hesperia* 64.1, 1995, 67-120.
- Gesell – Glowacki – Klein (forthcoming)
G.C. Gesell, K.T. Glowacki, N. Klein, *Kavousi III. The LM IIIC Shrine at Vronda* (Philadelphia).
- Haggis 2005
D.C. Haggis, *Kavousi I: The Archaeological Survey of the Kavousi Region*, INSTAP Prehistory Monographs 16 (Philadelphia 2005).
- Haggis – Mook 2015
D.C. Haggis, M.S. Mook, "Stratigraphic Excavations at Azoria in 2015", *Kentro: The Newsletter of the INSTAP Study Center for East Crete* 18, 2015, 18-23.
- Haggis – Mook – Carter 2016
D.C. Haggis, M.S. Mook, T. Carter, "Stratigraphic Excavations at Azoria in 2016: The Late Minoan IIIC, Protoarchaic, and Final Neolithic Occupation", *Kentro: The Newsletter of the INSTAP Study Center for East Crete* 19, 2016, 5-14.
- Haggis et al. 2004
D.C. Haggis, M.S. Mook, C.M. Scarry, L.M. Snyder, W.C. West III, "Excavations at Azoria 2002", *Hesperia* 73.3, 2004, 339-400.
- Haggis et al. 2007a
D.C. Haggis, M.S. Mook, R.D. Fitzsimons, C.M. Scarry, L.M. Snyder, "Excavations at Azoria 2003-2004, Part I: The Archaic Civic Complex", *Hesperia* 76.2, 2007, 243-321.
- Haggis et al. 2007b
D.C. Haggis, M.S. Mook, T. Carter, L.M. Snyder, 2007b: "Excavations at Azoria 2003-2004, Part 2: The Final Neolithic, Late Prepalatial, and Early Iron Age Occupation", *Hesperia* 76.4, 2007, 665-716.
- Haggis et al. 2011a
D.C. Haggis, M.S. Mook, R.D. Fitzsimons, C.M. Scarry, L.M. Snyder, W.C. West III, "Excavations in the Archaic Civic Buildings at Azoria in 2005-2006", *Hesperia* 80.1, 2011, 1-70.
- Haggis et al. 2011b
D.C. Haggis, M.S. Mook, R.D. Fitzsimons, C.M. Scarry, L.M. Snyder, "Excavations of the Archaic Houses at Azoria in 2005-2006" *Hesperia* 80, 2011, 431-489.

Hall 1914

E.H. Hall, *Excavations in Eastern Crete, Vrokastro, University of Pennsylvania Museum, Anthropological Publications 3* (Philadelphia 1914).

Janes 2014

S. Janes, "An Entangled Past: Island Interactions, Mortuary Practices, and the Negotiation of Identities on Early Iron Age Cyprus", in: A.B. Knapp, P. van Dommelen (eds), *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean* (Cambridge 2014), 571-584.

Kanta 2001

A. Kanta, "The Cremations of Olous and the Custom of Cremation in Bronze Age Crete", in: N.C. Stampolidis (ed.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999* (Athens 2001), 59-68.

Knapp – Manning 2016

A.B. Knapp, S.W. Manning, "The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean", *AJA* 120, 2016, 99-149.

Maran 2012

J. Maran, "Ceremonial Feasting Equipment, Social Space and Interculturality in Post-Palatial Tiryns", in: J. Maran, P.W. Stockhammer (eds), *Materiality and Social Practice. Transformative Capacities of Intercultural Encounters* (Oxford–Oakville 2012), 121-136.

Mook 2004

M.S. Mook, "From Foundation to Abandonment: New Ceramic Phasing for the Late Bronze Age and Early Iron Age on the Kastro at Kavousi", in: L.P. Day, M.S. Mook, J.D. Muhly (eds), *Crete Beyond the Palaces. Proceedings of the Crete 2000 Symposium*, INSTAP Prehistory Monographs 10 (Philadelphia 2004), 163-180.

Mook 2011

M.S. Mook, "The Settlement on the Kastro at Kavousi in the Late Geometric Period", in: A. Mazarakis Ainian (ed.), *The 'Dark Ages' Revisited: Proceedings of the International Conference in Memory of William D.E. Coulson at the University of Thessaly, Volos, June 14-17, 2007* (Volos 2011), 477-488.

Nowicki 2000

K. Nowicki, *Defensible Sites in Crete c. 1200-800 B.C. (LM IIIB/IIIC through Early Geometric)*, *Aegaeum* 21 (Liège 2000).

Prent 2003

M. Prent, "Glories of the Past in the Past: Ritual Activities at Palatial Ruins in Early Iron Age Crete", in: R.M. Van Dyke,

S.E. Alcock (eds), *Archaeologies of Memory* (Malden, MA, 2003), 34-55.

Rutkowski 1987

B. Rutkowski, "The Temple at Karphi", *SMEA* 26, 1987, 257-279.

Stampolidis 2001

N.C. Stampolidis, "Οι ταφικές πυρές στην αρχαία Ελεύθερνα. Αφορμή για επανεξέταση", in: N.C. Stampolidis (ed.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999* (Athens 2001), 187-199.

Stampolidis 2004

N.C. Stampolidis, *Ελεύθερνα. Πόλη - Ακρόπολη - Νεκρόπολη* (Athens 2004).

Tsiporoulou 2001

M. Tsiporoulou, "A New Late Minoan III C Shrine at Halasmenos, East Crete", in: R. Laffineur, R. Hägg (eds), *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000*, *Aegaeum* 22 (Liège 2001), 99-101.

Tsiporoulou 2004

M. Tsiporoulou, "Μία Περίπτωση Πρώιμων Συμποσίων ή απλώς Ηρωολατρείας; Γεωμετρική Ανακατάληψη στο Χαλασμένο Ιεράπετρας", in: N.C. Stampolidis, A. Giannikouri (eds), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 14 Νοεμβρίου 2002* (Athens 2004), 127-142.

Tsiporoulou 2009

M. Tsiporoulou, "Goddesses for 'Gene'? The Late Minoan III C Shrine at Halasmenos, Ierapetra", in: A.L. D'Agata, A. Van de Moortel (eds), *Archaeologies of Cult. Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, *Hesperia Suppl.* 42 (Princeton 2009), 121-136.

Velho 2008

G. Velho, "Retour sur les 'Bone Enclosures' de Vrokastro: Éléments de Datation et Pratiques Funéraires", *CretAnt* 9, 2008, 209-243.

Wallace 2003

S. Wallace, "The Perpetuated Past: Reuse or Continuity in Material Culture and the Structuring of Identity in Early Iron Age Crete", *BSA* 98, 2003, 251-277.

*Rock art and round buildings:
Recent excavations of Final Neolithic &
Early Minoan I-IIA sites
at Sopata and Mesorachi in eastern Crete*

Chrysa Sofianou

Thomas M. Brogan

Melissa S. Eaby

Yannis Papadatos

Rock art and round buildings: Recent excavations of Final Neolithic & Early Minoan I–IIA sites at Sopata and Mesorachi in eastern Crete

Chrysa Sofianou, Thomas M. Brogan, Melissa S. Eaby & Yannis Papadatos

This presentation highlights recent fieldwork by the Lasithi Ephorate of Antiquities in the region of Sopata and Mesorachi from 2012–2016. Geographically, this part of Crete forms a natural boundary on the north side of the Thrypti mountains between the Mirabello and Siteia Bays. For most of Cretan history this area was a sparsely inhabited periphery; however, one exception occurred during the Bronze Age. Through a combination of survey and excavation, our team recorded a cluster of Final Neolithic (FN)–Early Bronze (EB) IIA sites at Sopata and Mesorachi, a Middle Minoan (MM) II peak sanctuary on the Trachilos peninsula, and a large MM II–Late Minoan (LM) IB settlement at Papadiokampos.¹ The artefacts and ecofacts from these sites provide intriguing evidence for the local diet and economy and relations with other parts of Crete and the wider Aegean world. In this paper we focus on the new evidence for FN–EM IIA habitation at Sopata and Mesorachi, which includes impressive round buildings and rock art.

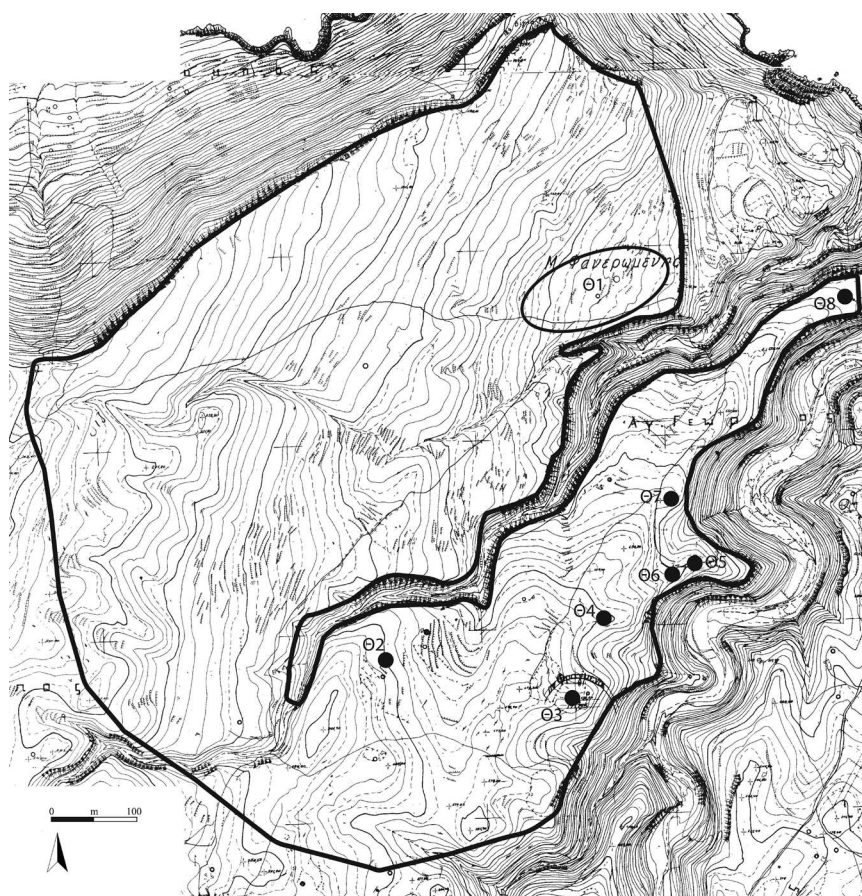

Fig. 1 Map of Sopata and Mesorachi with sites identified by surface survey. © Y. Papadatos.

In 2012 an intensive survey of the area by Sofianou and Papadatos identified 11 sites on the plateau (Fig. 1).² Of these, 8 belonged to the FN and EM I periods, including one FN settlement on the western plateau of Sopata and another possible area of FN activity at Mesorachi Akri (Fig. 1, no. 8). By the beginning of the Bronze Age, the Sopata site had been abandoned, and several new sites were built on the more protected Mesorachi ridge. The excavations at Sopata Site 1 (Fig. 1) and Mesorachi Sites 7 and 8 (Fig. 1) were designed to test the conclusions of this survey about the size, function, and date of the sites.

We begin with the FN habitation. In 2016 Chrysa Sofianou and Yannis Papadatos with a team from the University of Athens conducted an intensive surface survey of Sopata, where large quantities of FN pottery

---

1 Brogan et al. 2013. Papadatos – Sofianou 2015a. Sofianou – Brogan 2019. Archaeologists working on Crete have traditionally used the term Final Neolithic to describe the island’s material culture from the late fifth and fourth millennia, which is called Late Neolithic II by scholars working on the mainland and Aegean islands. In this paper we continue to use the term ‘Final Neolithic’ for the period.

2 Papadatos – Sofianou 2015a.

Fig. 3 Plan of the architecture at Sopata (Site 2b). © M. Eaby and D. Faulmann.

Fig. 4 Plan of the rock art at Mesorachi Akri (Site 8). © M. Eaby and D. Faulmann.

Fig. 5 Detail of one section of rock art, including spirals, at Mesorachi Akri (Site 8). © M. Eaby.

The question of why more of these FN structures were not recovered is probably best explained as a matter of site formation processes. The preserved FN dwelling was located close to the eastern cliff edge, in a position similar to that of the EM I buildings found at Sites 7 and 8 on the Mesorachi plateau (Fig. 1). The location of this dwelling thus allowed it to escape the heavy plowing and terrace construction of the past centuries noted elsewhere on site.

Our study of the finds is just beginning and here we only briefly consider the ceramic material from the habitation site. In terms of shapes, there is little that is obviously non-Cretan and the closest parallels come from the FN levels at nearby Kephala Petras.⁷ The assemblage is dominated by cooking dishes, bowls, and jars. The latter sometimes have tall, collared necks, resembling those from Kephala Petras, Kastelli Phournis and Nerokourou.⁸ The quantity of cheesepots is relatively large, suggesting frequent use, and a site well aware of off-island forms, particularly this type of vase, which is nearly absent at inland sites on Crete like Phaistos and Knossos.⁹

Additional possible FN activity was identified nearby at the northern tip of the Mesorachi ridge where excavation recovered a rectangular dwelling dated to the EM IA period (Fig. 1: no. 8).¹⁰ Careful cleaning beneath and around this dwelling revealed a remarkable series of images carved in the flat bedrock (Fig. 4).¹¹ Based on local stratigraphy (i.e., position beneath EM IA walls) and significant parallels in the Cyclades at Strofilas on Andros, Vathy on Astypalaia, Korphi t' Aroniou on Naxos, and Asphendou Sphakia on Crete, the 'rock art' at Mesorachi Akri would appear to date to the FN period.¹² So far, no contemporary architecture has been identified at the site, and the number of FN sherds remains small, pending final study of the pottery. The bedrock thus appears to have represented exterior space which may have been decorated and used by groups living elsewhere, perhaps at the nearby settlement of Sopata, which is less than 1 km away, and not more than 30 minutes walking distance, after crossing the deep gorge of Phaneromeni.

7 Papadatos – Tomkins 2013, 356-361.

8 For Kephala Petras see Papadatos – Tomkins 2013, 359, fig. 4b-c; for Kastelli Phournis see Manteli 1992, figs. 2-3, 6, 8-11; for Nerokourou see Vagnetti – Christopoulou – Tzedakis 1989, figs. 15:5, 21:76-79, 26:138.

9 Papadatos – Tomkins 2013, 358.

10 Legaki 2016 and Sofianou – Brogan 2019, 3-4.

11 Sofianou – Brogan 2019, fig. 2.

12 For Strofilas on Andros (where the rock art is dated to Late Neolithic II-Final Neolithic), see Televantou 2008 and 2019; for Vathy on Astypalaia see Vlachopoulos 2017; for Korphi t' Aroniou on Naxos see Dumas 1965; and for Asphendou Sphakia see Strasser et al. 2018. Although the rock art at Strofilas has been shown to date solely to the Neolithic period, the practice does appear to continue into the Early Cycladic period at some sites.

Fig. 6 Photo of the Early Minoan I and IIA architecture at Mesorachi Akri (Site 8). © D. Faulmann.

The rock art is located on the gently sloping eastern side of the site, typically in areas where the bedrock is flat, and it can be best seen in the raking light of early morning. The decoration consists primarily of round ‘peckings’ or ‘cupules’, commonly 2 cm in diameter, which form a variety of motifs.¹³ So far nearly 11,000 individual peckings cut into the limestone bedrock have been identified over an approximately 900 m² area. The preliminary typology of the rock art consists of five broad categories (Figs. 4-5): 1) identifiable geometric motifs, such as spirals, concentric semicircles, ovals, oars or paddles, almonds/eyes; 2) variations on lines, including parallel, wavy lines, and zigzags; 3) masses of depressions forming groups of lines or filler; 4) solid motifs (sometimes formed by a series of peckings placed side-by-side in order to create a solid image), such as ring-idols, foot soles, and a boat; and 5) large individual depressions. No human figures, weapons, horses, or wild/hunted animals such as deer have been identified at the site.

It is likely that the rock art was created gradually over time, given the size of the area covered, rather than as part of a single planned program; it is noteworthy, however, that no overlapping designs or layers of motifs were observed. The closest parallels to the Mesorachi material come from the Late Neolithic II/Final Neolithic rock art of Strofilas on Andros, which the excavator argues was carved over a long period of time (with multiple layers in some areas); at that site the carvings were found most extensively, though not exclusively, as part of a large open-air sanctuary.¹⁴ At Mesorachi Akri the placement of the rock art in the open air, its presence over an extensive area, its visibility at only certain times of the day and under certain conditions, and the amount of labor involved in its creation (and also potentially its planning) imply that some form of religious or other communal ritual was involved, perhaps in connection to the sun, moon, stars, sea, islands, and/or fertility. The connection with the sea is further amplified by the fact that the site is located at the tip of a high cliff, rising abruptly 100 m above the coastline, and it was a prominent feature of the landscape, clearly visible from any ship passing by the area. Finally, the absence of FN houses or much pottery at the site suggests it may have been used by groups living nearby at Sopata Site 2 to the west or a new site to the east—all these locations offer good inter-site visibility with the location of Mesorachi Akri.

It may also be worth considering how these new finds from Sopata and Mesorachi Akri fit into current narratives for this region in the FN. Nowicki's extensive survey identified more than 170 FN sites across the island, including three in our research area.¹⁵ Nowicki believes that the appearance of these new sites on Crete in the fourth millennium can only be explained by an influx of new people. He argues in favor of migrations from Anatolia via the islands of the southeast Aegean, where he has found close parallels in pottery (e.g., cheese pots) and settlement locations overlooking the coast.¹⁶ However, the results from the recent excavations of the Final Neolithic–Early Minoan IA settlement on the hill of Kephala Petras show a rather more complex picture, in which trade and maritime interaction with the Cyclades played a far more significant role than large-scale population movements from Anatolia. The FN finds from Kephala Petras include pottery with silver mica, Melian obsidian, metallurgical tools and ores, and distinctive stone amulets which are all imported from the Cyclades.¹⁷ The excavators make a strong case for identifying Kephala Petras as an early gateway community whose inhabitants had close contact with groups based in the Cyclades. The inhabitants of this trading settlement had preferential access to imported raw materials and exotic finished products which are usually found in much smaller amounts at contemporary sites across Crete. The discovery of a boat model in FN levels at Kephala Petras illustrates how paddled canoes facilitated this flow of goods and technology.¹⁸ Kephala Petras is also one of the few sites in the Mirabello and Siteia Bays with finds from the subsequent EM IA phase, pointing to its continued role as a gateway trading community.

In the subsequent EM IA phase, Site 8 at Mesorachi Akri was used for habitation. Our excavation exposed a roughly rectangular building of five to six rooms, which measures 13 m x 5 m, and a series of low enclosure and terrace walls, forming at least one exterior courtyard on the north, and possibly another on the east side of the house (Fig. 6). The individual rooms of the house were found mostly empty because of later rebuilding in EM IIA, but the architecture, which uses unusually large, rectangular blocks, is impressive. The inhabitants had limited access to imported material (e.g., obsidian blades) but the absence of other imports suggests they were largely consumers of material coming into this part of Crete via the gateway town of Kephala Petras.¹⁹ Our new finds at Sopata and Mesorachi Akri should be seen as part of this larger zone linking Crete with islands to the north and east.

At least one more site in the southern part of our survey area (Fig. 1, no. 5) was occupied in EM IA, and it appears that the inhabitants of one or both sites were buried in a small nearby tomb (Fig. 1, no. 6).²⁰ The tholos shape of the tomb is a hallmark of Prepalatial burial in south-central Crete, where all but 12 of the 78 known tholos tombs were found.²¹ What makes the Mesorachi tomb so interesting is its early date in EM IA,

---

14 Televantou 2019, 170.

15 Nowicki 2014, 80, fig. 43, nos. 74, 75, and 169.

16 Nowicki 2014, 295.

17 Papadatos – Tomkins 2013, 356–376.

18 Papadatos 2012. Papadatos – Tomkins 2013, 372–373, fig. 13.

19 Papadatos – Tomkins 2013, 372.

20 Papadatos – Sofianou 2013.

21 Papadatos – Sofianou 2013, 7; see also Legarra Herrero 2014.

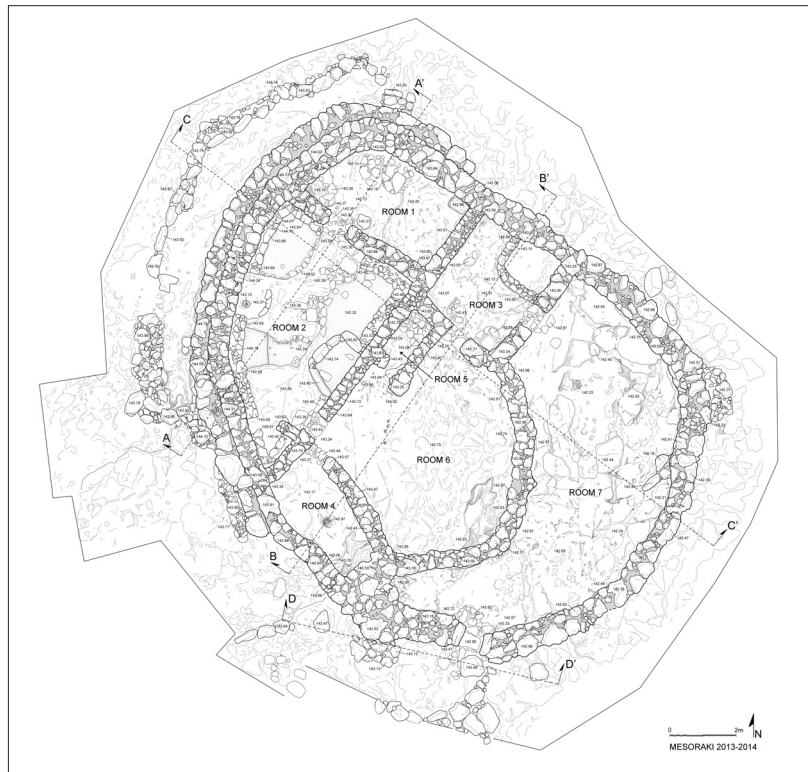

Fig. 7 Plan of the EM IB round building at Mesorachi (Site 7). © D. Faulmann.

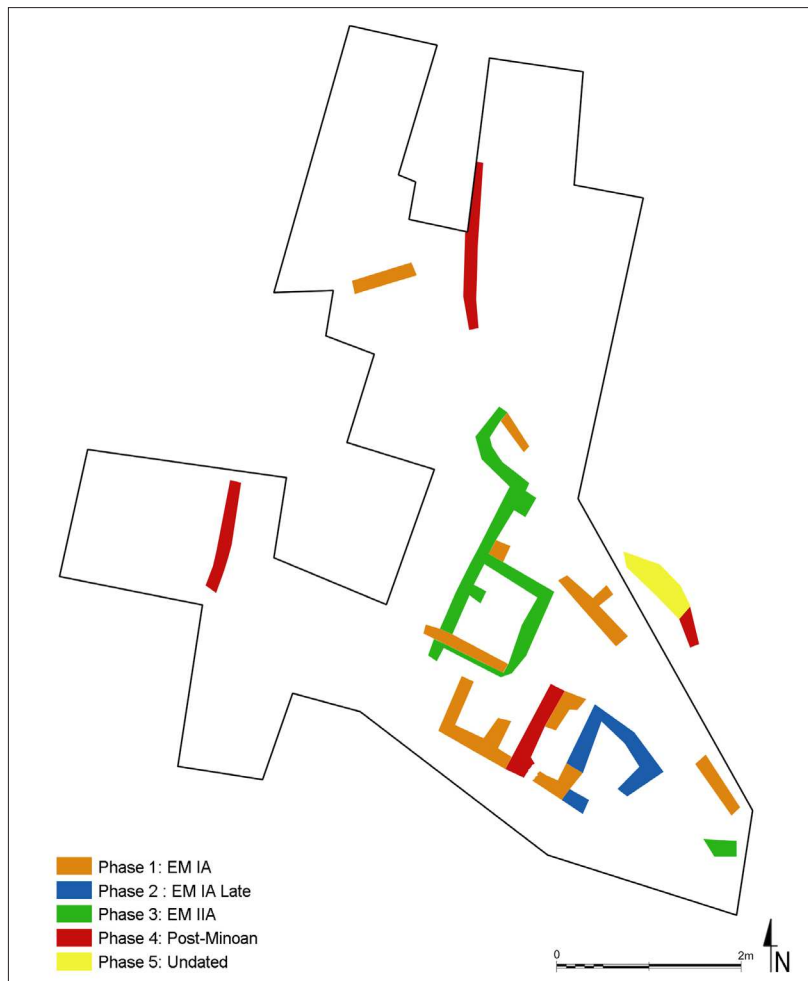

Fig. 8 Plan of the EM IIA building at Mesorachi Akri (Site 8). © D. Faulmann & M. Eaby.

which places it among the very first built round tombs on Crete. This choice reveals connections between these distant regions (probably via the south coast), which at first looks odd, given the very different forms of burial typically found in northeast Crete (e.g., rock shelters, cists, and house tombs), but we suspect will make more sense as more sites on the south coast of Crete are carefully excavated and published (e.g., the recent publication of Livari).²² As a final note, this tomb offers an intriguing precedent for the architecture seen in the next phase at Mesorachi: EM IB.

In EM IB Mesorachi Akri was abandoned, and two-three sites were occupied in the center of the plateau (Fig. 1, nos. 2, 4, and 7), most for the first time. At Site 7 our team excavated an unusual round building that offers one of the most complete houses recorded from Prepalatial Crete (Fig. 7). When the site was abandoned suddenly at the end of EM IB, all the contents were left in place and a young adult was buried without grave goods in Room 5.²³ Both the shape of the house and the presence of an intramural burial are unusual for EBA Crete, and the plan represents a significant change from the rectilinear shape of the earlier house at Site 8. Traces of a similar curved wall were recorded at Site 4 with pottery from the same period, unfortunately heavily destroyed by modern bulldozing activity.²⁴

The EM IB house at Site 7 has a roughly oval plan (Fig. 7); its exterior walls are larger in size, if less regular in form, employing stones of more varied shape and size than the EM IA building at Mesorachi Akri. The oval house was built by joining linear sections of different lengths to create a roughly oval design, which in places is buttressed by a double wall. Measuring 13 m by 16.5 m, it provided more than 140 m² of covered space, which is more than double the size of the EM IA house (ca. 60 m²) at Mesorachi Akri and the EM IIB South Central house at Myrtyos Phournou Koriphi (70 m²).²⁵

Smaller interior walls divide the oval building into seven rooms (Fig. 7), which were provided with bedrock surfaces or packed earth floors; analysis by Georgia Tsartsidou has shown these floors to contain large amounts of white plaster and spheroulites (i.e., animal dung), perhaps serving as protection from rodents and insects. A paved entrance was built on the southeast side of Room 7 with two upright slabs in the distinctive 'trilithon' manner of tholos tombs (Fig. 7). This is interesting because of the nearby tholos and the fact that a young adult was buried inside Room 5 when the house was abandoned (it is not clear if the room was originally a closet or added for the burial). Room 7, though relatively large, contained a bin, a gourn, and ashy soil. A door at the north end led to Room 6, a large, central space with a hearth, which in turn offered access to four more rooms: a kitchen in Room 3 (with a raised platform, a bin, and a hearth), a small closet in Room 5 which contained the burial, Room 4 which was found empty (but had a large depression cut into the bedrock and a bedrock shelf at the east end of the room), and Room 2. Room 2 is large and contained an impressive array of built furniture, including a built hearth at the south end, a bin on the east side, and five benches, including two pairs at the north end framing raised platforms. A door in the north wall led to Room 1; it was also the most secure space in building (i.e., 4th level of access from the entrance).

So, what were the inhabitants of the round building doing? Our macroscopic and microscopic study of the artifacts (e.g., 95 cataloged vases, 80 ground stone tools, 25 obsidian blades and scrapers), and various bioarchaeological data suggest that the production of food were the dominant themes at Mesorachi. The absence of other artifact classes for domestic craft (e.g., textile tools) is also noteworthy.

The pottery from the building shows a striking lack of diversity. Almost 80% of the material consists of only two pottery categories, serving only two functions. The most frequent category is the Plain Red/Brown Coarse Ware, made of calcite-tempered fabric. This ware constitutes almost 50% of the total assemblage and comprises two shapes: deep jars with two D-shaped non-perforated lugs and oval-shaped baking pans. Both shapes are related to cooking, something reinforced by traces of fire on several of the pots, both on the interior and exterior. Parallels can be found in domestic contexts both in Crete (e.g., Poros Katsambas) and the Cyclades (e.g., Markiani on Amorgos).²⁶ Not surprisingly, the majority of these finds were collected in rooms with hearths that probably served as cooking fires (Rooms 2, 3, and 6).

22 Papadatos – Sofianou 2015b.

23 Note, however, that 4 obsidian blades were found -15 cm above the level of the bones.

24 Papadatos – Sofianou 2015b.

25 McEnroe 2010, 19-20.

26 For Poros see Wilson – Day – Dimopoulou-Rethemiotaki 2004, 69; for Markiani see Karantzali 2006, 114-120.

The second major category of pottery is the Dark-on-Light Painted Ware. The vases of this ware have dark red to brown painted decoration on a light orange to red background. It comprises around 30% of the assemblage and consists almost exclusively of just two shapes: medium and large collared jars and large jugs with cut-away spouts, which were used for storing and transporting foodstuffs, most probably liquids. Collared jars do not have exact parallels in any of the contemporary EM IB domestic contexts, although some bases from Kalo Chorio²⁷ and vertical necks from EM I Knossos,²⁸ which occur in Wiped and Washed Ware, not in Dark-on-Light Painted Ware, could also belong to similar vases. Jugs, on the other hand, have exact parallels from EM IB assemblages at Knossos²⁹ and Kalo Chorio.³⁰ These vases were found primarily in two spaces: Rooms 4 and 6.

Two very large basins made of calcite-tempered fabric also stand out; they were found in Rooms 1 and 2, belong to the Dark Burnished Ware, and have well burnished, shiny surfaces. They find parallels in domestic contexts in the Cyclades and North Crete, but the closest examples come from Poros Katsambas.³¹

All the above wares were made in local fabrics originating from the red and white soils with micaceous rock inclusions that lie in the broader area west of Mesorachi, around the modern village of Chamaizi. There are only a few imports, made from a flysch-related fabric imported from the south Cretan coast, and from granodiorite fabrics imported from the Mirabello area. A final point to be made is that, in contrast to other funerary and domestic Cretan contexts, the assemblage from the round building lacks small tableware vases, apart from a few chalices and bowls made in Dark Grey Burnished Ware. The ceramic assemblage from the round building at Mesorachi has many parallels both within and beyond Crete, allowing firm chronological correlations with other Cretan and off-island sites. Parallels for the calcite-tempered cooking wares are found at many sites along the north coast of Crete and the Cyclades dated to the EM IB and the EC I-II transition, the so-called Kampos Group.³² The same applies to the second major component of the assemblage, the painted ware, which finds good parallels from other Cretan contexts dated to the EM IB period.³³

To provide a more detailed picture of farming and food processing at the site, we would like to highlight the emerging environmental data. In addition to artifacts collected by hand and from 90 soil samples, we conducted phytolith analysis of 20 soil samples and starch and phytolith analysis of 45 stone tools. With the exception of the phytoliths, the results have been very encouraging.

Dimitra Mylona's faunal analysis indicates the presence of sheep, goat, pig, and dog, with sheep and goat representing the predominant animals. The animals appear in two sizes, with some very small and others much more robust. Pigs were also common. The overall mature age of the slaughtered sheep and goats suggests an economy which was focused on dairy products and/or wool rather than meat (which would have produced a higher number of younger animals in the assemblage).

Evi Margaritis' study of the botany collected at the EM IB round building begins by stressing what an exceptional record it offers for Prepalatial Crete. The house contained significant amounts of grape, figs, olive, almonds, legumes, and particularly large amounts of emmer wheat in different stages of processing. Her results dovetail nicely with Calla McNamee's study of starch remains from 45 stone tools. To illustrate just one example of the precision in this data, we can look briefly at finds from Room 1 and the north end of Room 2. In Room 1, botanical remains from 17 soil samples revealed the presence chaff in the bin at the southwest, grape, fig, almond and chaff on a stone platform in the middle of the space, chaff, almond, grape, and weeds in the southeast corner, and large amounts of emmer in a pit beneath a quern at the northeast. Two of the four querns in the room contain remains of starches possibly related to emmer.

Among the most interesting botanical finds are the unusually large quantities of emmer wheat, particularly in Room 2. Because of the detailed soil collection in the room, Evi Margaritis has been able to distinguish the location of various stages of processing (where emmer was stored in its husks, where the grain

---

27 Haggis 1996, 676, KT2, 58-60.

28 Wilson – Day 2000, fig. 5: 179-180. Hood – Cadogan 2011, fig. 3.7: 101-104.

29 Wilson – Day 2000, fig. 3: 61-68, 4:145. Hood – Cadogan 2011, 42, Type 11, fig. 3.7: 77, plate 9.

30 Haggis 1996, 668.

31 Wilson – Day – Dimopoulou-Rethemiotaki 2008, fig. 26.2:h-i.

32 Wilson – Day – Dimopoulou-Rethemiotaki 2004, 69.

33 For an example from the EM I house at Priniatikos Pyrgos, see Molloy et al. 2014, 319, fig. 10.

was heated to release it and then ground to produce food). The botanical data from Rooms 3-7 suggests that other rooms were used to store and process different materials—legumes in Room 6, ground cereals again in Room 3, and grapes, grape skins, and weeds in Room 7. Nothing was found in Room 4, which may have used for bulk storage or living space.

Together the starch and botanical evidence present a unique record for local agriculture and the chaîne opératoire of cereal collection, storage, and processing in the building that fits nicely with the ceramic and stone tools. The limited variety in terms of ceramic wares and shapes and the under-representation of fine table wares, especially when compared to other Prepalatial domestic assemblages, shows that the building was not functioning as an ordinary house serving everyday domestic needs. Rather, it seems to have functioned as a specialized unit for the processing of agricultural products, which were not consumed inside the building but were transported elsewhere.

We suspect that all three EM IB sites in the southern area (Sites 2, 4 and 7) were abandoned at the end of the period, probably as part of the wider disruptions that brought an end to the settlements at Agia Photia and Pacheia Ammos Chalepa and disruption at Mochlos. Only at Site 3 does occupation continue into EM II, while in EM IIA, a group reoccupied Mesorachi Akri near the coast, again building a house with a rectilinear plan, but smaller in scale and partially reusing the EM IA house (Fig. 8: 4-5 rooms in an L-shaped plan with a court on the north side). The pottery and metallurgy show links with East Crete, but the site was short-lived and the Mesorachi plateau ultimately abandoned. Settlement then moved to the eastern side of the Agioi Pantes gorge and the lower hills above the Papadiokampos plain, where an EM IIB house tomb was recorded at Linares.³⁴ Both sites were the locations of hamlets which continued to be occupied through the MM II period when there were again major changes in the local settlement, with the appearance of a large planned settlement on the coast at Papadiokampos.³⁵

Conclusions

Architecturally, the finds from Sopata and Mesorachi highlight a very dynamic pattern of settlement, with the construction of an intriguing set of round or oval buildings in FN and EM IB, together with buildings of rectilinear design in EM IA and EM IIA. Experimentation may be as good a description as any for a tradition that continued into MM I-II with round constructions at Agia Photia and Chamaizi.³⁶ Taking a closer look at the small finds from our sites, we also observe interesting links to local Cretan practices (e.g., grog pottery recipes in FN/EM IA) and to burial traditions associated with the south coast of Crete (e.g., EM IA tholos tomb), and to off-island contacts with the Cyclades and further north (e.g., rock art and FN and FN/EM I pierced cooking dishes known as cheesepots). At the beginning of the project, we had expected these off-island contacts to be most evident in the EM IB levels of the oval building because of the well-known finds from the coastal communities on the north coast like Agia Photia and Petras. This was not the case, however, and the absence of Cycladic imports or Cycladicizing material culture at Mesorachi may have something to do with Mesorachi's inland location and the specialized activities in the EM IB round building (i.e., food production).

On another level, the environmental data from FN Sopata, EM IA Mesorachi Akri, and EM IB Mesorachi also documents significant differences and changes in the character of the local economy at the beginning of the Bronze Age. The dwellings at FN Sopata and EM IA Mesorachi Akri contained small amounts of legumes and distorted cereals with larger numbers of fruits, olive, grape, and almond. Apart from the fact that these are the earliest extant olives and grapes from Bronze Age (and earlier) Crete, the lack of staple crops (cereals and pulses) may suggest a more 'seasonal' or 'opportunistic' use of these earlier sites. When compared to the subsequent evidence of wheat production in EM IB, the data reveal a significant shift from what might best be described as the management of the natural vegetation, with special emphasis on the olive in FN/EM IA, to the selective exploitation of fruit-bearing trees in EM IB, particularly the olive and almond. This picture dovetails nicely with the evidence for more intensive wheat and olive farming during the EM I period, as indicated by pollen records collected near Palaikastro.³⁷ To sum up, the observed shifts

34 Soles 1992, 158-160.

35 Sofianou – Brogan 2012.

36 McEnroe 2010.

37 Cañellas-Boltà et al. 2018, 71-74.

in site location and building types from FN to EM IB appear to coincide with significant changes in the local economy, with an increasing degree of specialization in EM IB that none of us would have expected in the Cretan periphery at this early date. Further study should help contextualize these changes within the larger regional, social, and political developments at the major gateway sites in the Mirabello and Siteia Bays.

Acknowledgements

We would like to thank the Greek Ministry of Culture and INSTAP for their support of the project and the members of the INSTAP Publication Team (Doug Faulmann, Lily Bonga, Kathy Hall, Matina Tzari, and Chronis Papanikolopoulos) for their help preparing this material for study, analysis, and curation.

Chrysa Sofianou

Director

Ephorate of Antiquities of Lasithi

csofianou@culture.gr

Dr Thomas M. Brogan

Director

Institute for Aegean Prehistory Study Center for East Crete

tombrogan@instapstudycenter.net

Dr Melissa S. Eaby

Collections Curator

Institute for Aegean Prehistory Study Center for East Crete

melissaeaby@gmail.com

Yannis Papadatos

Professor

National and Kapodistrian University of Athens

gpapadat@arch.uoa.gr

Bibliography

Brogan et al. 2013

T. Brogan, C. Sofianou, J.E. Morrison, D. Mylona, E. Margaritis, "Living off the Fruits of the Sea: New Evidence for Dining at Papadiokampos, Crete", in: S. Voutsaki, S.M. Valamoti (eds), *Diet, Economy and Society in the Ancient Greek World: Towards a Better Integration of Archaeology and Science. Proceedings of the International Conference Held at the Netherlands Institute on 22–24 March 2010* (Leuven-Paris-Walpole, MA 2013), 123-132.

Cañellas-Boltà et al. 2018

N.Cañellas-Boltà, S. Riera-Mora, H.A. Orengo, A. Livarda, C. Knappett, "Human Management and Landscape Changes at Palaikastro (Eastern Crete) from the Late Neolithic to the Early Minoan Period", *Quaternary Science Reviews* 183, 2018, 59-75.

Doumas 1965

C. Doumas, «Κορφή τ'Αρωνίου», *ArchDelt* 20A, 1965, 41-64.

Haggis 1996

D.C. Haggis, "Excavations at Kalo Khorio, East Crete", *AJA* 100, 1996, 645-681.

Hood – Cadogan 2011

M.S.F. Hood, G. Cadogan, *Knossos. Excavations 1957-1961. Early Minoan*, BSA Suppl. 46 (London 2011).

Karantzali 2006

E. Karantzali, "C: The Pottery of Markiani Phases I and II", in: L. Marangou, C. Renfrew, C. Doumas, G. Gavalas, Markiani, *Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement. Overview of the 1985-1991 investigations*, BSA Suppl. 40 (Athens 2006), 101-130.

Legaki 2016

I. Legaki, "The Petroglyphs of Naxos and the Lesser Cyclades", in: N. Stampolidis (ed.), *Cycladic Society 5000 Years Ago. Exhibition catalogue, Museum of Cycladic Art, December 2015-April 2016* (Athens 2016), 102-109.

Legarra Herrero 2014

B. Legarra Herrero, *Mortuary Behavior and Social Trajectories in Pre- and Protopalatial Crete*, INSTAP Prehistory Monographs 44 (Philadelphia 2014).

Livarda et al. 2021

A. Livarda, H.A. Orengo, N. Cañellas-Boltà, S. Riera, L. Pi-

cornell-Gelabert, V. Tzevelekidi, R. Veropoulidou, R. Martín, A. Krahtopoulou, "Mediterranean Polyculture Revisited: Olive, Grape and Subsistence Strategies at Palaikastro, East Crete, Between the Late Neolithic and Late Bronze Age", *JAnthArch* 61.5, 2021, 1-14, doi.org/10.1016/j.jaa.2021.101271

Manteli 1992

K. Manteli, "The Neolithic well at Kastelli Phournis in eastern Crete", *BSA* 87, 1992, 103-120.

McEnroe 2010

J.C. McEnroe, *Architecture of Minoan Crete: Constructing Identity in the Aegean Bronze Age* (Austin 2010).

Molloy et al. 2014

B. Molloy, J. Day, S. Bridgford, V. Isaakidou, E. Nodarou, G. Kotzamani, M. Milic, T. Carter, P. Westlake, V. Klontza-Jaklova, E. Larsson, B.J. Hayden, "Life and Death of a Bronze Age House: Excavation of Early Minoan I Levels at Priniatikos Pyrgos", *AJA* 118.2, 2014, 307-358.

Nowicki 2014

K. Nowicki, *Final Neolithic Crete and the Southeast Aegean* (Boston-Berlin 2014).

Papadatos 2012

Y. Papadatos, "An Early Minoan Boat Model from Kephala Petras, Siteia", in: E. Mantzourani, P.P. Betancourt (eds), *PHILISTOR: Studies in Honor of Costis Davaras*, INSTAP Prehistory Monographs 36 (Philadelphia 2012), 155-159.

Papadatos – Sofianou 2013

Y. Papadatos, C. Sofianou, "A Prepalatial Tholos Tomb at Mesorrachi Skopi, near Siteia, East Crete", *Aegean Archaeology* 10 (2009-2010), 2013, 7-31.

Papadatos – Sofianou 2015a

Y. Papadatos, C. Sofianou, «Χωροταξία οικισμών στη μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού: Τα αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας στη Σκοπή Σητείας», in: P. Karanastasi, A. Tzigounaki, C. Tsigonaki (eds), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3. Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5–8 Δεκεμβρίου 2013. Πανεπιστήμιο Κρήτης* (Ρέθυμνο 2015), 475-487.

Papadatos – Sofianou 2015b

Y. Papadatos, C. Sofianou, *Livari Skiadi: A Minoan Cemetery in Southeast Crete. I: Excavation and Finds*, INSTAP Prehistory Monographs 50 (Philadelphia 2015).

Papadatos – Tomkins 2013

Y. Papadatos, P. Tomkins, "Trading, the Longboat, and Cultural Interaction in the Aegean During the Late Fourth Millennium B.C.E.: The View from Kephala Petras, East Crete", *AJA* 117.3, 2013, 353-381.

Sofianou – Brogan 2012

C. Sofianou, T.M. Brogan, "Papadiokampos and the Siteia Bay in the Second Millennium BC: Exploring Patterns of Regional Hierarchy and Exchange in Eastern Crete", in: M. Tsipopoulou (ed.), *Petras, Siteia – 25 Years of Excavations and Studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*, Monographs of the Danish Institute at Athens 16 (Århus 2012), 327-337.

Sofianou – Brogan 2019

C. Sofianou, T.M. Brogan, "Ένδοπεριφερειακή κινητικότητα κατά την Εποχή του Χαλκού. Από τη Μεσοράχη στον Πασιδιόκαμπο της Ανατολικής Κρήτης", in: *Πεπραγμένα ΙΒ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 21-25 Σεπτεμβρίου 2016* (Ηράκλειο 2019), 1-9. <https://12iccs.proceedings.gr/en/proceedings/category/38/32/904>.

Soles 1992

J.S. Soles, *The Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete*, *Hesperia* Suppl. 24 (Princeton 1992).

Strasser et al. 2018

T.F. Strasser, S.C. Murray, A. van der Geer, C. Kolb, L.A. Ruprecht, "Palaeolithic Cave Art from Crete, Greece", *JAS Reports* 18.4, 2018, 100-108.

Televantou 2008

C.A. Televantou, "Strofilas: A Neolithic Settlement on Andros", in: N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas, C. Renfrew (eds), *Horizon. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades* (Cambridge 2008), 43-54.

Televantou 2019

C.A. Televantou, "The Neolithic Settlement at Strofilas, Andros", *Papyri – Scientific Journal* 8, 2019, 146-181.

Usacheva 2013

I.V. Usacheva, "On the Function of 'Grooved Stones'", *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia* 41.4, 2013, 58-64.

Vagnetti – Christopoulou – Tzedakis 1989

L. Vagnetti, A. Christopoulou, I. Tzedakis, "Saggi negli stati Neolitici", in: I. Tzedakis, A. Sacconi (eds), *Scavi a Nerokourou, Kydonias* (Roma 1989), 9-97.

Vlachopoulos 2017

A. Vlachopoulos, «Αρχαιολογικές έρευνες πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Δωδώνη (Ιστορία-Αρχαιολογία)* 43-44 (2014-2015), 2017, 371-411.

Wilson – Day 2000

D.E. Wilson, P.M. Day, "EM I chronology and social practice: pottery from the early palace tests at Knossos", *BSA* 95, 2000, 21-63.

Wilson – Day – Dimopoulou-Rethemiotaki 2004

D.E. Wilson, P.M. Day, N. Dimopoulou-Rethemiotaki, "The Pottery from Early Minoan I-II Knossos and its Relations with the Harbour Site of Poros-Katsambas", in: G. Cadogan, E. Hatzaki, A. Vasilakis (eds), *Knossos: Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion organized by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, *BSA Studies* 12 (London 2004), 67-74.

Wilson – Day – Dimopoulou-Rethemiotaki 2008

D.E. Wilson, P.M. Day, N. Dimopoulou-Rethemiotaki, "The Gateway Port of Poros-Katsambas: Trade and Exchange between North-central and Crete and the Cyclades in EB I-II", in: N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas, C. Renfrew (eds), *Horizon. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades* (Cambridge 2008), 261-270.

Ένας διαχρονικός τόπος μνήμης,
Πετράς, Σητεία:
Η ασύλητη ελίτ νεκρόπολη μιας ανακτορικής
Μινωικής θέσης (2900-1750 π.Χ.)

Μεταξία Τσιποπούλου

Ένας διαχρονικός τόπος μνήμης, Πετράς, Σητεία: Η ασύλητη ελίτ νεκρόπολη μιας ανακτορικής Μινωικής θέσης (2900-1750 π.Χ.)

Μεταξία Τσιποπούλου

I. Εισαγωγή

Το μνημειακό σύνολο του Πετρά, 2 χλμ. ανατολικά της Σητείας, ερευνάται με ανασκαφικές και εντατικές επιφανειακές έρευνες υπό τη διεύθυνση της γράφουσας από το 1985 (Εικ. 1),¹ ως συστηματική έρευνα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου του ΥΠΠΟ. Η ανθρώπινη παρουσία στον Πετρά ξεκίνησε στην Τελική Νεολιθική περίοδο και συνεχίσθηκε αδιάκοπα μέχρι το τέλος της Εποχής του Χαλκού. Η ελίτ ασύλητη νεκρόπολη ανασκάπτεται από το 2004 και η έρευνά της πλησιάζει την ολοκλήρωση. Οι ανασκαφές του Πετρά μάς έχουν προσφέρει την εξαιρετικά σπάνια δυνατότητα της παράλληλης μελέτης των χώρων των ζώντων και αυτών των νεκρών. Ανασκάφθηκαν ένα Μινωικό ανάκτορο και τμήμα του οικισμού που το περιβάλλει, αλλά και άλλοι δύο μικρότεροι οικισμοί, ο ένας της Τελικής Νεολιθικής και ΠΜ I περιόδου και ο άλλος της ΥΜ III περιόδου.² Εξάλλου, ερευνήθηκε πλήρως νεκροταφείο της Μέσης Βυζαντινής περιόδου πάνω από το Μινωικό ανάκτορο.³

Το μνημειακό σύνολο απαρτίζεται από δύο γειτονικοί παράλιοι λόφοι, ύψους 60 και 80 μ. αντίστοιχα, χερσόνησοι στην αρχαιότητα, εκατέρωθεν βαθιού στενού κόλπου, ο οποίος έχει πλέον επιχωθεί. Στον δυτικό Λόφο I ερευνήθηκαν το Μινωικό ανάκτορο και τμήμα ενός πολύ εκτεταμένου αστικού οικισμού. Στον ανατολικό, υψηλότερο, Λόφο II (Κεφάλι) ήρθαν στο φως δύο οικισμοί, της Τελικής Νεολιθικής και ΠΜ ΙΑ περιόδου⁴ και του 12ου αι. π.Χ. (Εικ. 2).⁵ Επίσης, σε εκτεταμένο πλάτωμα βρίσκεται η μεγαλύτερη μέχρι σήμερα γνωστή νεκρόπολη της Προανακτορικής και Παλαιοανακτορικής Κρήτης, έκτασης άνω των 4,5 στρεμμάτων, που ιδρύθηκε στην ΠΜ ΙΒ, και χρησιμοποιήθηκε μέχρι το τέλος της Παλαιοανακτορικής περιόδου (Εικ. 3).⁶

Σημειώνεται ότι ο Πετράς υπήρξε από την αρχή της ιστορίας του πύλη εισόδου για τη διακίνηση ανθρώπων, αγαθών και ιδεών από την υπόλοιπη Κρήτη, το Αιγαίο γενικότερα, καθώς και από την ανατολική Μεσόγειο, την Μεσοποταμία, ακόμα και την Ινδία, εξαιτίας της τοπογραφίας του και του μεγάλου και ασφαλούς αγκυροβολίου του, τουλάχιστον μέχρι την ίδρυση του ανακτόρου της Ζάκρου, περ. το 1650 π.Χ.⁷ Αποτέλεσε το κέντρο πυκνοκατοικημένης περιοχής, όπως απέδειξαν παλαιότερες και πρόσφατες επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες, αναδείχθηκε γρήγορα σε κεντρική θέση συγκεκριμένης επικράτειας και, τελικά, στο μόνο ανακτορικό κέντρο της Παλαιοανακτορικής Ανατολικής Κρήτης.

II. Λόφος I. Οικισμός και ανάκτορο

Πριν από την εξέταση των δεδομένων της νεκρόπολης, παρουσιάζονται με συντομία τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία για την Προ- και Παλαιο-ανακτορική κατοίκηση στον Λόφο I. Διάφορες ανασκαμμένες περιοχές του λόφου προσέφεραν αποσπασματικές πληροφορίες για την Πρωτομινωική περίοδο, αλλά οι περισσότερες από αυτές προέρχονται από τις στρωματογραφικές τομές εντός του ανακτόρου.⁸ Σκοπός του προγράμματος ήταν η διερεύνηση της έκτασης, της χρονολόγησης, του χαρακτήρα και της λειτουργίας των κτηρίων που κατελάμβαναν τον χώρο όπου κτίσθηκε αργότερα το ανάκτορο, καθώς και η χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών φάσεων το ίδιου του ανακτορικού κτηρίου.

Ανασκάφθηκαν συνολικά 23 τομές, φτάνοντας μέχρι τον φυσικό βράχο, οι οποίες καταχώθηκαν μετά το τέλος της ανασκαφής και της λεπτομερούς τεκμηρίωσής τους. Από τις ανασκαφές αυτές προέκυψαν τα εξής: (1) Η πρώτη οργανωμένη κατοίκηση στο πλάτωμα του Λόφου I του Πετρά χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙΑ περίοδο, αν και δεν λείπουν ίχνη παλαιότερης ανθρώπινης παρουσίας ήδη από την Τελική Νεολιθική. (2) Κατά την ΠΜ ΙΙ ο βράχος είχε σε πολλά σημεία λαξευθεί για τη θεμελίωση τοίχων και ως επιφάνεια δαπέδων. (3) Ο ΠΜ ΙΙ οικισμός ήταν οργανωμένος και κατελάμβανε το σύνολο της έκτασης του πλατώματος, περ. 4.000 τ.μ. Επιπλέον, σε κάθε ανασκαμμένο τμήμα του οικισμού στις πλαγιές του Λόφου I προέκυψαν στοιχεία για την ΠΜ ΙΙ κατοίκηση. (4) Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε στην ΠΜ ΙΙΒ, χωρίς ένδειξη

1 Για την πλήρη βιβλιογραφία του Πετρά βλ. τον ιστότοπο των ανασκαφών: Βιβλιογραφία | Petras Excavations (<http://petrasexcavations.gr>).

2 Τσιπορούλου 2012α, 53-55, 47-53, 57-58, 59-60.

3 Τσιπορούλου 2012α, 56.

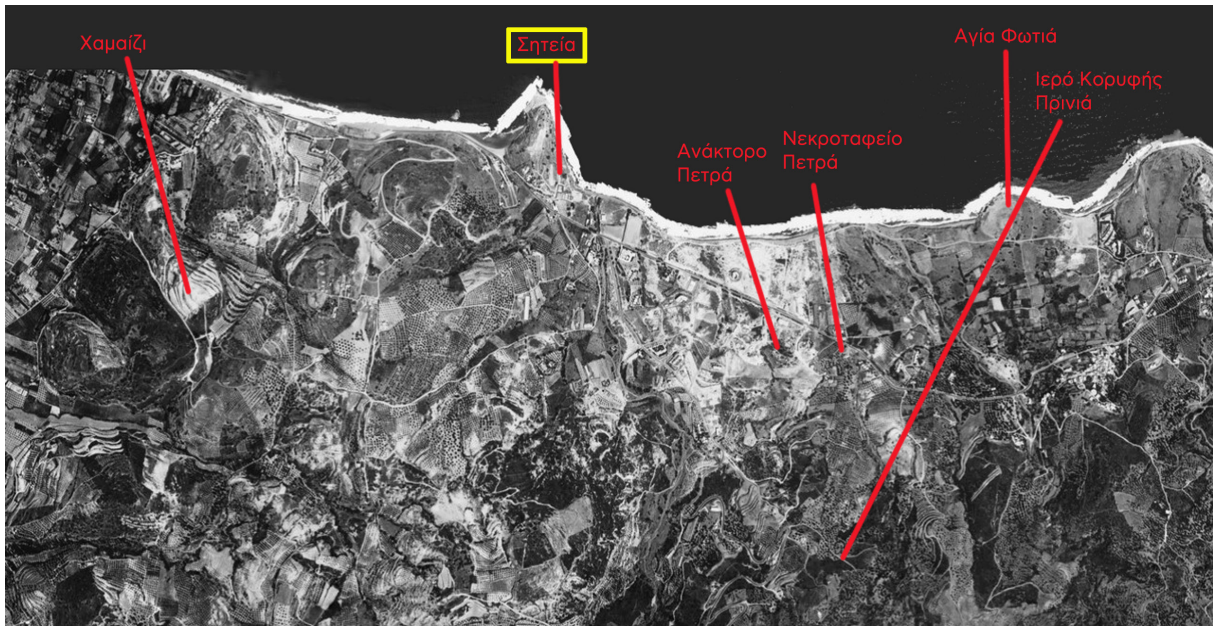
4 Τσιπορούλου 2012α, 57-58. Papadatos 2007· 2008· 2012. Παπαδάτος 2011· 2018. Catapotis – Bassiakos – Papadatos 2011.

5 Τσιπορούλου 2012α, 59-60.

6 Τσιπορούλου 2017α.

7 Τσιπορούλου (υπό δημοσίευση).

8 Τσιπορούλου – Wedde 2000.

Εικ. 1 Χάρτης του κόλπου της Σητείας με τις κυριότερες αρχαιολογικές θέσεις και τη σύγχρονη πόλη (κίτρινο).

εκτεταμένης καταστροφής από φωτιά, αντίθετα με άλλους γνωστούς οικισμούς της ανατολικής Κρήτης, όπως η Μύρτος και η Βασιλική. Τα ΠΜ II κτίσματα δεν επιδιορθώθηκαν και δεν ξανακατοικήθηκαν.⁹ (5) Από τις επόμενες ΠΜ III και ΜΜ ΙΑ περιόδους έχουν σωθεί λίγα αρχιτεκτονικά λείψανα κάτω από το κεντρικό και το βόρειο τμήμα του ανακτόρου, αλλά αρκετή, κυρίως διακοσμημένη, κεραμική. Αντίθετα, η ανασκαφή του Τομέα III του οικισμού, στη βορειοανατολική πλαγιά του Λόφου Ι, έδειξε ότι εκεί η κατοίκηση της ΠΜ III ιδιαίτερα ήταν αρκετά εκτεταμένη. Αντίστοιχα, και από την ανασκαφή της νεκρόπολης προέκυψε ότι οι ΠΜ III και ΜΜ ΙΑ περίοδοι υπήρξαν εποχές ανάπτυξης και επέκτασης του Πετρά. (6) Τα τελευταία Προανακτορικά δάπεδα ήταν ΜΜ ΙΒ.

Χαμηλότερα από το πλάτωμα του ανακτόρου, στη βορειοανατολική πλαγιά του λόφου, κατά την ανασκαφή των δοκιμαστικών τομών πριν από την κατασκευή των μονοπατιών για τους επισκέπτες, στο πλαίσιο του έργου ανάδειξης του Πετρά το 2005, ήρθαν στο φως σημαντικά Προανακτορικά λείψανα. Δεν σώζονταν πλήρεις κατόψεις, αλλά ιδιαίτερα ενδιαφέροντες ήταν οι λαξευτοί στο βράχο αποθέτες θεμελίωσης, που απέδωσαν κεραμική ανάλογη αυτής των στρωματογραφικών τομών του ανακτόρου. Τα κινητά ευρήματα δήλωναν την παρουσία *elites* στον Πετρά, γεγονός αναμενόμενο για την περίοδο πριν από την ανέγερση του ανακτόρου.

Στο ανατολικό άκρο του Τομέα III του οικισμού ανασκάφθηκε κτήριο με κόκκινο κονίαμα και κλίμακα τριών σκαλοπατιών. Αυτό αποτελεί *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση της πλέον σημαντικής Ύστερης Προανακτορικής απόθεσης στον οικισμό του Πετρά:¹⁰ Νοτιοανατολικά του παραπάνω κτηρίου ερευνήθηκε εκτεταμένο κοίλωμα στον βράχο, διαστάσεων τουλάχιστον 10 x 5 x 2 μ., από όπου προέκυψαν περισσότεροι από δύο τόνοι καλής ποιότητας θραυσμένης κεραμικής, κυρίως ΜΜ ΙΒ, και σε μικρότερο βαθμό ΜΜ ΙΙΑ. Ο χώρος δεν είχε χρησιμοποιηθεί σε νεότερους χρόνους και η απόθεση παρέμεινε άθικτη. Ο «Λάκκος του Πετρά», όπως έγινε γνωστός στη βιβλιογραφία, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα σύνολα αυτής της εποχής για την κεραμική ακολουθία της ανατολικής Κρήτης.¹¹ Η κεραμική του Λάκκου περιελάμβανε αγγεία συμποσίων, κύπελλα πολλών τύπων, φιάλες, καρποδόχες, πολλά με εξαιρετική, πολύχρωμη διακόσμηση, αλλά και τελετουργικά σκεύη, θυμιατήρια, ρυτά και κέρνους, όλα υψηλής ποιότητας. Υπήρχαν, επίσης, εγχάρακτα κεραμικά σημεία σε αγγεία, μερικά όμοια με σημεία της κρητικής Ιερογλυφικής γραφής. Η απόθεση περιείχε επιπλέον θραύσματα λίθινων αγγείων από οφείτη και αλάβαστρο, όστρεα τριτώνων,

9 Τσιποπούλου (υπό δημοσίευση).

10 Tsiropoulou 2012a, 50, 51. Rupp 2006.

11 Haggis 2007.

Εικ. 2 Αεροφωτογραφία της νεκρόπολης του Πετρά και των οικισμών α) της Τελικής Νεολιθικής και ΠΜ ΙΑ περιόδου και β) της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου.

αλλά και σφραγιδόλιθο με μια από τις πρωιμότερες παραστάσεις ανδρικής μορφής σε στάση εξουσίας.¹² Η εικόνα που προσφέρει αυτή η σημαντική απόθεση σχετικά με την κοινωνική οργάνωση του Πετρά στο τέλος της Προανακτορικής περιόδου υποδεικνύει την παρουσία εξεχουσών κοινωνικών ομάδων, με ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ τους, οι οποίες πιθανότατα χρησιμοποιούσαν συγκεκριμένα διακριτά διακοσμητικά θέματα στην κεραμική τους και τις σφραγίδες τους. Η ίδια εικόνα υποστηρίζεται με σαφήνεια και από τα ευρήματα του νεκροταφείου των τάφων-οικιών, αλλά και από την παρουσία ελίτ αρχιτεκτονικής στον οικισμό εκτός του ανακτόρου στη ΜΜ ΙΙΑ.

Το ανάκτορο του Πετρά κτίσθηκε πιθανότατα σε πρώιμη φάση της ΜΜ ΙΙΑ, πάνω σε μεγάλο, εν μέρει τεχνητά ισοπεδωμένο, πλάτωμα, προστατευόμενο στη βόρεια πλευρά του από ογκώδες τείχος, σχεδόν κυκλώπειας τοικοδομίας.¹³ Την ίδια εποχή ανεγέρθηκε άλλο ένα τείχος κυκλώπειου τύπου, σωζόμενο σε ύψος περίπου τριών μέτρων, εφοδιασμένο με ορθογώνιους πύργους, στους πρόποδες του λόφου, κοντά στην ακτογραμμή.¹⁴

Στο τέλος της ΜΜ ΙΙΒ περιόδου το ανάκτορο του Πετρά καταστράφηκε από ισχυρή πυρκαγιά, παράλληλα με τα άλλα ανάκτορα της Κρήτης. Στο στρώμα καταστροφής του ανασκάφθηκε αρχείο Κρητικής Ιερογλυφικής, το τρίτο στην Κρήτη, μετά από αυτά της Κνωσού και των Μαλίων, και το μόνο που έχει βρεθεί σε αδιατάρακτη πρωτογενή απόθεση.¹⁵ Χάρη στην πολύ προσεκτική ανασκαφή και την πλήρη

12 Rupp 2006.

13 Tsiropoulou 1997· 1999· 2002· 2012α, 53-55.

14 Tsiropoulou 2012α, 55.

15 Tsiropoulou – Hallager 2010.

Εικ. 3 Κάτοψη της νεκρόπολης του Πετρά με τις χρονολογικές της φάσεις.

τεκμηρίωση, είχαμε την ευκαιρία να κατανοήσουμε, για πρώτη φορά στη μινωική αρχαιολογία, πώς ήταν οργανωμένο το δωμάτιο που στέγαζε το αρχείο στον όροφο, καθώς και ότι την ώρα της καταστροφής δύο γραφείς εργάζονταν σε αυτό. Το αρχείο περιείχε πολυάριθμα σφραγίσματα προερχόμενα από 46 διαφορετικές σφραγίδες, δηλώνοντας αρκετά σύνθετη γραφειοκρατική οργάνωση στο ανάκτορο. Η κεραμική που βρέθηκε στο αρχείο δεν διαφέρει από την σύγχρονή της του νεκροταφείου.

III. Η νεκρόπολη

Η νεκρόπολη του Πετρά (Εικ. 3) περιλαμβάνει γενικά ταφικά κτήρια, τα οποία παραδοσιακά στη Μινωική αρχαιολογία ονομάζονται «τάφοι-οικίες» και η επικρατούσα πρακτική στο εσωτερικό τους είναι οι δευτερογενείς ταφές, δηλαδή ανακομιδές. Με την πρόοδο της ανασκαφής, τα δύο αυτά χαρακτηριστικά απέκτησαν εξαιρέσεις, αλλά εκείνα που εξακολουθούν να ισχύουν απόλυτα είναι ότι: (α) η νεκρόπολη αφορούσε μόνον τις ελίτ του Προανακτορικού και Παλαισανακτορικού οικισμού και (β) παρέμεινε ασύλητη για σχεδόν πέντε χιλιετίες. Η έκταση της νεκρόπολης έχει πλέον αποκαλυφθεί πλήρως και είναι 4.500 τ.μ.¹⁶ Σε αυτά προστίθεται και μια ταφική βραχοσκεπή, περίπου 50 μ. νοτιοδυτικά από το πλάτωμα της κορυφής του λόφου.¹⁷ Τα μεγάλα ταφικά κτήρια είναι 29, διαφορετικά μεταξύ τους, ενώ υπάρχουν επίσης 14 ταφικές δομές, δηλαδή κυρίως λάκκοι με περίγραμμα από λίθους, ένας κιβωτιόσχημος τάφος με πλάκες, και ένα ταφικό πιθοειδές αγγείο εκτός ταφικού κτηρίου. Στη χωροταξική οργάνωση περιλαμβάνονται 32 ακόμα

16 Τσιπορούλου 2017γ· 2020.

17 Τσιποπούλου 2010.

κτίσματα και αρχιτεκτονικά στοιχεία, διάδρομοι, ελεύθεροι χώροι τελετουργιών, περίβολοι κλπ., τόσο της Παλαιοανακτορικής όσο και της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου (14ος-12ος αι. π.Χ.), γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στον χώρο του νεκροταφείου γίνονταν τελετουργίες προς τιμήν των προγόνων (Εικ. 2).¹⁸ Η χρονική διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου του Πετρά ως χώρου ταφών είναι μεγαλύτερη από 1000 χρόνια, από την ΠΜ ΙΒ έως την ΜΜ ΙΙΒ περίοδο. Η διάρκεια χρήσης όμως εκάστου ταφικού κτηρίου είναι πολύ μικρότερη, καλύπτοντας συνήθως δύο χρονολογικές φάσεις, το πολύ τέσσερις έως πέντε γενιές.

Στο παλαιότερο τμήμα του νεκροταφείου περιλαμβάνεται μια ταφική βραχοσκεπή, σε απόσταση περίπου 50 μ. από το πλάτωμα, στη δυτική πλαγιά του Λόφου Κεφάλα (Εικ. 4, 5). Περιείχε μόνον δευτερογενείς ταφές.¹⁹ Η κεραμική της χρονολογείται μεταξύ της ΠΜ ΙΒ και της ΜΜ ΙΒ/ΙΙΑ και αντιπροσωπεύει όλους τους γνωστούς κεραμικούς τύπους των περιόδων με εξαιρετικά δείγματα. Ιδιαίτερη σημασία έχει η κεραμική της ομάδας Κάμπου, πιστότατα αντίγραφα Κυκλαδικών αγγείων, τα περισσότερα όμως κατασκευασμένα από ντόπιο πηλό, όπως έδειξε η πετρογραφική ανάλυση.

Κατά τη διάρκεια της ΠΜ ΙΒ και της ΙΙΑ (2900-2450 π.Χ.), ο Πετράς, που βρίσκεται πολύ κοντά στο γνωστό νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς,²⁰ είχε πολλές σχέσεις με τις Κυκλάδες και συνέχιζε να εντάσσεται στην κοινή του Αιγαίου. Φαίνεται μάλιστα ότι οι σχέσεις με τις Κυκλάδες ήταν άμεσες και όχι μέσω της Αγίας Φωτιάς, όπως δείχνουν και άλλα μη κεραμικά ευρήματα, συγκεκριμένα επτά θραύσματα εισηγμένων μαρμάρινων κυκλαδικών ειδωλίων, καθώς και τέσσερα ακόμα σχηματοποιημένα, επίσης μαρμάρινα, ειδώλια, και ένα από όστρεο σπονδύλου, προερχόμενα από επιφανειακά στρώματα του νεκροταφείου, κυρίως εκτός των ταφικών κτηρίων, και από τη βραχοσκεπή.²¹ Ο Πετράς είναι, όπως και οι Αρχάνες, από τις ελάχιστες θέσεις της Κρήτης, όπου έχουν έρθει στο φως εισηγμένα μαρμάρινα πρωτοκυκλαδικά ειδώλια. Εκτός των δειγμάτων που προέκυψαν από την ανασκαφή είναι πολύ πιθανό ότι από το νεκροταφείο του Πετρά προέρχονται και άλλα δύο ειδώλια στο Μουσείο Ashmolean στην Οξφόρδη, τα οποία αγοράσθηκαν από τον Arthur Evans στη Σητεία το 1895, το ένα από αυτά εισηγμένο Κυκλαδικό και το άλλο κρητική μίμηση, που ανήκει στον γνωστό τύπο της Κουμάσας.

Η ανασκαφή της βραχοσκεπής απέδωσε επίσης ασημένια κοσμήματα, όμοια με τα πρωτοκυκλαδικά, προφανώς εισηγμένα (Εικ. 5δ-στ). Εξάλλου, ένα από τα νεότερα ευρήματά της είναι ένα εξαιρετικής τέχνης χρυσό μεσομινωικό περιάπτο (2100-1800 π.Χ.), μοναδικό και για την ιστορική σημασία του (Εικ. 5ζ). Εικονίζει το «Δένδρο της Ζωής» με επτά κλαδιά, θέμα που ταυτίζεται με σημείο της Κρητικής Ιερογλυφικής. Από τη βραχοσκεπή προέκυψαν και άλλα χρυσά και ασημένια κοσμήματα, κυρίως χάνδρες και ταινίες, αλλά και μερικά χάλκινα εργαλεία και κοσμήματα. Πολύ ενδιαφέρον είναι ένα τριγωνικό πρωτομινωικό εγχειρίδιο, το παλαιότερο από τα δύο όπλα που έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα στο νεκροταφείο του Πετρά (Εικ. 4δ).²²

Οι σφραγίδες της βραχοσκεπής δηλώνουν κοινωνικές διαφοροποιήσεις και την απαρχή ενός γραφειοκρατικού συστήματος. Οι ΠΜ ΙΙΙ σφραγίδες από καυλιόδοντα ιπποπόταμου είναι από τις ομορφότερες της εποχής, πολύ σπάνιες στην ανατολική Κρήτη, αλλά όχι και στον Πετρά, ενώ ήρθαν στο φως και άλλες δύο αξιοθαύμαστες της ΜΜ Ι περιόδου από στεατίτη και κλωρίτη (Εικ. 5α-γ).²³

Η μελέτη των 20.987 ανθρώπινων οστών της βραχοσκεπής από την καθηγήτρια του ΑΠΘ Σεβαστή Τριανταφύλλου προσέφερε πολύ ενδιαφέροντα νέα στοιχεία για την Προανακτορική περίοδο. Αν και τα ευρήματα καλύπτουν περισσότερο από 900 χρόνια, αξίζει να σημειωθεί ότι μεταφέρθηκαν στη βραχοσκεπή από άλλο σημείο του νεκροταφείου, σε μια χρονική στιγμή, όπως δείχνει η ανεστραμμένη στρωματογραφία και οι συγκολλήσεις μεταξύ οστών. Ήρθαν στο φως 77 πλήρη κρανία και πέντε αποσπασματικά. Τα λείψανα ανήκαν σε 165 άτομα: 6 βρέφη, 12 παιδιά 1-6 ετών, 11 παιδιά 6-12 ετών, 7 εφήβους έως 18 ετών και 129 ενήλικους, άνδρες και γυναίκες. Η γενική υγεία του πληθυσμού ήταν πολύ καλύτερη από άλλους σύγχρονους πληθυσμούς, αλλά και το ύψος τους μεγαλύτερο, δηλώνοντας ότι ανήκαν στις τοπικές elites.²⁴

18 Rupp – Tsiropoulou 2022.

19 Τσιποπούλου 2010. Τσιποπούλου 2012β.

20 Davaras – Betancourt 2004- 2012.

21 Τσιποπούλου – Simandiraki-Grimshaw 2017.

22 Ferrence – Muhly – Betancourt 2012.

23 Krzyszkowska 2012, 146-147.

24 Triantaphyllou 2012. Τριανταφύλλου – Τσιποπούλου – Betancourt 2018.

Τα 29 ταφικά κτήρια, όπως προαναφέρθηκε, δεν έχουν κτισθεί και χρησιμοποιηθεί όλα στην ίδια περίοδο. Σε κάθε συγκεκριμένη φάση, προανακτορική και παλαιοανακτορική, υπήρχαν σε χρήση μερικοί μόνον τάφοι-οικίες (Εικ. 3). Επιπλέον, φαίνεται πολύ πιθανό ότι μερικοί από αυτούς που δεν χρησιμοποιούνταν πλέον είχαν επιδιορθωθεί και παρέμεναν στοιχεία του νεκρικού τοπίου. Αυτό αποτελεί ένα επιπλέον επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι το νεκροταφείο δεν είχε χρησιμοποιηθεί από το σύνολο των κατοίκων του Πετρά, αλλά μόνον από λίγες εξέχουσες οικογένειες, οι οποίες είχαν τη δυνατότητα να ανεγείρουν αυτήν την περίπλοκη αρχιτεκτονική, αλλά και να κατέχουν τα πολύτιμα και εξωτικά αντικείμενα, από εισηγμένες πρώτες ύλες, τα οποία είχαν αποτεθεί ως κτερίσματα.

Ο λόγος ίδρυσης της νεκρόπολης στο σημείο αυτό είναι η άμεση γειτνίαση με τον αρχαιότερο οικισμό στην περιοχή του Πετρά, της Τελικής Νεολιθικής και της ΠΜ ΙΑ περιόδου, δηλαδή τον τόπο των προγόνων, πραγματικών ή υποθετικών για τις ομάδες που ίδρυσαν τον οικισμό στον Λόφο Ι και το νεκροταφείο στον Λόφο ΙΙ (Εικ. 2). Η ύπαρξη του αρχαιότατου οικισμού καθόρισε και τη χωρική οργάνωση και τη μορφή του νεκροταφείου, αλλά, κυρίως την ανάγκη της συνεχούς αναφοράς στους προγόνους σε όλη τη διάρκεια της χρήσης του και μετά από αυτήν, συγκεκριμένα στην ΥΜ ΙΙΙΑ-Γ.²⁵

Εικ. 4 Νεκρόπολη Πετρά. Ταφική Βραχοσκεπή: α) είσοδος, β) κεραμική των φάσεων ΠΜ ΙΒ-ΜΜ ΙΒ, γ) λίθινα αγγεία ΠΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΒ, δ) ΠΜ ΙΙ χάλκινο εγχειρίδιο.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της ΠΜ ΙΙ περιόδου εντοπίζονται κυρίως στο νότιο και το κεντρικό τμήμα του πλατώματος (Εικ. 6α-ζ).²⁶ Τρία από αυτά, τα Ταφικά Κτήρια 12, 15, 17, έχουν σχεδόν όμοια κάτοψη αλλά διαφορετικό μέγεθος. Είναι επιμήκη ορθογώνια, χωρισμένα με εγκάρσιους τοίχους σε τρεις ή τέσσερις μικρούς χώρους, χωρίς επικοινωνία μεταξύ τους, ούτε και με το εξωτερικό. Αντίστοιχο θα ήταν και το ελάχιστο σωζόμενο Ταφικό Κτήριο 13. Στην ίδια εποχή ανήκουν επίσης δύο μονόχωρα ορθογώνια ταφικά

25 Τσιπορούλου – Rupp 2019· 2022.

26 Τσιπορούλου 2017γ, 72-76. Τσιπορούλου 2020, 458-459. Τσιπορούλου (υπό δημοσίευση).

Εικ. 5 Νεκρόπολη Πετρά. Ταφική Βραχοσκεπή: α) ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ σφραγίδα από χαύλιο ιπποπόταμου, β) ΜΜ ΙΙΑ σφραγίδα από στεατίτη, γ) ΜΜ Ι σφραγίδα από κλωρίτη, δ-ε) ΠΜ ΙΙΑ περιάρπατα από ασήμι, στ) ΠΜ ΙΙΑ βραχιόλι από ασήμι, ζ) χρυσό περιάρπατο της ΜΜ ΙΒ-ΜΜ ΙΙΑ.

κτήρια. Το καλύτερα σωζόμενο από αυτά, που ενσωματώθηκε αργότερα στο Ταφικό Κτήριο 4, ως κεντρικό δωμάτιο, διαθέτει και θύρα. Το δεύτερο είναι το Ταφικό Κτήριο 6, νοτιότερα. Άλλα δύο Ταφικά Κτήρια, το 14 και το 16, βρίσκονται κάτω από τα ΠΜ ΙΙΙ και ΜΜ ΙΑ Ταφικά Κτήρια 5 και 3 αντίστοιχα, και φαίνεται ότι είχαν σχετικά περίπλοκες κατόψεις, αν και, εξαιτίας των δύο άλλων κτηρίων της αμέσως επόμενης φάσης, δεν είναι δυνατή η πλήρης ανασύσταση της αρχιτεκτονικής τους.²⁷ Το Ταφικό Κτήριο 16 περιείχε πλουσιότερες επικώσεις και ήταν εφοδιασμένο με ένα μεγάλο θρανίο σχήματος Γ, πάνω και δίπλα στο οποίο βρέθηκαν 97 αγγεία σερβιρίσματος και πόσεως.²⁸ Ιδιαίτερης σημασίας ευρήματα ήταν η σφραγίδα από ελεφαντόδοντο με διακοσμητικό θέμα λαβυρίνθου και η λίθινη σε σχήμα ποδιού (Εικ. 6ε).²⁹ Σημειώνεται ότι το δωμάτιο αυτό είχε χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά για τελετουργική κατανάλωση φαγητού και ποτού προς τιμήν των νεκρών και δεν επικοινωνούσε με το παρακείμενο δωμάτιο, όπου γίνονταν οι ταφές.

Εντελώς διαφορετική είναι η εικόνα που προσέφεραν οι ανασκαφές στην περιοχή κάτω από το μοναδικό από πολλές απόψεις Ταφικό Κτήριο 2, που κτίστηκε στη ΜΜ ΙΒ περίοδο, και συνέχισε να χρησιμοποιείται έως τη ΜΜ ΙΙΒ, ενώ, κατά τη ΜΜ ΙΙΑ, εποχή ίδρυσης του ανακτόρου του Πετρά, το κτήριο επεκτάθηκε, εφοδιάστηκε με θρανία σε όλους τους εξωτερικούς τοίχους, καθώς και με δύο αποθηκευτικούς χώρους τελετουργικών σκευών, ενώ οργανώθηκε ανατολικά του ο Χώρος Τελετουργιών 1. Στη θέση του μοναδικού Ταφικού Κτηρίου 2 ανασκάφηκαν σημαντικές Πρωτομινωικές ΙΙ και ΙΙΙ ταφικές δομές, αλλά και άλλες της ΜΜ ΙΑ, οι οποίες περιείχαν τις πλουσιότερα κτερισμένες ταφές της εποχής τους.³⁰ Συγκεκριμένα, κάτω από τον Χώρο 9, του Ταφικού Κτηρίου 2 ερευνήθηκαν δύο επάλληλες πρωτογενείς γυναικείες ταφές, στις Ταφικές Δομές 24 και 25 (Εικ. 7). Οι ταφές αυτές, εκτός των κοσμημάτων από πολύτιμα υλικά και ενός μοναδικού μεγάλου λίθινου αγγείου, είχαν και κτερίσματα από τις Κυκλάδες, όπως μια πυξίδα από ναξιακό μάρμαρο. Πιθανότατα από την Ταφική Δομή 24, η οποία είχε υποστεί διατάραξη, προέρχονται μερικά από τα εισηγμένα Πρωτοκυκλαδικά μαρμάρινα ειδώλια, θραύσματα των οποίων ανασκάφηκαν σε γειτονικά επιφανειακά στρώματα.³¹ Η σχέση με τις Κυκλάδες έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί τα Πρωτοκυκλαδικά αυτά ειδώλια χρονολογούνται αμέσως μετά την εγκατάλειψη του γειτονικού νεκροταφείου της Αγίας Φωτιάς. Αξίζει να αναφερθεί εξάλλου, ότι έχουν ανακαλυφθεί ελάχιστες πρωτογενείς ΠΜ ΙΙ ταφές στον Πετρά. Η Ταφική Δομή 24 δεν περιείχε κεραμική, ενώ τα κινητά της ευρήματα, λίθινα αλλά και χάνδρες και ελεφάντινες σφραγίδες, ανήκουν άλλα στην ΠΜ ΙΙ και άλλα στην ΠΜ ΙΙΙ περίοδο, δηλώνοντας ότι είχε υποστεί διατάραξη.³²

Η κατώτερη από τις δύο ΠΜ ΙΙ πρωτογενείς γυναικείες ταφές, Ταφική Δομή 25 (Εικ. 7γ-δ), απέδωσε

27 Clinton – Tsiropoulou – Betancourt (υπό δημοσίευση).

28 Tsiropoulou 2017γ, 75.

29 Krzyszkowska 2017, 144.

30 Tsiropoulou – Rupp 2022. Kiorpe – Triantaphyllou 2023. Dierckx (υπό δημοσίευση). Ferrence κ.ά. 2024α· Ferrence κ.ά. (υπό δημοσίευση). Rupp – Tsiropoulou (υπό δημοσίευση).

31 Tsiropoulou – Simandiraki-Grimshaw 2017.

32 Rupp – Tsiropoulou 2022.

Εικ. 6 Νεκρόπολη Πετρά: α) κάτοψη των ΠΜ II A-B αρχιτεκτονικών λειψάνων (με κόκκινο), β) Ταφικό Κτήριο 6: ΠΜ IIB πρόχους ρυθμού Βασιλικής, γ) Ταφικό Κτήριο 14: ΠΜ II A-B αγγεία και χρυσό βραχιόλι, δ) Ταφικό Κτήριο 15: ΠΜ II A-B αγγεία, ε) ΠΜ IIA Ταφικό Κτήριο 16: σφραγιδόλιθος σε σχήμα ποδιού, σφραγιδα από χαύλιο ιπποπόταμου με παράσταση «λαβυρίνθου» και αγγεία, στ) ΠΜ IIA Ταφικό Κτήριο 17: αγγεία και χρυσό κόσμημα, ζ) ΠΜ IB- IIA Ταφικό Κτήριο 26: σφραγιστικό δακτυλίδι από χαύλιο ιπποπόταμου με σπειροειδές μοτίβο.

μια μεγάλη φιάλη από τραβερτίνη λίθο, διαμέτρου 30 εκ. που είχε χρησιμοποιηθεί ως σήμα, αλλά και το μοναδικό χρυσό περιάπτο, αριστούργημα μικροτεχνίας, με τις δύο ανδρικές μορφές που αγκαλιάζονται, θέμα γνωστό ως «οι δύο αδελφοί βασιλείς» στην εικονογραφία της Μεσοποταμίας, απ' όπου προέρχεται και το δείγμα του Πετρά.³³ Άλλα πλούσια κτερίσματα της ίδιας ταφής ήταν δύο περιδέραια από καρνελίνη, στεατίτη, ασήμι και ελεφαντόδοντο.³⁴

Η περιοχή βαθύτερα από το Ταφικό Κτήριο 2 έχει δώσει άλλες δύο πρωτογενείς, MM IA, ταφές, ενώ και μέσα στο ίδιο το Ταφικό Κτήριο υπήρχαν άλλες τρεις πρωτογενείς, παλαιοανακτορικές, η μια σε ταφικό πίθο και οι άλλες δύο σε λάρνακες.³⁵ Πρόκειται για άλλη μια ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου χώρου, προφανώς όχι συμπτωματική. Πιθανότατα αυτοί που έκτισαν το Ταφικό Κτήριο 2 γνώριζαν την ύπαρξη των προγενέστερων πλούσιων ταφικών δομών και, είτε συνδέονταν γενετικά με τους εκεί νεκρούς, είτε επεδίωξαν να συνδεθούν μαζί τους, δηλαδή με την εξέχουσα κοινωνική ομάδα που ξεκίνησε το νεκροταφείο. Στη διάρκεια της Παλαιοανακτορικής περιόδου, όχι μόνο συνεχίστηκαν οι εξαιρετικά πλούσιες ταφές στον χώρο, αλλά καθιερώθηκαν και τελετουργίες, διότι οι νεκροί, ή τουλάχιστον ορισμένοι εξ αυτών, είχαν αναχθεί πλέον στην κατηγορία των «προγόνων», είτε για ένα συγκεκριμένο τμήμα της κοινότητας του Πετρά, είτε και για το σύνολό της. Συμπερασματικά, η διάρκεια χρήσης του χώρου ξεπερνάει τα 900 χρόνια, όλες οι ταφές είναι εξαιρετικά πλούσιες και οι ταφικές πρακτικές είναι από πολλές απόψεις ιδιαίτερες. Ενδιαφέρον εξάλλου είναι ότι οι πλουσιότερες μακράν, και μάλιστα πρωτογενείς, ταφές της ΠΜ II ήταν γυναικείες.

Στην ΠΜ II, επίσης, στον χώρο κάτω από το Ταφικό Κτήριο 2 ανήκει μια ακόμα ταφική δομή, μοναδική

33 Ferrence κ.ά. 2024α· Ferrence κ.ά. (υπό δημοσίευση).

34 Dierckx (υπό δημοσίευση).

35 Τσιπορούλου 2020.

Εικ. 7 Νεκρόπολη Πετράς: α) ορθοφωτογραφία της ΠΜ ΙΙΑ Ταφικής Δομής 24, β) κινητά ευρήματα της Ταφικής Δομής 24, γ) ανασκαφικό σχέδιο της ΠΜ ΙΙΑ Ταφικής Δομής 25, δ) κινητά ευρήματα της Ταφικής Δομής 25.

για τον Πετρά, η οποία υποδεικνύει επίσης κυκλαδική επιρροή. Πρόκειται για κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο, με τοιχώματα και δάπεδο από πλάκες, που περιείχε δύο δευτερογενείς ταφές παιδιών, 6-10 ετών, κτερισμένες με δύο χρυσά βραχιόλια και μερικές χάνδρες.

Στην ΠΜ ΙΙΙ και την ΜΜ ΙΑ περίοδο (Εικ. 8α), τα ορθογώνια κτήρια της νότιας πλευράς του νεκροταφείου καλύφθηκαν δημιουργώντας εκτεταμένο ελεύθερο χώρο, ενώ στο χώρο βαθύτερα από το Ταφικό Κτήριο 2 εγκαταστάθηκαν τέσσερις ταφικές δομές οι σημαντικότερες από τις οποίες είναι η 23 και η 28. Στην Ταφική Δομή 23,³⁶ σε λάκκο διαστάσεων περίπου όμοιων με το μεταγενέστερο Δωμάτιο 3 του Ταφικού Κτηρίου 2, ανασκάφθηκαν μια πρωτογενής ταφή άνδρα άνω των 45 ετών, καθώς και πέντε δευτερογενείς, με πλούσια κτερίσματα, μετάλλια και κεραμική (Εικ. 8 β-γ). Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα ήταν έξι μεγάλα πιθοειδή αγγεία με διακόσμηση ανοικτή επί σκοτεινού, μοναδικά για το νεκροταφείο, αλλά με αποσπασματικά παράλληλα από τις στρωματογραφικές τομές κάτω από το ανάκτορο του Πετράς. Ίσως όχι συμπτωματικό, είναι ότι αυτή η πρωτογενής ανδρική ταφή βρισκόταν στο ίδιο ακριβώς σημείο, αλλά περ. 80 εκ. βαθύτερα από μια άλλη πρωτογενή ταφή άνδρα, επίσης άνω των 45 ετών, μέσα σε λάρνακα, εντός του Ταφικού Κτηρίου 2, που ανήκε στη ΜΜ ΙΙ.

Η Ταφική Δομή 28 (Εικ. 8δ-ε), κάτω από το Δωμάτιο 1 του Ταφικού Κτηρίου 2 είναι λάκκος με επένδυση από αδρές πέτρες και βότσαλα στο δάπεδό του, που περιείχε πρωτογενή ταφή νέου, υψηλού και γεροδεμένου άνδρα, κτερισμένη με το δεύτερο όπλο που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα στον Πετρά, ένα χάλκινο εγχειρίδιο με ασημένια καρφιά και οστέινη λαβή. Στον ίδιο λάκκο είχαν αποθεθεί τρεις δευτερογενείς ταφές, μια γυναικεία και δύο παιδικές. Η γυναικεία ταφή ήταν από τις πλουσιότερες του νεκροταφείου, συγκρινόμενη μόνο με τις δύο ΠΜ ΙΙ γειτονικές της στις Ταφικές Δομές 24 και 25, που προαναφέρθηκαν. Ήταν κτερισμένη με περίτεχνα κοσμήματα από χρυσό, φαγεντιανή, ορεία κρύσταλλο και ασήμι.

Εικ. 8 Νεκρόπολη Πετρά: α) κάτοψη των MM IA αρχιτεκτονικών λειψάνων (με πράσινο), β) ανασκαφικό σχέδιο της MM IA Ταφικής Δομής 23, γ) κινητά ευρήματα της Ταφικής Δομής 23, δ- ε) MM IA Ταφική Δομή 28: ο σκελετός της πρωτογενούς ανδρικής ταφή και κινητά ευρήματα.

Το Ταφικό Κτήριο 64, δυτικά του MM IB Ταφικού Κτηρίου 1, περιλαμβάνει δύο ορθογώνια δωμάτια, το ανατολικό με πλούσια ταφική επίχωση της ΠΜ IIB περιόδου, και το δεύτερο, το δυτικό, επίσης με πλούσιες ταφικές επιχώσεις βάθους σχεδόν 2 μ. που συνοδεύονταν από MM IA κεραμική στο ανώτερο στρώμα και Πρωτομινωική III στο κατώτερο. Πολύ ενδιαφέροντα ήταν δύο ασυνήθιστα ταφικά αγγεία με λευκή διακόσμηση: μία λεκάνη που περιείχε το κρανίο μιας νέας γυναίκας και ένα κύπελλο με λίγα οστά ενός νεογέννητου.³⁷ Η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί και δεν αποκλείεται το δωμάτιο αυτό να περιέχει βαθύτερα δευτερογενείς ταφές της ΠΜ II περιόδου.

Στο κεντρικό τμήμα του νεκροταφείου κατά την ΠΜ III περίοδο αναγέρθηκαν δύο νέα Ταφικά Κτήρια, το 3 και το 5, επάνω από τα προαναφερθέντα ΠΜ II Ταφικά Κτήρια 16 και 14 αντιστοίχως, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν και στη MM IA περίοδο (Εικ. 9α, β).³⁸ Το Ταφικό Κτήριο 3 ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον και πολύ πλούσιο, τόσο για τη χρήση ενός πήλινου ληνού ως ταφικού αγγείου για τρεις δευτερογενείς ταφές,³⁹ όσο και για τα πολλά ευρήματά του που περιλαμβάνουν κεραμική, λίθινα αγγεία, οστά, χρυσά και ασημένια κοσμήματα, καθώς και σφραγίδες από διάφορα υλικά. Το Ταφικό Κτήριο 5, δυτικά του 3, περιείχε επίσης πολύ πλούσιες ταφικές επιχώσεις και σφραγίδες από χαυλιόδοντα ιπποπόταμου.

Κατά τη MM IA, το νεκροταφείο είχε πλέον καταλάβει την τελική του έκταση, αλλά δεν είχε αποκτήσει ακόμη τους χώρους τελετουργιών και τους δύο περιβόλους, ανατολικό και δυτικό. Οι πρωτογενείς ταφές ήταν ελάχιστες την εποχή αυτή, αν και ανασκάφθηκαν πάρα πολλά ημι-αρθρωμένα τμήματα σκελετών.

37 Τσιπορούλου 2020, 254-255.

38 Τσιπορούλου 2017α, 65, 66.

39 Τσιπορούλου 2020, 254.

Εικ. 9 Νεκρόπολη Πετρά: α) ΠΜ ΙΙΙ- ΜΜ ΙΑ Ταφικό Κτήριο 3: ταφικό αγγείο (ληνός), κεραμική, λίθινο αγγείο, λίθινα περιάρπα και σφραγίδες, β) ΠΜ ΙΙΙ- ΜΜ ΙΑ Ταφικό Κτήριο 5: κεραμική, λίθινο αγγείο, λίθινη χάνδρα, χάλκινος ξηρός και σφραγίδα από χαύλιο ιπποπόταμου.

Στο βόρειο τμήμα του νεκροταφείου τα τελευταία χρόνια έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή του ΜΜ ΙΑ Ταφικού Κτηρίου 27, κάτω από το παλαιοανακτορικό Ταφικό Κτήριο 11. Οι τοίχοι του παλαιότερου ακολουθούν την ίδια πορεία με τους τοίχους του μεταγενέστερου. Από το Ταφικό Κτήριο 27 σώζονται πλήρως δύο δωμάτια, ίσως υπήρχαν και άλλα, τόσο στα Ανατολικά, τα οποία καθαρίστηκαν από το περιεχόμενό τους, καθώς ο φυσικός βράχος στο σημείο αυτό είναι πολύ υψηλά, όσον και στα Δυτικά, κάτω από τον παλαιοανακτορικό δυτικό περίβολο του νεκροταφείου, σε περιοχή που δεν έχει ακόμα ερευνηθεί.

Η επόμενη φάση, η ΜΜ ΙΒ, η οποία ορίζει το τέλος της Προανακτορικής περιόδου στον Πετρά, αντιπροσωπεύεται από τρία Ταφικά Κτήρια, δύο από αυτά νέα, το 1 και το 2, ενώ το Ταφικό Κτήριο 4, όπως προαναφέρθηκε, είχε αδειάσει από το παλαιότερο περιεχόμενό του και ξαναχρησιμοποιήθηκε. Πολύ ενδιαφέρον νέο χαρακτηριστικό του νεκροταφείου είναι η χωροταξική του οργάνωση με σύστημα διαδρόμων μεταξύ των τάφων για διευκόλυνση της κυκλοφορίας, διευθέτηση η οποία αναπτύχθηκε περισσότερο στη ΜΜ ΙΙΑ, με την οργάνωση των δύο χώρων τελετουργιών⁴⁰ και την ανέγερση των δύο περιβόλων. Έτσι, ο ερχόμενος στο πλάτωμα του νεκροταφείου από τον οικισμό του Πετρά στον Λόφο Ι μπορούσε να ακολουθήσει τρεις διαδρομές: (α) ανατολικά και νότια προς το Ταφικό Κτήριο 2 και τον συνδεδεμένο με αυτόν Χώρο Τελετουργιών 1, (β) βόρεια και ανατολικά, προς τα Ταφικά Κτήρια 1 και 4 και το νότιο τμήμα του Χώρου Τελετουργιών 2, (γ) ακόμα βορειότερα στα υπόλοιπα παλαιοανακτορικά Ταφικά Κτήρια 7, 8, 9, 10, 11 και το κεντρικό και το βόρειο τμήμα του Χώρου Τελετουργιών 2 (Εικ. 10α).

Τα περισσότερα ταφικά κτήρια διαθέτουν μια θύρα εισόδου και μόνον το Ταφικό Κτήριο 2 διέθετε τρεις εισόδους (Εικ. 10α, β). Οι θύρες είναι είτε διαμετρικά αντίθετες των χώρων τελετουργιών είτε σε γωνία 90 μοιρών προς αυτούς. Καμία είσοδος ταφικού κτηρίου δεν βλέπει προς τους χώρους τελετουργιών, ενώ

Εικ. 10 Νεκρόπολη Πετρά: α) κάτοψη των MM II αρχιτεκτονικών λειψάνων (με μοβ), β) κινητά ευρήματα του Ταφικού Κτηρίου 2, γ) κινητά ευρήματα του Ταφικού Κτηρίου 4, δ) κινητά ευρήματα του Ταφικού Κτηρίου 10.

ο τόπος των νεκρών διακρίνεται με σαφήνεια από τον τόπο τελετουργιών των ζώντων. Εξάλλου πολλά δωμάτια δεν διέθεταν θύρες και ήταν προσιτά από την οροφή.

Ακολουθεί η σύντομη και επιλεκτική παρουσίαση μερικών παλιονακτορικών ταφικών κτηρίων. Σημειώνεται ότι αποτελούν τους χώρους ταφής των πλέον εξεχουσών οικογενειών του αστικού οικισμού του Πετρά, οι οποίες συνδέονταν με την ανακτορική διοίκηση.

Το Ταφικό Κτήριο 1, στο δυτικό τμήμα, είναι από τα μεγαλύτερα του νεκροταφείου, με έκταση 68,30 τ.μ. και εννέα δωμάτια. Το δυτικό του άκρο βρίσκεται κάτω από ένα ΥΜ IIIB ορθογώνιο μεγαροειδές κτήριο, με το οποίο συνδέεται ένας ΥΜ IIIA-Γ περίβολος εν μέρει πάνω από το νότιο τμήμα του Ταφικού Κτηρίου 1. Η είσοδος του θα ήταν μάλλον στον δυτικό τοίχο, σήμερα κάτω από το Ορθογώνιο Κτήριο.⁴¹ Τα ευρήματά του ήταν λίθινα αγγεία, χρυσές ταινίες και τριεδρικός πρισματικός σφραγιδόλιθος προερχόμενος πιθανότατα από το ανακτορικό εργαστήριο των Μαλίων. Η κεραμική χρονολογείται στη MM IB. Επίσης, στον Χώρο 7 ήρθε στο φως μια μοναδική εισηγμένη από την ανατολική Μεσόγειο χάνδρα από χρυσό και λάπις λάζουλι.⁴²

Όπως προαναφέρθηκε, δεν υπάρχουν δύο όμοια ταφικά κτήρια, γεγονός που δείχνει με σαφήνεια τον κοινωνικό ανταγωνισμό των *elites* του Πετρά. Το Ταφικό Κτήριο 4⁴³ (Εικ. 10γ) είναι σχεδόν τετράγωνο και αποτελείται από ένα διάδρομο σε σχήμα Π που περιβάλλει ένα ορθογώνιο Πρωτομινωικό IIA μονόχωρο ταφικό κτήριο, το οποίο καθαρίστηκε από το αρχικό του περιεχόμενο και επαναχρησιμοποιήθηκε.⁴⁴ Ανατολικά της εισόδου, εξωτερικά, υπάρχει τετράγωνη πλατφόρμα για αφιερώματα. Πλούσια ταφική

41 Betancourt 2012, 111, 112.

42 Ferrence – Muhly – Betancourt 2012, 134, εικ. 2d. Betancourt – Muhly – Ferrence 2017. Giunilia-Mair κ.ά. 2021, 414, εικ. 14.

43 Tsiropoulou 2017a, 90-91.

44 Betancourt 2012, 110, 111.

Εικ. 11 Νεκρόπολη Πετράς: MM II κινητά ευρήματα α) του Χώρου Τελετουργιών 1, β) του Χώρου Τελετουργιών 2.

απόθεση υπήρχε κυρίως στο κεντρικό δωμάτιο, ενώ κοντά στην είσοδο ήρθε στο φως μικρογραφικό λίθινο αγγείο, μίμηση αιγυπτιακού⁴⁵ και ένας σφραγιδόλιθος με ιερογλυφική επιγραφή.⁴⁶

Το Ταφικό Κτήριο 10 (Εικ. 10δ),⁴⁷ με είσοδο από τα ανατολικά, αν και έχει μόνο δύο δωμάτια, είναι από τα πλουσιότερα του νεκροταφείου και διαθέτει ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά: στη δυτική πλευρά του, εξωτερικά, υπάρχει κτιστή πλατφόρμα πλάτους 75 εκ. και μήκους 4 μ., επενδεδυμένη με κονίαμα. Ο βόρειος τοίχος του κτηρίου έφερε επίσης κονίαμα, εξαιρετικής ποιότητας, ανάλογο με αυτά του ανακτόρου του Πετρά, ενώ στη στέγη ήταν τοποθετημένα τρία ζεύγη διπλών κεράτων από ασβεστόλιθο με επικάλυψη κονιάματος, μήκους 48 εκ. το μεγαλύτερο και 22 εκ. τα δύο μικρότερα. Επιπλέον, κομμάτια αγωγών που βρέθηκαν πεσμένα εμπρός από τη βόρεια πρόσοψη δηλώνουν την ύπαρξη μόνιμης στέγης. Το Ταφικό Κτήριο 10 δεν περιείχε πρωτογενείς ταφές ούτε ταφικά αγγεία. Τα ευρήματά του περιελάμβαναν πολύ ενδιαφέρουσα και καλοδιατηρημένη κεραμική, λίθινα αγγεία, εννέα σφραγιδόλιθους, μερικοί από τους οποίους προέρχονται από το ανακτορικό εργαστήριο των Μαλίων, ενώ άλλοι είναι υπέροχα έργα μικροτεχνίας, αρκετά χρυσά κοσμήματα αλλά και πάνω από 200 μικρού μεγέθους (έως 1 χιλιοστό) ασημένιες χάνδρες, που πιθανότατα ήταν επιρραμένες σε νεκρικά ενδύματα, καθώς και ζεύγη χάλκινων δίσκων, ίσως προερχόμενων από ζυγούς ψυχοστασίας.⁴⁸

Η βόρεια πρόσοψη του Ταφικού Κτηρίου 10 είναι προσανατολισμένη προς τον Χώρο Τελετουργιών 2 (Εικ. 11β), ο οποίος περιείχε τεράστια ποσότητα κεραμικής, άνω των δύο τόνων, ειδώλια και άλλα αφιερώματα. Γύρω από αυτόν τον εκτεταμένο ανοικτό χώρο έκτασης περ. 230 τ.μ. βρίσκονται και τα

45 Relaki – Tsoraki 2017, 164, εικ. 6α.

46 Krzyszkowska 2012, 149, εικ. 4: 06/145.

47 Tsiropoulou 2017α, 91-93.

48 Brogan – Giunilia-Mair 2017.

Εικ. 12 Νεκρόπολη Πετρά. ΜΜ ΙΙ κινητά ευρήματα α) του Ταφικού Κτηρίου 7, β) του Ταφικού Κτηρίου 8, γ) του Ταφικού Κτηρίου 9, δ) του Ταφικού Κτηρίου 11.

άλλα παλαιονακτορικά κτήρια του βόρειου τμήματος του νεκροταφείου. Η επίχωσή του είχε βάθος έως 60 εκ. Περιείχε ελάχιστα πινάκια και πολλά αγγεία με πλαστική διακόσμηση, καθώς και τεράστιο αριθμό κυπέλλων διαφόρων τύπων. Μοναδικά ήταν και ορισμένα από τα πλαστικά αγγεία-ρυτά, όπως ένα μοναδικό με μορφή ανδρικής σφίγγας και σαφείς αναφορές σε πρότυπα από την ανατολική Μεσόγειο,⁴⁹ αλλά και τρία ρυτά που μιμούνται αρχιτεκτονικά στοιχεία.

Σημαντικό παλαιονακτορικό ταφικό κτήριο είναι και το 11 (Εικ. 12δ), επίσης με πρόσοψη στον Χώρο Τελετουργιών 2, αποτελούμενο από πέντε δωμάτια. Πολύ σημαντικά ευρήματά του ήταν σφραγίδες από διάφορα υλικά και ένα μοναδικό εύρημα, 12 όμοια ανδρικά ειδώλια, αναρτημένα από δίσκο με καμαραϊκή διακόσμηση, ένα σύνολο το οποίο φαίνεται πως κρεμόταν από την οροφή του ταφικού κτηρίου και αναπαριστά πιθανότατα σεληνιακό ημερολόγιο σύμφωνα με ανατολίτικα πρότυπα.⁵⁰

Το Ταφικό Κτήριο 9 (Εικ. 12γ) βρίσκεται στη δυτική πλευρά του νεκροταφείου και παρουσιάζει εξαιρετικά σύνθετη στρωματογραφική αλληλουχία. Η ανασκαφή του δεν έχει ολοκληρωθεί. Απέδωσε εκτός της κεραμικής ένα μοναδικό ασημένιο σφραγιστικό δακτυλίδι⁵¹ αλλά και εισηγμένο αιγυπτιακό σφραγιδόλιθο-σκαραβαίο. Επίσης, στον Χώρο 8 του Ταφικού Κτηρίου 9 δεν είχαν γίνει ταφικές αποθέσεις, αλλά μόνο μια τελετουργία, συνδεόμενη με θυσία μεγάλου ταύρου.⁵²

Άλλα δύο ταφικά παλαιονακτορικά κτήρια της βόρειας πλευράς του νεκροταφείου, το 7 και το 8 (Εικ. 12α, β), ήταν κτισμένα πάνω σε πρωιμότερες ταφικές δομές, επίσης πλούσια κτερισμένες. Το Ταφικό

49 Simandiraki-Grimshaw 2017.

50 Simandiraki-Grimshaw 2020.

51 Ferrence – Betancourt – Muhly 2020.

52 Τσιποπούλου – Ισαακίδου (υπό δημοσίευση).

Κτήριο 7 περιελάμβανε και μια λάρνακα, ενώ το Ταφικό Κτήριο 8 απέδωσε δύο υπέροχες σφραγίδες από καρνελίνη και ορεία κρύσταλλο με ιερογλυφική επιγραφή η πρώτη, αλλά και μοναδικής σημασίας χάλκινο δακτυλίδι με παράσταση «νειλοτικού τοπίου» με υδρόβιο πτηνό ανάμεσα σε καλάμια.

Η αναγκαστικά σύντομη περιγραφή των σημαντικότερων στοιχείων της μινωικής νεκρόπολης του Πετρά πείθει ότι είχε χρησιμοποιηθεί από ελίτ οικογένειες, με μεγάλη ευμάρεια, οι οποίες ανταγωνίζονταν η μια την άλλη ως προς την αρχιτεκτονική των ταφικών τους κτηρίων αλλά και τα κτερίσματα που εναπέθεταν σε αυτά. Η παρατήρηση αυτή αντικατοπτρίζει ετεραρχική οργάνωση μιας ανακτορικής κοινωνίας. Όμως η ετεραρχία, δηλαδή οι αποδείξεις ότι οι κοινωνικές μονάδες που θάβονταν στα ταφικά κτήρια (πιθανώς εκτεταμένες οικογένειες), ανήκαν στο ίδιο περίπου κοινωνικό επίπεδο, δεν απέκλειε στο εσωτερικό της και μια ιεραρχική οργάνωση, η οποία θα αναλυθεί παρακάτω.

Το Ταφικό Κτήριο 2⁵³ (Εικ. 10β) είναι μακράν το σημαντικότερο του νεκροταφείου, με αρκετά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, και πιθανότατα ανήκε σε κοινωνική ομάδα, η οποία εντός των ετεραρχικά οργανωμένων *elites* του Πετρά είχε μια ορισμένη ιεραρχική υπεροχή. Το κτήριο βρίσκεται στο νοτιότερο τμήμα του νεκροταφείου, σε απόσταση μικρότερη των 20 μ. από τον οικισμό της Τελικής Νεολιθικής περιόδου, τον τόπο των προγόνων, αλλά και πάνω ακριβώς από τις σημαντικότερες ταφικές δομές της ΠΜ II και της ΜΜ IA που προαναφέρθηκαν.

Το Ταφικό Κτήριο 2 έχει οκτώ χώρους και επιφάνεια σχεδόν 80 τ.μ. Κατασκευάστηκε στη ΜΜ IB και συνέχισε να χρησιμοποιείται σε όλη τη διάρκεια της Παλαιοανακτορικής περιόδου. Η κάτοψη ήταν αρχικά ορθογώνια, αλλά λίγο αργότερα προστέθηκαν τα Δωμάτια 7 και 8, για να χρησιμεύσουν ως αποθηκευτικοί χώροι αποκλειστικά για σκεύη που χρησιμοποιούνταν στις τελετουργίες. Το Δωμάτιο 8 έχει θύρα προς τον Χώρο Τελετουργιών 1. Παράλληλα, γύρω από τους εξωτερικούς τοίχους του κτηρίου προστέθηκαν έξι θρανία (πεζούλια), καθώς και μια κλιμακωτή πλατφόρμα στην ανατολική του πλευρά, που βλέπει προς τον Χώρο Τελετουργιών 1.

Ο Χώρος Τελετουργιών 1 (Εικ. 11α),⁵⁴ συνδεδεμένος αποκλειστικά με το Ταφικό Κτήριο 2, έχει έκταση 85 τ.μ., ορίζεται από περιβόλους στα νότια και τα ανατολικά, διαθέτει ελεγχόμενη είσοδο από τη νοτιοδυτική γωνία,⁵⁵ ενώ η νότια πρόσοψή του παρουσιάζει τριμερή διαμόρφωση, ίσως το παλαιότερο γνωστό δείγμα του χαρακτηριστικού αυτού στοιχείου της μινωικής αρχιτεκτονικής, με τρεις κτιστές κόγχες που πιθανότατα συνδέονταν με ξύλινη κατασκευή από κάθετα στοιχεία και επίσης ξύλινα κινητά πλαίσια, όπως δείχνουν τα ίχνη του ξύλου, το οποίο βέβαια δεν έχει σωθεί.

Άλλα ιδιαίτερα στοιχεία του Ταφικού Κτηρίου 2 περιλαμβάνουν την εσωτερική του διαμόρφωση και τη λειτουργία των δωματίων, τη χρήση ταφικών αγγείων, δύο λαρνάκων και ενός πίθου, αλλά και την παρουσία πρωτογενών ταφών, που ανήκουν όλες σε άνδρες άνω των 45 ετών. Ταφές είχαν γίνει μόνον σε δύο από τα δωμάτια, το 1 και το 3, τα οποία έχουν πρόσβαση από το εξωτερικό. Στο Δωμάτιο 1 ανασκάφηκαν μόνον πέντε ταφές, μια γυναικεία και μια ανδρική δευτερογενείς, και τρεις πρωτογενείς, άνδρες άνω των 45 ετών, μια σε πίθο και δύο σε λάρνακα. Όλες οι ταφές είχαν υποστεί δευτερογενή μεταχείριση. Κανένα από τα ταφικά αγγεία δεν περιείχε κτερίσματα.

Το Δωμάτιο 3 περιείχε επίσης μια πρωτογενή ταφή άνδρα άνω των 45 ετών, σε λάρνακα, καθώς και πέντε δευτερογενείς ταφές, δύο ενηλίκων γυναικών, ενός άνδρα άνω των 50, τρεις ακόμα ταφές ενηλίκων ανδρών και μία ενός μικρού παιδιού 2-3 ετών. Κάτω από τη λάρνακα ήρθε στο φως εξαιρετική τριεδρική σφραγίδα από χαλκηδόνιο. Στα κτερίσματα του Δωματίου 3 περιλαμβάνονταν πραγματικά έργα τέχνης, μεγάλης ιστορικής σημασίας, σφραγιδόλιθοι, προϊόντα προφανώς ανακτορικού εργαστηρίου, από ίασπι και καρνελίνη, δύο από τους οποίους φέρουν ιερογλυφικές επιγραφές. Ο ένας, σε σχήμα τετραεδρικού πρίσματος από κόκκινο ίασπι, φέρει εξαιρετική παράσταση γυναίκας με δόρυ στη μια της πλευρά, πιθανό σημείο της Κρητικής Ιερογλυφικής, και ιερογλυφικές επιγραφές στις άλλες τρεις. Η άλλη, από πρασινωπό ίασπι, φέρει στις τρεις πλευρές της ιερογλυφικές επιγραφές, ενώ η τέταρτη έχει θέμα σχηματοποιημένων πτηνών σε εραλδική διάταξη. Η μια σφραγίδα από καρνελίνη φέρει σχηματοποιημένα θέματα ζώων και πτηνών σε όλες τις πλευρές της. Ιδιαίτερα σημαντική είναι και η άλλη σφραγίδα από καρνελίνη με την πρωιμότερη παράσταση του αιγυπτιακού Bess στο Αιγαίο και δικτυωτό θέμα στην δεύτερη πλευρά της. Από το Δωμάτιο 3 προέκυψαν επίσης μερικά μετάλλια εργαλεία και κοσμήματα, όπως τριχολαβίδες,

53 Τσιποπούλου 2012· 2017α, 64-65, 82-83.

54 Τσιποπούλου 2017β.

55 Betancourt – Τσιποπούλου – Clinton 2017.

χάνδρες, καθώς και λεπτές χρυσές ταινίες. Το Ταφικό Κτήριο 2 απέδωσε επίσης και μερικά λίθινα αγγεία. Τα Δωμάτια 7 και 8 είχαν χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά για την αποθήκευση αγγείων που χρησιμοποιούνταν στον Χώρο Τελετουργιών 1, προς τον οποίο είχαν άμεση πρόσβαση.

Στον Χώρο Τελετουργιών 1 η απόθεση είχε περίπου 80 εκ. βάθος. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτής της τεράστιας σε ποσότητα απόθεσης κεραμικής ήταν η παρουσία πολύ μεγάλου αριθμού όμοιων πινακίων, τα οποία θα περιείχαν μικρή ποσότητα κάποιου φαγητού ή ίσως λίγα φρούτα για τους συμμετέχοντες στις τελετουργίες. Υπολογίστηκε ότι θα μπορούσαν να περιέχουν πέντε-έξι σύκα ή 12-15 αμύγδαλα. Η παλαιοβοτανική μελέτη έδειξε πράγματι την παρουσία καλοδιατηρημένων απανθρακωμένων σύκων και αμυγδάλων στην περιοχή.⁵⁶ Στον χώρο υπήρχαν και 70 μεγαλύτερα πινάκια με διακόσμηση ανοικτή επί σκοτεινών και σκοτεινή επί ανοικτού. Οι τελετουργίες περιελάμβαναν επίσης κατανάλωση ποτού, όπως έδειξε ο πολύ μεγάλος αριθμός κυπέλλων διαφόρων τύπων και σχημάτων, από τα οποία τα πιο ενδιαφέροντα ήταν κώνθοι με καμαραϊκή πολύχρωμη διακόσμηση. Υπήρχαν εξάλλου και αρκετές πρόχοι διαφόρων τύπων, περιλαμβανομένου και ενός μοναδικού δείγματος με πλαστική διακόσμηση, αποτελούμενη από τρεις κεφαλές κρητικής αγριόγατας.⁵⁷ Το γεγονός ότι δεν βρέθηκαν καθόλου οστά ζώων τους χώρους τελετουργιών δηλώνει ότι δεν γινόταν κατανάλωση κρέατος.

Ένα πολύ ενδιαφέρον χαρακτηριστικό του Πετρά είναι ότι οι τελετές στην περιοχή του νεκροταφείου συνεχίστηκαν σε όλη τη διάρκεια της Παλαιοανακτορικής περιόδου, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε σε άλλες ανακτορικές θέσεις της Κρήτης, όπου οι κεντρικές αυλές των ανακτόρων ήταν ο κύριος ή και ο μόνος χώρος τελετουργιών σχετικών με τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Οι νεκροί που είχαν αποθεθεί στο μοναδικό Ταφικό Κτήριο 2, και πιθανότερα και αυτοί των παλαιότερων ταφικών δομών κάτω από αυτό, είχαν αναχθεί πλέον στην κατηγορία των προγόνων και σε αυτούς αποδίδονταν τιμές από ένα συγκεκριμένο τμήμα της κοινωνίας του Πετρά. Δεδομένου εξάλλου ότι τόσο τα ευρήματα των δύο Χώρων Τελετουργιών είναι διαφορετικά εν πολλοίς, όσον και ότι ο Χώρος 1 αφορά σε ένα συγκεκριμένο μνημειώδες ταφικό κτήριο, ενώ ο Χώρος 2 συνδέεται με 6 ταφικά κτήρια, δείχνουν πιθανότατα δύο διαφορετικές χρήσεις και μάλλον ότι διαφορετικά τμήματα του πληθυσμού συμμετείχαν στις τελετουργίες εκάστου χώρου.

Μετά την καταστροφή του πρώτου ανακτόρου του Πετρά στο τέλος της ΜΜ ΙΙ περιόδου, το νεκροταφείο εγκαταλείφθηκε και δεν ξαναχρησιμοποιήθηκε. Αλλά η θέση του, και πιθανότατα η σημασία του ως τοπίου μνήμης των προγόνων, δεν λησμονήθηκε από την κοινότητα του Πετρά. Θεωρώ ότι το νεκροταφείο αποτελούσε διαχρονικό σύμβολο κοινωνικής συνοχής, με βάση τα εξής δεδομένα: (α) Σε μια στιγμή σοβαρών πολιτικών, οικονομικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων, συνδεδεμένων με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, ορισμένοι κάτοικοι του Πετρά επισκέφθηκαν την αρχαία ταφική βραχοσκεπή, εγκαταλειμμένη για περισσότερα από 400 χρόνια, πραγματοποίησαν μια τελετουργική πράξη και αφιέρωσαν μια πρόχου και ένα κωνικό κύπελλο.⁵⁸ (β) Αργότερα, στις αρχές του 14ου αι. π.Χ., κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο, μετά την τελική καταστροφή του ανακτόρου, κάτοικοι του Πετρά επέστρεψαν στο πλάτωμα της νεκρόπολης στον Λόφο ΙΙ και έκτισαν μια σειρά κατασκευών τελετουργικού χαρακτήρα (Εικ. 13α),⁵⁹ οι οποίες περιελάμβαναν μνημειώδη είσοδο με δύο μεγάλους αντιθετικούς συμμετρικούς χώρους, ακριβώς στο τέλος του μονοπατιού που οδηγεί από τον οικισμό του Λόφου Ι στο πλάτωμα της νεκρόπολης, καθώς και έναν ισχυρό αναλημματικό τοίχο στο δυτικό άκρο του πλατώματος, ένα μεγάλο ορθογώνιο μεγαροειδές κτήριο, εν μέρει πάνω από το Ταφικό Κτήριο 1, έναν περίβολο που ορίζει ανοικτό χώρο στα ανατολικά του κτηρίου αυτού, μια τετράγωνη πλατφόρμα, και έναν χώρο αποθήκευσης και παρασκευής φαγητού, όπου ήρθαν στο φως τέσσερις πίθοι και τρεις εστίες με μαγειρικά σκεύη στα βόρεια. (γ) Στον προχωρημένο 12ο αι. π.Χ., ενώ συνεχιζόταν η χρήση του χώρου με την ίδια λειτουργία, κατασκευάστηκε μικρός πήλινος φούρνος και ανοίχθηκαν δύο λάκκοι για να δεχθούν τα απορρίμματα της τελετουργικής κατανάλωσης φαγητού. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον για τη σημασία αυτού του ΥΜ ΙΙΙ συγκροτήματος και τον συμβολικό του χαρακτήρα είναι ότι για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν πελεκητοί λίθοι, οι οποίοι μεταφέρθηκαν από το ερειπωμένο ανάκτορο και άλλα σημαντικά κτήρια του παλαιού οικισμού στον Λόφο Ι. Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή λόγο αυτού του μεγάλης κλίμακας έργου, αλλά μπορούμε με αρκετή ασφάλεια να υποθέσουμε ότι οι κτίστες του θέλησαν να τιμήσουν τους προγόνους με συγκεντρώσεις ορισμένων μελών της κοινότητας και τελετουργική κατανάλωση φαγητού και ποτού.

56 Margaritis 2017, 227-229.

57 Tsipopoulou – Simandiraki-Grimshaw (υπό δημοσίευση).

58 Τσιποπούλου 2010, 124. Tsipopoulou 2012γ, 125-126.

59 Rupp 2017. Rupp – Tsipopoulou 2022.

Εικ. 13 Νεκρόπολη Πετρά: α) κάτοψη των ΥΜ ΙΙΙ Α-Γ αρχιτεκτονικών λειψάνων (με κίτρινο), β) κεραμική και σφραγίδα από τα τελετουργικά κτήρια και κεραμική από τον οικισμό.

Αυτό το σύνολο κτισμάτων χρησιμοποιήθηκε για περισσότερο από 150 χρόνια, μέχρι τον προχωρημένο 12ο αι. π.Χ. (Εικ. 13β). (δ) Κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, τον 12ο αι. π.Χ., εποχή ανασφάλειας σε όλο το Αιγαίο μετά την πώση των Μυκηναϊκών ανακτόρων, ο Λόφος Ι είχε ήδη εγκαταλειφθεί και ένας μικρότερος οικισμός είχε εγκατασταθεί στον υψηλότερο και καλύτερα προστατευμένο λόφο του νεκροταφείου, και πάλι όμως αποφεύγοντας τους αρχαίους τάφους (Εικ. 13α).⁶⁰ Άλλη μια ένδειξη ότι οι άνθρωποι του 12ου αι. π.Χ. είχαν γνώση της εγγύτητας του νεκροταφείου των προγόνων στον οικισμό τους είναι ένας μικρός ελεύθερος τοίχος, πιθανός βωμός, πάνω από τον Χώρο Τελετουργιών 1, που συνδεόταν με μια κενή ΥΜ ΙΙΙΓ λάρνακα, έντονα ίχνη καύσης, αρκετούς σκύφους και έναν αμφορέα, πιθανότατα δηλαδή με μια τελετουργική απόθεση.

IV. Ανασκαφή, τεκμηρίωση, συντήρηση, μελέτη και δράσεις εξωστρέφειας

Στον Πετρά εφαρμόζονται όλα τα διεθνή πρωτόκολλα σχετικά με την ανασκαφική μέθοδο, την τεκμηρίωση, τη συντήρηση και τη μελέτη αρχιτεκτονικής και όλων των κατηγοριών κινητών ευρημάτων. Η ανασκαφή και η τεκμηρίωση των σκελετικών καταλοίπων γίνεται από ειδικευμένους οστεοαρχειολόγους του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με επικεφαλής την καθηγήτρια Σεβαστή Τριανταφύλλου. Οι ανασκαφές του Πετρά αποτελούν επίσης διαχρονικά φυτώριο νέων επιστημόνων, πολλοί από τους οποίους ήρθαν ως προπτυχιακοί ή μεταπτυχιακοί φοιτητές και σήμερα είναι καθηγητές σε πολλά πανεπιστήμια σε όλον τον κόσμο.

Παράλληλα με την ανασκαφή και την τεκμηρίωση των αρχιτεκτονικών στοιχείων προχωρούμε κάθε

60 Psychas (υπό δημοσίευση).

χρόνο τις επείγουσες εργασίες στερέωσης της αρχιτεκτονικής.

Οι δημοσιεύσεις μας περιλαμβάνουν πέντε μονογραφίες, τα Πρακτικά των δύο συνεδρίων μας του 2010 και 2015 και περισσότερα από 150 άρθρα. Από υλικό του Πετρά έχουν εκπονηθεί τρεις μεταπτυχιακές εργασίες και τρεις διδακτορικές διατριβές, ενώ άλλη μια βρίσκεται σε φάση ολοκλήρωσης. Έχει, επίσης, εκδοθεί Οδηγός για τις αρχαιότητες του Πετρά.

Ο Πετράς διαθέτει ιστοσελίδα <http://petrasexcavations.gr>, σελίδα στο Facebook (Petras Excavations, Siteia, CRETE) και σελίδα στο Instagram (Petrassiteia_excavations).

Επιπλέον, αποδίδουμε ιδιαίτερη σημασία στις σχέσεις μας με την τοπική κοινωνία, και, ήδη από το 1985, πραγματοποιούμε συνεχώς πολλές δράσεις εξωστρέφειας για τους κατοίκους και τους επισκέπτες της Σητείας, φωτογραφικές εκθέσεις, διαλέξεις, «ημέρες γνωριμίας» με την προϊστορική Σητεία και τους ανθρώπους που δουλεύουν για αυτήν και εκπαιδευτικά προγράμματα. Κάθε χρόνο, στη διάρκεια της ανασκαφής οργανώνουμε τουλάχιστον τέσσερις «Ημέρες Γνωριμίας», με ξεναγήσεις στα Ελληνικά και τα Αγγλικά, για 20μελείς ομάδες. Το 2018, εξάλλου, εκπονήσαμε το εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα «Αρχαιολόγοι για δύο ώρες» για παιδιά Δημοτικού και τις δασκάλες τους.⁶¹

Πολλές από τις δράσεις μας πραγματοποιήθηκαν σε συνεργασία με τον Δήμο Σητείας. Επίσης, με την οικονομική υποστήριξη του Δήμου Σητείας, ήδη από το 2006 η περιοχή όπου βρίσκεται το ανάκτορο και ο κύριος μινωικός οικισμός στον Λόφο Ι έχει αναδειχθεί και είναι επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος με εισιτήριο. Στόχος μας είναι, με την ολοκλήρωση της ανασκαφής του νεκροταφείου, να προχωρήσουμε, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου, την Περιφέρεια Κρήτης και την Τοπική Αυτοδιοίκηση της Σητείας, στην ανάδειξη και του σημαντικότερου νεκροταφείου και την ενοποίηση των δύο γειτονικών χώρων του μνημειακού συνόλου του Πετρά.

V. Ευχαριστίες

Στην ανασκαφή του νεκροταφείου του Πετρά έχουν λάβει μέρος πάνω από 100 άτομα: αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, συντηρητές, προπτυχιακοί και μεταπτυχιακοί φοιτητές και εργάτες. Οι συνάδελφοι στη συνολική δημοσίευση της ανασκαφής είναι οι εξής: Phil Betancourt, Tom Brogan, Miriam Clinton, Heidi Dierckx, Susan Ferrence, Alessandra Giumlia-Mair, Τατιάνα Θεοδωροπούλου, Βαλασία Ισαακίδου, Σωτηρία Κιορπέ, Olga Krzyszkowska, Εύη Μαργαρίτη, James Muhly, Εύη Νικήτα, Ελένη Νοδάρου, Μαρία Ρελάκη, David Rupp, Άννα Σημαντηράκη-Grimshaw, Σεβαστή Τριανταφύλλου, Χριστίνα Τσοράκη, Αδριανός Ψύχας. Συντηρητές: Κλειώ Ζερβάκη, Kathy Hall, Νίκος Καρανικόλας, Θεοχάρης Κατρακάζης, Ματίνα Τζαρή. Φωτογράφοι: Χρόνης Παπανικολόπουλος, Jeff Vanderpool. Σχεδιαστές: Lily Bonga, Douglas Faulmann, Γαβριέλα Λαζουρά. Τα αρχεία των ανασκαφών διαχειρίζονται οι αρχαιολόγοι Μίνα Τσιμόγιαννη και Κατερίνα Γλαράκη. Η Ματίνα Παπαδάκη, πραγματοποιεί την επίπλευση 8000-8500 μεγάλων σακουλιών δειγμάτων χώματος τον χρόνο και τη διαλογή του υλικού που προκύπτει.

Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται, επίσης, στο Υπουργείο Πολιτισμού, την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου και το Μουσείο Σητείας, το Ινστιτούτο Αιγαιακής Προϊστορίας, καθώς και στο Κέντρο Μελέτης Ανατολικής Κρήτης, που αποτελεί τον κύριο φορέα χρηματοδότησης της ανασκαφής, των μελετών και των δημοσιεύσεων.

Δρ Μεταξία Τσιποπούλου
Επίτιμη Διευθύντρια ΥΠΠΟ
mtsiporoulou@yahoo.gr
<http://petrasexcavations.gr>

Βιβλιογραφία

Παπαδάτος 2011

Γ. Παπαδάτος, «Οικιακή οργάνωση και χρήσεις χώρων στο Νεολιθικό-Πρωτομινωικό οικισμό στην Κεφάλα Πετρά, Σητείας», στον τόμο: Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Πεπραγμένα του 10ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Α2 (Χανιά 2011), 365-378.

Παπαδάτος 2018

Γ. Παπαδάτος, «Κρήτη και Κυκλάδες στη Μετάβαση από τη Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Νέα Δεδομένα από τον Οικισμό στην Κεφάλα Πετρά, Σητείας», *AAA* 42, 2018, 16-27.

Τριανταφύλλου – Τσιποπούλου – Betancourt 2018

Σ. Τριανταφύλλου, Μ. Τσιποπούλου, P.P. Betancourt, «Κεφάλα Πετράς Σητείας: Ανθρώπινα Οστά και Ταφικές Πρακτικές στη ΠΜ Βραχοσκεπή και το ΜΜ Νεκροταφείο», στον τόμο: Ε. Γαβριλάκη (επιμ.), *Πεπραγμένα 11ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*, Α1.2 (Ρέθυμνο 2018), 203-215.

Τσιποπούλου 2010

Μ. Τσιποπούλου, «Προανακτορική Ταφική Βραχοσκεπή στον Πετρά Σητείας. Πρώτη Ανακοίνωση», στον τόμο: Μ. Ανδριανάκης, Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1ης συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008* (Ρέθυμνο 2010), 121-133.

Τσιποπούλου 2012

Μ. Τσιποπούλου, «Πετράς Σητείας: Προανακτορικό-Πρώιμο Παλαιοανακτορικό Ταφικό Κτήριο 2», στον τόμο: Μ. Ανδριανάκης, Π. Βαρθαλίτου, Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2, Πρακτικά της 2ης Συνάντησης. Ρέθυμνο, 26-28 Νοεμβρίου 2010*, Α (Ρέθυμνο 2012), 60-69.

Τσιποπούλου 2020

Μ. Τσιποπούλου, «Ανασκαφή του Προ- και Παλαιο-Ανακτορικού Νεκροταφείου στον Πετρά Σητείας: Πρόσφατα ΠΜ II και ΥΜ III Ευρήματα», στον τόμο: Π. Καρανασάση, Α. Τζιγκουνάκη, Χρ. Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης. Πρακτικά της 4ης Συνάντησης. Ρέθυμνο, 24-27 Νοεμβρίου 2016*, Α (Ρέθυμνο 2020), 455-466.

Τσιποπούλου 2022

Μ. Τσιποπούλου, «Συστηματική Ανασκαφή της Εφορείας Λασιθίου στο Ασύλητο Προ- και Παλαιο-Ανακτορικό Ελίτ Νεκροταφείο του Πετρά Σητείας», στον τόμο: Β. Αντωνόπουλος, Σ. Πετρουνάκος (επιμ.), *Ίδια η μνήμη γινόμενη παρόν... Το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη Χρονική Περίοδο 2011-2019, 25-28 Νοεμβρίου 2019* (Αθήνα 2022), 717-725.

Τσιποπούλου (υπό δημοσίευση)

Μ. Τσιποπούλου, «'You Don't Need a Weatherman to Know Which Way the Wind Blows': Ασυνέχεια στο τέλος της ΠΜ II στον Οικισμό και το Νεκροταφείο του Πετρά Σητείας», στον τόμο: *13ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, 5-9 Οκτωβρίου 2022*.

Τσιποπούλου – Ισαακίδου (υπό δημοσίευση)

Μ. Τσιποπούλου, Β. Ισαακίδου, «Η Αρχή του Τέλους ή το Τέλος της Αρχής. Τελετουργική Απόθεση της ΜΜ ΙΙΑ στο Χώρο 8 του Ταφικού Κτιρίου 9 του Νεκροταφείου Πετρά Σητείας», στον τόμο: *13ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, 5-9 Οκτωβρίου 2022*.

Τσιποπούλου – Wedde 2000

Μ. Τσιποπούλου, Μ. Wedde, «Διαβάζοντας ένα χωμάτινο παλίμψηστο: Στρωματογραφικές τομές στο Ανακτορικό Κτήριο του Πετρά Σητείας», στον τόμο: Α. Καρέτσου, Θ. Δετοράκης, Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα 8ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, Α3 (Ηράκλειο 2000), 359-377.

Betancourt 2012

P.P. Betancourt, "The Architecture of the House Tombs at Petras", στον τόμο: Μ. Tsipopoulos (επιμ.), *Petras, Siteia, 25 years of excavations and studies: acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010* (Athens 2012), 107-116.

Betancourt – Muhly – Ferrence 2017

P.P. Betancourt, J.D. Muhly, S.C. Ferrence, "A Gold and Lapis Lazuli Bead from Petras, Crete", στον τόμο: Ç. Maner, M.T. Horowitz, A.S. Gilbert (επιμ.), *Overturning Certainties in Near Eastern Archaeology: A Festschrift in Honor of K. Aslihan Yener* (Leiden-Boston 2017), 67-81.

Betancourt – Tsipopoulos – Clinton 2017

P.P. Betancourt, M. Tsipopoulos, M. Clinton, "The Tripartite Facade at the Petras Cemetery", στον τόμο: Μ. Tsipopoulos (επιμ.), *Petras, Siteia. The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015* (Athens-Aarhus 2017), 103-110.

Brogan – Giunlia-Mair 2017

M.T. Brogan, A. Giulia-Mair, "An Intriguing Set of Discs from the Protopalatial Tombs at Petras", στον τόμο: Μ. Tsipopoulos (επιμ.), *Petras, Siteia. The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015* (Athens-Aarhus 2017), 215-223.

Catapotis – Bassiakos – Papadatos 2011

M. Catapotis, Y. Bassiakos, Y. Papadatos, "Reconstructing Early Cretan Metallurgy: Analytical Results from the Study of the Metallurgical Evidence from Kephala Petras, Siteia", στον τόμο: P.P. Betancourt, S.C. Ferrence (επιμ.), *Metallurgy: Understanding How, Learning Why. Studies in Honor of J.D. Muhly*, INSTAP Prehistory Monographs 29 (Philadelphia 2011), 69-78.

Clinton – Tsiropoulou – Betancourt (υπό δημοσίευση)

M.G. Clinton, M. Tsiropoulou, P.P. Betancourt, "Architectural Reconstruction and Memory at Petras", στον τόμο: *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 5. Πρακτικά της 5ης Συνάντησης. Ρέθυμνο, 21- 24 Νοεμβρίου 2019*.

Davaras – Betancourt 2004

C. Davaras, P.P. Betancourt, *The Hagia Photia Cemetery I: The Tomb Groups and Architecture*, INSTAP Prehistory Monographs 14 (Philadelphia 2004).

Davaras – Betancourt 2012

C. Davaras, P.P. Betancourt, *The Hagia Photia Cemetery II: The pottery*, INSTAP Prehistory Monographs 34 (Philadelphia 2012).

Dierckx (υπό δημοσίευση)

H. Dierckx, "A Spectrum of Colors: Stone Beads and Pendants from Petras Cemetery", στον τόμο: *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 5. Πρακτικά της 5ης Συνάντησης. Ρέθυμνο, 21- 24 Νοεμβρίου 2019*.

Ferrence – Muhly – Betancourt 2012

S.C. Ferrence, J.D. Muhly, P.P. Betancourt, "Affluence in Eastern Crete: Metal Objects from the Cemetery of Petras", στον τόμο: M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia, 25 years of excavations and studies: acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010* (Athens 2012), 133-143.

Ferrence – Betancourt – Muhly 2020

S.C. Ferrence, P.P. Betancourt, J.D. Muhly, "A Stellar Seal Ring from the Pre- and Proto-palatial Cemetery of Petras: Iconographic Connection with the Near East?", στον τόμο: Π. Καρανασάση, Α. Τζιγκουνάκη, Χρ. Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης. Πρακτικά της 4ης Συνάντησης. Ρέθυμνο, 24- 27 Νοεμβρίου 2016*, Β (Ρέθυμνο 2020), 443-453.

Ferrence κ.ά. 2024α

S.C. Ferrence, P.P. Betancourt, A. Giunlia-Mair, J.D. Muhly, M. Tsiropoulou, D.W. Rupp, "A Golden Embrace: Early Bronze Age Connection between Eastern Crete and Uruk?", στον τόμο: U. Günkel-Maschek, C. Murphy, F. Blakolmer & D. Panagiotopoulos (επιμ.), *Gestures-Stance-Movement. Communicating Bodies in the Aegean Bronze Age, Acts of*

the International Conference at the University of Heidelberg, 11-13 November 2021 (Heidelberg 2024), 183-202.

Ferrence κ.ά. 2024β

S.C. Ferrence, A. Giunlia-Mair, P.P. Betancourt, M. Tsiropoulou, "Junction Points: New Evidence for Long-Distance Trade between Minoan Crete and the East", στον τόμο: M.N. Pereja & R. Arnott (επιμ.), *First International Workshop on Relations between the Indus and the Aegean in the Bronze Age Held, University of Oxford, 3-4 December 2022* (Oxford 2024), 36-45.

Ferrence κ.ά. (υπό δημοσίευση)

S.C. Ferrence, A. Giunlia-Mair, P.P. Betancourt, J.D. Muhly, M. Tsiropoulou, "A Revolution in Metalworking before the Foundation of the Minoan Palaces: Special Examples from the Petras Cemetery", στον τόμο: *13ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, 5-9 Οκτωβρίου 2022*.

Giunlia-Mair κ.ά. 2021

A.R. Giunlia-Mair, S.C. Ferrence, J.D. Muhly, P.P. Betancourt, "New Evidence for Sophisticated Goldworking Techniques from Middle Minoan Crete", στον τόμο: B. Török, A. Giunlia-Mair (επιμ.), *Proceedings of the 5th International Conference Archaeometallurgy in Europe, 19-21 June 2019 Miskolc, Hungary* (Drémil-Lafage 2021), 405-416.

Haggis 2007

D.C. Haggis, "Stylistic Diversity and Diachronic Feasting at Protopalatial Petras: A Preliminary Analysis of the Lakkos Deposit", *AJA* 111.4, 2007, 715-775.

Kiorpe – Triantaphyllou 2023

S. Kiorpe, S. Triantaphyllou, "From Excavating Bones to Reconstruct Funerary Practices: Contextualizing Skeletal Evidence for the Post-funerary Treatment of the Dead at the Pre- and Protopalatial Petras Cemetery (2900-1700 BCE), Siteia, Crete", *JAS: Reports* 48.2, 2023, <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2023.103896>

Krzyszowska 2012

O. Krzyszowska, "Seals from the Petras Cemetery: A Preliminary Overview", στον τόμο: M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia, 25 years of excavations and studies: acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010* (Athens 2012), 145-160.

Krzyszowska 2017

O. Krzyszowska, "Further seals from the cemetery at Petras", στον τόμο: M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia. The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015* (Athens-Aarhus 2017), 143-157.

Margaritis 2017

E. Margaritis, "The Plant Remains of the House Tombs at Petras: Acts of Destruction, Transformation and Preservation", στον τόμο: M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia. The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015* (Athens-Aarhus 2017), 225-235.

Papadatos 2007

Y. Papadatos, "The Beginning of Metallurgy in Crete: New Evidence from the FN-EM I Settlement at Kephala, Petras, Siteia", στον τόμο: P.M. Day, R.C.P. Doonan (επιμ.), *Metalurgy in the Early Bronze Age Aegean*, Sheffield Studies in Archaeology 7 (Oxford 2007), 154-167.

Papadatos 2008

Y. Papadatos, "The Neolithic-Early Bronze Age Transition in Crete: New Evidence from the Settlement at Petras Kephala, Siteia", στον τόμο: V. Isaakidou, P. Tomkins (επιμ.), *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology (Oxford 2008), 261-275.

Papadatos 2012

Y. Papadatos, "Back to the Beginnings: The Earliest Habitation at Petras on the Basis of the Evidence from the FN-EM I Settlement on Kephala", στον τόμο: M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia, 25 years of excavations and studies: acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010* (Athens 2012), 69-79.

Psychas (υπό δημοσίευση)

A. Psychas, "Postpalatial Petras, Preliminary Report of LM III A-C Architectural and Ceramic Assemblages", στον τόμο: *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 5. Πρακτικά της 5ης Συνάντησης. Ρέθυμνο, 21-24 Νοεμβρίου 2019*, Ρέθυμνο.

Relaki – Tsoraki 2017

M. Relaki, C. Tsoraki, "Variability and Differentiation: A First Look at the Stone Vase Assemblage in the Petras Cemetery", στον τόμο: M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia. The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015* (Athens-Aarhus 2017), 159-178.

Rupp 2006

D.W. Rupp, "Political Power Posturing at Petras, Siteia? A New MM IA/B Conoid Stamp Seal from Sector III", στον τόμο: Θ. Δετοράκης, Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πεπραγμένα του 9ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Α1, (Ηράκλειο 2006), 263-278.

Rupp 2017

D.W. Rupp, "Male Bonding and Remembering the Ancestors? The Late Minoan III Reoccupation and Use of the

Kephala-Petras Cemetery Area", στον τόμο: M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia. The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015* (Athens-Aarhus 2017), 245-267.

Rupp – Tsiropoulou 2022

D.W. Rupp – M. Tsiropoulou, "Reinventing Persistent Memory Landscapes: The Late Minoan III Interventions in the Pre- and Proto-Palatial Cemetery at Petras-Kephala", στον τόμο: S. Manning (επιμ.), *Critical Approaches to Cypriot and Wider Mediterranean Archaeology*, Monographs in Mediterranean Archaeology 16 (Oxford 2022), 177-196.

Rupp – Tsiropoulou (υπό δημοσίευση)

D.W. Rupp – M. Tsiropoulou, "Strategies for Mortuary Differentiation among Emergent Elites at the Pre- and Proto-Palatial Cemetery of Petras – Kephala", στον τόμο: *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 5. Πρακτικά της 5ης Συνάντησης. Ρέθυμνο, 21-24 Νοεμβρίου 2019*.

Simandiraki-Grimshaw 2017

A. Simandiraki-Grimshaw, "The Petras 'Sphinx'? An Essay on Hybridity", στον τόμο: M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia. The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015* (Athens-Aarhus 2017), 179-193.

Simandiraki-Grimshaw 2020

A. Simandiraki-Grimshaw, "The Petras Male Figurine Group: a First Presentation and Assessment", στον τόμο: Π. Καρανασάση, Α. Τζιγκουνάκη, Χρ. Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης. Πρακτικά της 4ης Συνάντησης. Ρέθυμνο, 24-27 Νοεμβρίου 2016*, Α (Ρέθυμνο 2020), 491-511.

Triantaphyllou 2012

S. Triantaphyllou, "Kephala Petras: the Human Remains and the Burial Practices in the Rock Shelter", στον τόμο: M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia, 25 years of excavations and studies: acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010* (Athens 2012), 161-170.

Tsiropoulou 1997

M. Tsiropoulou, "Palace-Centered Polities in Eastern Crete: Neopalatial Petras and Its Neighbors", στον τόμο: W.E. Aufrecht, N.A. Mirau, S.W. Gauley (επιμ.), *Urbanism in Antiquity: From Mesopotamia to Crete*, *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series* 244 (Sheffield 1997), 263-277.

Tsiropoulou 1999

M. Tsiropoulou, "Before, During, After: The Architectural Phases of the Palatial Building at Petras, Siteia," στον τόμο: P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, W.D. Niemei-

er (επιμ.), *MELETEMATATA: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he Enters his 65th Year*, Aegaeum 20 (Liège-Austin 1999), 847-856.

Tsipopoulou 2002

M. Tsipopoulou, "Petras, Siteia: The Palace, the Town, the Hinterland and the Protopalatial Background", στον τόμο: J. Driessen, I. Schoep, R. Laffineur (επιμ.), *Monuments of Minos: Rethinking the Minoan Palaces. Proceedings of the International Workshop "Crete of the Hundred Palaces?" held at the Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*, Aegaeum 23 (Liège 2002), 133-144.

Tsipopoulou 2012α

M. Tsipopoulou, "Introduction: 25 Years of Excavations and Studies at Petras", στον τόμο: M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras, Siteia, 25 years of excavations and studies: acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010* (Athens 2012), 45-66.

Tsipopoulou 2012β

M. Tsipopoulou, "Kampos Group Pottery from the Cemetery at Petras, Siteia", στον τόμο: E. Mantzourani, P.P. Betancourt (επιμ.), *PHILISTOR: Studies in Honor of Costis Davaras*, INSTAP Prehistory Monographs 36 (Philadelphia 2012), 211-220.

Tsipopoulou 2012γ

M. Tsipopoulou, "The Prepalatial–Early Protopalatial Cemetery at Petras, Siteia: A Diachronic Symbol of Social Coherence", στον τόμο: M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras, Siteia, 25 years of excavations and studies: acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010* (Athens 2012), 117-129.

Tsipopoulou 2012δ

M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras, Siteia, 25 years of excavations and studies: acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010* (Athens 2012).

Tsipopoulou 2017α

M. Tsipopoulou, "Documenting Sociopolitical Changes in Pre- and Proto-Palatial Petras: The House Tomb Cemetery", στον τόμο: M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras, Siteia. The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015* (Athens-Aarhus 2017), 57-101.

Tsipopoulou 2017β

M. Tsipopoulou, "Ceremonial Area 1: Identity and Dating of a Special Ritual Space in the Petras Cemetery", στον τόμο: M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras, Siteia. The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day con-*

ference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015 (Athens-Aarhus 2017), 111-130.

Tsipopoulou 2017γ

M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras, Siteia. The Pre- and Proto-Palatial Cemetery in Context. Acts of a two-day Conference Held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015* (Athens-Aarhus 2017).

Tsipopoulou 2020

M. Tsipopoulou, "Burial Containers in the Pre- and Proto-Palatial Cemetery of Petras, Siteia", στον τόμο: B. Davis, R. Laffineur (επιμ.), *ΝΕΩΤΕΡΟΣ. Studies in Bronze Age Aegean Art and Archaeology in Honor of Professor John G. Younger on the Occasion of his Retirement*, Aegaeum 44 (Leuven-Liège 2020), 251-260.

Tsipopoulou 2024

M. Tsipopoulou, "Pouring and Drinking Vessels in Ceremonial Area 2 of the Petras Cemetery", στον τόμο: I. Caloi & G. Doudalis (επιμ.) *Protopalatial Pottery, Relative Chronology and regional Differences in Middle Bronze Age Crete*, Presses Universitaires de Louvain, 165-186.

Tsipopoulou (υπό δημοσίευση)

M. Tsipopoulou, "The External Relations of the EBA and MBA Elite Cemetery at Petras (Siteia), Crete: A well Connected Society", στον τόμο: *Death, Rituals and Symbolism in Prehistoric Aegean, ARWA International Online Workshop Dedicated to the Memory of Hayat Erkanal, 11-12 December 2022*.

Tsipopoulou – Hallager 2010

M. Tsipopoulou, E. Hallager, *The Hieroglyphic Archive at Petras, Siteia*, Monographs of the Danish Institute at Athens 9 (Athens 2010).

Tsipopoulou – Rupp 2019

M. Tsipopoulou, D. Rupp, "The Pre- and Proto-Palatial Cemetery at Petras-Kephala: A Persistent Locale as an Arena for Competing Cultural Memories", στον τόμο: E. Borgna, I. Caloi, F.M. Carinci, R. Laffineur (επιμ.), *MNHMH/MNEME. Past and Memory in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018*, Aegaeum 43 (Leuven 2019), 81-93.

Tsipopoulou – Simandiraki-Grimshaw 2017

M. Tsipopoulou, A. Simandiraki-Grimshaw, "Cycladic Figurines and Pottery from Petras, Siteia", στον τόμο: N.C. Stampolidis, P. Sotirakopoulou (επιμ.), *Cycladica in Crete: Cycladic and Cycladicizing Figurines within their Archaeological Context, Proceedings of the International Sympo-*

sium, Museum of Cycladic Art, Athens, 1-2 October 2015
(Athens 2017), 353-378.

Tsipopoulou – Simandiraki-Grimshaw (υπό δημοσίευση)

M. Tsipopoulou, A. Simandiraki-Grimshaw, "The Feline Vase from Petras, Siteia, in context", στον τόμο: *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 5. Πρακτικά της 5ης Συνάντησης. Ρέθυμνο, 21-24 Νοεμβρίου 2019.*

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ, ΠΕΜΠΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ «ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΜΒΟΛΕΣ» ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ, ΜΕ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΙΩΑΝΝΗ Δ. ΦΑΠΠΑ ΚΑΙ ΙΟΥΛΙΑΣ Γ. ΛΟΥΡΕΝΤΖΑΤΟΥ, ΣΧΕΔΙΑΣΤΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΦΩΤΗ ΥΦΑΝΤΙΔΗ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΑΡΤΙ BURGO BULK 135GSM ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΡΙΩΣ ΣΩΜΑ ΚΑΙ OLD MILL BIANCO 250GSM ΓΙΑ ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΑΠΟ ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ Γ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΚΑΙ ΔΕΘΗΚΕ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΕΙΟ ΑΝΔΡΟΒΙΚ Ο.Ε. ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2025

www.cycladic.gr